

Michał Wolski

**PRZESTĘPSTWA MOTYWOWANE KULTUROWO
PRZEMOC HONOROWA ORAZ JEJ SPRAWCA**

**Wydawnictwo Instytutu Bezpieczeństwa
i Rozwoju Międzynarodowego**

**PRZESTĘPSTWA MOTYWOWANE KULTUROWO
PRZEMOC HONOROWA ORAZ JEJ SPRAWCA**

Instytut Bezpieczeństwa i Rozwoju Międzynarodowego

Michał Wolski

PRZESTĘPSTWA MOTYWOWANE KULTUROWO
PRZEMOC HONOROWA ORAZ JEJ SPRAWCA

Warszawa 2021

Recenzenci:
dr hab. Joanna Dyduch
dr Karolina Rak

Skład komputerowy:
Róża Gudź

©Copyright by Instytut Bezpieczeństwa i Rozwoju Międzynarodowego, 2021

ISBN 978-83-66676-08-4

Wydawnictwo Instytutu Bezpieczeństwa
i Rozwoju Międzynarodowego
<https://instytutbirm.pl>

Wyd. 1, ark. wyd. 9,6

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Pojęcie przestępstwa motywowanego kulturowo	12
1.1. Kultura i konflikt kultur.....	12
1.2. Przestępstwo.....	26
1.3. Motywacja.....	31
1.4. Definicja przestępstwa motywowanego kulturowo	33
Rozdział 2. Źródła przestępstw motywowanych kulturowo	44
2.1. Religia.....	45
2.2. Honor	59
2.3. Honor a społeczeństwo kolektywistyczne	68
2.4. Prawo a społeczeństwo.....	75
2.5. Pojęcie społeczeństwa wielokulturowego.....	82
2.6. Zjawisko migracji na przykładzie wybranych państw Europy Zachodniej	89
Rozdział 3. Sprawca przestępstwa honorowego	97
3.1. Przestępstwa honorowe a grupy migracyjne.....	97
3.1.1. Znaczenie honoru dla migrantów.....	104
3.1.2. Skala zjawiska przemocy honorowej	105
3.2. Przyczyny przemocy honorowej	107
3.3. Alternatywy dla zabójstwa honorowego.....	111
3.4. Czynniki zwiększające prawdopodobieństwo zabójstwa hono- rowego.....	116
3.5. Profil sprawcy przestępstw honorowych	120
3.5.1. Sposób działania sprawców przestępstw honorowych	131
3.5.2. Udział kobiet w przemocy honorowej	133
3.6. Profil ofiary przestępstw honorowych.....	134
3.6.1. Mężczyzna jako ofiara przestępstw honorowych.....	136
Zakończenie	140
Bibliografia	148

Wstęp

W ciągu ostatniego stulecia państwa leżące na kontynencie europejskim uległy przemianom pod wieloma względami, inne są ich systemy polityczne, doszło do regionalizacji oraz zrzeszania się w organizacje międzynarodowe. Zmiany w Europie nie miały jednak wyłącznie politycznego charakteru, ale dotyczyły również społeczeństwa. Współczesna kultura oraz postawy dominujące wśród mieszkańców państw Europy Zachodniej wyglądają zupełnie inaczej niż przed wiekiem. Z punktu widzenia tej pracy najbardziej interesującą zmianą społeczną jest coraz większe zróżnicowanie etniczne, religijne i kulturowe europejskich państw, co jest wynikiem procesów migracyjnych i pojawienia się w nich mniejszości z innych regionów świata. Bez wątpienia wiele krajów Starego Kontynentu jest dzisiaj wielokulturowa. Heterogeniczność społeczeństw Europy niesie ze sobą szanse oraz wyzwania.

Jedną z negatywnych stron różnorodności jest możliwość wystąpienia konfliktów kulturowych między poszczególnymi wspólnotami. Są one wynikiem tego, że każda społeczność rządzona jest typowymi dla siebie normami kulturowymi, które organizują jej życie i odróżniają ją od innych grup. Gdy społeczności te współwystępują w ramach jednego tworu politycznego może się okazać, że wyznawane przez ich członków wartości oraz zasady są wzajemnie sprzeczne. Aktywność uznawana za całkowicie naturalną i pożądaną w jednej kulturze może spotkać się z nierozumieniem, krytyką czy nawet potępieniem ze strony innej. Konsekwencje tego stanu rzeczy są różnorodne, od drobnych nieporozumień między jednostkami, aż do zdarzeń o większej doniosłości społecznej, takich jak pojawienie się niechęci między wspólnotami kulturowymi oraz naruszenia prawa. Pamiętać bowiem trzeba, że normy prawne, zarówno w obrębie prawa karnego, jak i cywilnego, mają swoje źródło w kulturze dominującej w danej przestrzeni, a zatem w jej wartościach etycznych i moralnych obowiązujących w społeczeństwie konkretnego państwa. Wartości te znajdują następnie swój wyraz w tworzonym przez władzę polityczną prawie. Nie muszą być jednak one znane, ani akceptowane przez osoby opuszczające swoje dotychczasowe miejsce zamieszkania i przenoszące się do Europy Zachodniej. Podjęcie zachowania zgodnego z wzorami kulturowymi charakterystycznymi dla danej wspólnoty w skrajnych przypadkach prowadzić może do złamania norm prawa karnego i popełnienia przestępstwa. W takiej sytuacji można mówić o „przestępstwie motywowanym kulturowo”. Kluczową rolę w realizacji znamion czynu zabronionego odgrywa kultura, z której wywodzi się sprawca, a której wartości wpływają na jego zachowanie.

Praca ta może pomóc w zrozumieniu fenomenu przestępstw motywowanych kulturowo, a co za tym idzie ułatwić ich identyfikację oraz skuteczne zwalczanie.

Są one, podobnie jak konwencjonalne przestępstwa, negatywnym zjawiskiem społecznym, które nowoczesne państwo demokratyczne powinno eliminować lub ograniczyć jego występowanie. Jest to szczególnie ważne, ponieważ przestępstwa motywowane kulturowo jako jeden z najłatwiej zauważalnych przykładów konfliktu kulturowego zagrażają spójności społeczeństwa, utrudniają koegzystencję różnych wspólnot kulturowych oraz rodzą niechęć ze strony społeczeństwa dominującego wobec mniejszości. Przyzwolenie na ich występowanie osłabia zaufanie do państwa, hamują skuteczną integrację, utrwała negatywne wzory zachowań, a także sprzyja dalszemu wykluczeniu społecznemu. Jednocześnie nic nie wskazuje na to, że w najbliższej przyszłości nastąpi wyraźne ograniczenie migracji do Europy. Oznacza to, że grupy mniejszościowe będą się powiększać, społeczeństwa staną się nawet bardziej niż aktualnie zróżnicowane, co rodzi ryzyko częstszych konfliktów kulturowych. Problematyka tego rodzaju czynów zabronionych poruszana była niejednokrotnie w zagranicznej literaturze. W Polsce natomiast o konfliktach kulturowych na płaszczyźnie prawnej mówi się niewiele, co związane jest z dużą homogenicznością polskiego społeczeństwa, która oznacza, że przestępstwa kulturowe praktycznie nie występują na terenie naszego kraju. W literaturze polskojęzycznej dominują artykuły dotyczące „obrony przez kulturę”, a więc tego, czy i w jaki sposób pochodzenie kulturowe sprawcy przestępstwa wpływa na jego odpowiedzialność karną. Pierwszą polską monografią poświęconą bezpośrednio przestępstwom motywowanym kulturowo popełnianym przez migrantów jest książka doktor M. Grzyb zatytułowana: *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnokarne* z 2016 roku, do której kilkakrotnie odwołuję się w tej pracy. Temat ten nie powinien być jednak lekceważony. W przyszłości Polskę również mogą dotyczyć intensywne procesy migracyjne (szczególnie biorąc pod uwagę niekorzystne prognozy demograficzne; malejącą liczbę urodzeń oraz starzenie się populacji) mogące doprowadzić do powstania społeczeństwa zróżnicowanego pod względem etnicznym, religijnym oraz kulturowym. Wielokulturowość może oznaczać pojawienie się nowych wyzwań, które powinny być zaadresowane z wyprzedzeniem.

W niniejszej pracy zatytułowanej *Przestępstwa motywowane kulturowo; przemoc honorowa oraz jej sprawca* dokonano próby charakterystyki oraz wyjaśnienia tej specyficznej kategorii przestępstw, wskazania na ich źródła w kulturze Bliskiego Wschodu oraz poddania analizie ich sprawców. Podmiotem badanym będzie zatem społeczność migrantów pochodzących z regionu Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu zamieszkujących w państwach Europy Zachodniej, natomiast przedmiotem zjawisko „przestępstw motywowanych kulturowo”.

Hipotezą weryfikowaną w tej pracy jest stwierdzenie, że istnieją pewne elementy kultury Bliskiego Wschodu i związane z nimi praktyki, których realizacja na terenie Europy prowadzi do naruszenia prawa. Członek grupy mniejszościowej popełnia przestępstwo na gruncie prawa określonego państwa europejskiego podejmując normalne dla niego zachowania, które są zgodne z wzorami typowymi dla kręgu kulturowego dominującego w kraju jego pochodzenia. Granice analizy wyznaczone zostaną przestrzennie do obszaru krajów Europy Zachodniej oraz czasowo – lata 90. XX wieku oraz dwie dekady XXI wieku. Wybór kultury dominującej na Bliskim Wschodzie jako przedmiotu analizy uzasadniony jest tym, że dane przedstawione w raporcie Komitetu Równych Szans dla Kobiet i Mężczyzn Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy wskazują, że większość przypadków przestępstw motywowanych kulturowo popełnianych w Europie ma miejsce w społecznościach muzułmańskich.

Celem tej pracy jest udzielenie odpowiedzi na kilka pytań badawczych. Pierwsze dotyczy tego, jakie instytucje i praktyki kulturowe wywodzące się z kultury Bliskiego Wschodu przyczyniają się do popełniania przestępstw kulturowych. Drugie to, dlaczego zachowania naturalne i akceptowane w jednej kulturze stanowią przestępstwo w drugiej. Trzecie ma na celu wskazanie przyczyn odczuwania przez jednostkę mieszkającą w Europie potrzeby postępowania zgodnego z normami kulturowych z regionu jej pierwotnego pochodzenia (lub pochodzenia jej przodków). Ostatnim pytaniem jest natomiast to, kiedy członek grupy mniejszościowej decyduje się na aktywność wymaganą przez jego wspólnotę kulturową. Kluczowym zadaniem pozostaje wskazanie kulturowych źródeł szczególnego rodzaju przestępstw, jakim są przestępstwa motywowane kulturowo. Aby to uczynić, koniecznym jest ustalenie cech odróżniających przestępstwa kulturowe od innych czynów zabronionych. Pomoże w tym również przedstawienie profilu sprawcy, a więc wskazania kim on jest, jakie są jego cechy oraz właściwości osobiste.

Ważnym pojęciem pojawiającym się w niniejszej pracy jest kontakt kultur, a więc zetknięcie się ze sobą dwóch lub więcej kultur. Możliwe jest wystąpienie między nimi sprzeczności, prowadzącej do konfliktu, którego podstawowym przejawem są właśnie przestępstwa motywowane kulturowo. Przystępczy charakter tych zachowań wynika z naruszania przez nie wartości społeczeństwa dominującego, które wyrażane są w normach prawnych.

Dla uzyskania odpowiedzi na postawione wyżej pytania przedstawione zostaną najważniejsze elementy tworzące kulturę Bliskiego Wschodu, a także konkretne przykłady przestępstw motywowanych kulturowo oraz opisana zostanie strona przedmiotowa i podmiotowa tych czynów. W tym celu wykorzystane będą metody znane z nauk społecznych, takie jak analiza kulturowa oraz spo-

łeczno-antropologiczna¹. W pracy pojawiają się również odwołania do kryminologii, a więc nauki społecznej zajmującej się badaniem zjawiska przestępczości. Rozważania osadzone będą przede wszystkim w ramach paradygmatu konstruktywistycznego². Dużo miejsca poświęcone zostanie przedstawieniu wizji oraz modeli społeczeństwa, tożsamości indywidualnej oraz grupowej, kolektywizmu społecznego, a także kulturowemu uwarunkowaniu norm społecznych i prawnych. Pomocniczą rolę odgrywa analiza prawna wyjaśniająca definicje obecne zarówno w doktrynie, jak i aktach prawnych.

Rozdział pierwszy dotyczyć będzie podstawowego pojęcia dla tej pracy, jakim jest „przestępstwo motywowane kulturowo”. W pierwszej kolejności wskazane zostaną sposoby rozumienia „kultury”, a następnie to czym jest „motywacja” oraz w jaki sposób rozumiane jest „przestępstwo”. W ramach omawiania „kultury” przywołany zostanie termin „konfliktu kulturowego”, którego szczególnym rodzajem są przestępstwa motywowane kulturowo. Kolejne podrozdziały skupiać się będą na zaprezentowaniu definicji przestępstw motywowanych kulturowo, obecnych zarówno w doktrynie oraz pracach naukowych, jak i na poziomie prawa międzynarodowego.

W rozdziale drugim opisane zostaną kulturowe źródła zjawiska przestępczości motywowanej kulturowo. Wskazane w nim zostaną najważniejsze elementy kultury Bliskiego Wschodu oraz Afryki Północnej, które mogą mieć wpływ na dopuszczenie się zachowania uznanego następnie za przestępstwo kulturowe. W pierwszej kolejności mowa będzie o religii, a więc islamie i jego wpływie na kształt kultury oraz społeczeństwa. Jest to szczególnie ważne, ponieważ normy religijne nierzadko wskazywane są jako uzasadnienie pozycji oraz ról społecznych kobiet i mężczyzn. Kluczowe znaczenie w tym zakresie ma inna instytucja kulturowa, jaką jest honor. Jego rola w genezie najpoważniejszych przestępstw motywowanych kulturowo wyraża się w sformułowaniu pojęcia „przestępstwa honorowego”, które również zostanie szczegółowo omówione. Już we wstępie zaznaczyć można, że jest ono stosowane zamiennie wobec „przestępstwa motywowanego kulturowo”, a swoim zakresem obejmuje najpoważniejsze kategorie czynów zabronionych popełnionych z powodów kulturowych. Honor organizuje życie społeczne oraz relacje między płciami, co jest szczególnie ważne, ponieważ to kobiety w zdecydowanej większości przypadków są ofiarami przestępstw motywowanych kulturowo. Przedstawione zostaną zatem sposoby rozumienia

¹ L. J. Matthews, R. A. Brown, D. P. Kennedy, *A Manual for Cultural Analysis*, Santa Monica, CA: RAND Corporation 2018, s. 4–46, wersja internetowa: <https://www.rand.org/pubs/tools/TL275.html>, z dnia 20 maja 2020 roku, C. Lévi-Strauss, *Miejsce antropologii wśród nauk społecznych* (w:) *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. A. Mencil, Warszawa 2003, s. 50–57.

² A. Zybortowicz, *Konstruktywizm jako orientacja metodologiczna w badaniach społecznych*, ASK 1999, nr 8, s. 7–28.

honoru, jego rodzaje, ściśle związane z nim pojęcia wstydu i hańby oraz wpływ honoru na funkcjonowanie społeczeństwa. Kolejnym ważnym elementem jest kolektywny charakter społeczeństwa oraz rola rodziny, jako podstawowej jednostki społecznej i regulatora życia swoich członków. W tym rozdziale omówiona zostanie również rola prawa karnego, którego kształt zdeterminowany jest normami kulturowymi, a przy tym jest to instytucja, za pomocą której możliwe jest eliminowanie negatywnych zjawisk społecznych, ochrona wartości uznanych za ważne przez ustawodawcę, a także zmiana kultury oraz świadomości członków społeczeństwa. W następnej części tego rozdziału wskazane będą zmiany struktury ludnościowej w Europie Zachodniej, a więc wzrost udziału w społeczeństwie osób należących do mniejszości etnicznych i religijnych. Wyjaśniona zostanie ideologia wielokulturowości oraz jej podstawowe postulaty, aby w dalszej kolejności scharakteryzować migrację w wybranych państwach Europy Zachodniej, to jest w Wielkiej Brytanii, Francji oraz Niemczech, w tym przez określenie udziału społeczności migranckiej w ogólnej populacji tych państw, miejsc pochodzenia migrantów oraz rodzaju polityki realizowanej przez władzę wobec mniejszości.

Rozdział trzeci poświęcony będzie charakterystyce sprawców przestępstw honorowych, a więc podstawowej kategorii przestępstw motywowanych kulturowo. Przybliżone w nim zostaną właściwości osobiste oraz społeczne sprawców czynów tego rodzaju, sposób ich działania, a także alternatywy do zastosowania przemocy fizycznej, jak i czynniki zwiększające jej prawdopodobieństwo. Nastąpi to na podstawie badania strony przedmiotowej oraz podmiotowej konkretnych czynów zabronionych, a więc odpowiednio opisu zachowania sprawcy oraz jego stosunku psychicznego do popełnianego przestępstwa. Przedstawione zostaną podstawowe cechy mające wpływ na podjęcie przez taką osobę niezgodnego z prawem aktywności, co wymaga przeanalizowania sytuacji społeczno-ekonomicznej części wspólnot imigrantów w państwach takich jak Niemcy i Wielka Brytania oraz problemu ich wykluczenia. Wskazana będzie także rola najbliższego otoczenia sprawcy i jego ofiary w genezie zachowania przestępnego. W tym rozdziale chciałbym się odwołać do badań dotyczących skali zjawiska przemocy honorowej oraz postaw i opinii prezentowanych na jej temat przez osoby mieszkające na Bliskim Wschodzie. Obok profilu sprawcy w rozdziale trzecim pojawi się także opis ofiary przestępstwa kulturowego, którą co do zasady jest kobieta, a w wyjątkowych okolicznościach może nią być również mężczyzna.

W zakończeniu zawarte będą uwagi podsumowujące przeprowadzone rozważania oraz wnioski końcowe.

Rozdział 1. Pojęcie przestępstwa motywowanego kulturowo

Definiowanie pojęcia „przestępstwa motywowanego kulturowo” nie jest zadaniem łatwym, co wynika przede wszystkim z tego, że znajduje się ono na pograniczu wielu nauk społecznych, przede wszystkim prawa oraz socjologii. Przeprowadzone w tym rozdziale rozważania definicyjne i próby kompleksowego przedstawienia sposobu ujmowania „przestępstw motywowanych kulturowo” są niezbędne dla pełnego zrozumienia tego zjawiska oraz wyznaczenia kręgu ludzkich zachowań wchodzących w jego zakres. W ten sposób możliwym stanie się rozwiązanie analizowanego problemu badawczego, a więc opisanie charakteru tego rodzaju czynów, ich sprawców oraz kulturowych źródeł. Przed przedstawieniem zaproponowanych w literaturze definicji „przestępstw motywowanych kulturowo” warto omówić pojedyncze terminy wchodzące w ich skład, a więc „kultura”, „motywacja” oraz „przestępstwo”. Ułatwi to operowanie przedmiotowym pojęciem, zrozumienie jego istoty, a także omówienie przywołanych definicji.

1.1. Kultura i konflikt kultur

Pierwszym z terminów wymagających wyjaśnienia jest „kultura”. Związek między „kulturą”, a „przestępstwami motywowanymi kulturowo” ma co najmniej dwa aspekty. Po pierwsze kulturę uznaje się za źródło tego rodzaju zachowań przestępnych, a po drugie przestępstwa te są jednym z przejawów zjawiska konfliktu kultur, a więc sytuacji w której dwie kultury, a dokładniej pewne elementy określonych kultur spotykają się i wchodzi w spór, ponieważ są sprzeczne lub wzajemnie się wykluczające. Już na wstępie należy podkreślić, że termin „kultura” jest niezwykle szeroki, obejmuje on wiele znaczeń i wydaje się, że nie jest możliwe przedstawienie jego jednej, uniwersalnej definicji³. Jest to również wynikiem interdyscyplinarności tego pojęcia, kultura bowiem pozostaje w obrębie zainteresowania wielu dziedzin nauki. Socjology, psychologowie, biologowie czy antropology zajmują się tym zjawiskiem z różnych perspektyw, kładąc nacisk na jego odmienne elementy. Nie znaczy to jednak, że na przestrzeni lat nie podejmowano prób sformułowania definicji kultury.

Zdaniem A. Kroebera kultura to „przyjęty zwyczajowo sposób działania, odczuwania i myślenia wybrany przez społeczeństwo spośród nieskończonej liczby i różnorodności możliwych potencjalnych sposobów bycia”⁴. Do cech tak pojmowanej kultury zalicza się to, że jest ona przekazywana nie w ramach genetycznego dziedziczenia, ale przez oddziaływanie żywych jednostek na siebie,

³ J. Hańderek, *Pojęcia i definicje kultury* (w:) *Filozofia kultury*, red. P. Mróz, Kraków 2015, s. 23, wersja internetowa: <http://www.pjac.uj.edu.pl/documents/30601109/98855445/fk02%20ha%C5%84derek%20poj%C4%99cia%20i%20definicje%20kultury.pdf> z dnia 17 września 2019 roku.

⁴ A. Kroeber, *Istota kultury*, Warszawa 1989, s. 323.

przede wszystkim w trakcie wychowywania i dorastania w danej grupie. Wartości wchodzące w skład kultury mogą być wyrażone jawnie, jak i tylko odczuwane wewnętrznie przez członków danego społeczeństwa. Warte podkreślenia jest to, że jednostki same tworzą swoją kulturę dokonując wyborów określonych sposobów działania. Kultura przy tym nigdy nie jest stała, zmienia się wraz z przyjmowaniem nowych i zarzucaniem starych wzorów.

R. Linton z kolei podkreślał, że kulturę tworzą wyuczone zachowania wspólne dla pewnej liczby jednostek w społeczeństwie, które następnie przekazują je kolejnym pokoleniom⁵.

Polska socjolożka Antonina Kłoskowska definiowała kulturę jako „całość obejmującą zachowania ludzi przebiegająca według wspólnych dla zbiorowości społecznej wzorów wykształconych i przyswojonych w toku interakcji oraz zawierająca wytwory takich zachowań”⁶. Wyróżnione zostały w ten sposób dwa elementy tworzące kulturę, a więc regularne zachowania ludzi, „społeczne nawyki” oraz rezultaty tych zachowań. Powtarzalność poszczególnych zachowań ma być rezultatem procesu uczenia się, który jest niezbędny dla powstania oraz rozwoju kultury. Człowiek, ucząc się internalizuje wzory, a następnie uewnętrznia je swoim zachowaniem.

Kolejną przydatną na potrzeby tej pracy próbą wyjaśnienia kultury jest ujęcie, zgodnie z którym kultura to „system społecznych uwarunkowań, wzorów postępowania, instytucji, tradycji oraz praw”⁷.

Przywołane wyżej definicje, chociaż różnią się od siebie, mają pewne wspólne cechy. Należą bowiem do jednego definicyjnego kierunku, jakim jest społeczne rozumienie kultury. Nawiązuje ono do szerokiego ujęcia kultury, zgodnie z którym kultura utożsamiana jest z całością ludzkich zachowań oraz miejscem, w którym odbywać się mają relacje międzyludzkie⁸. Kultura dotyczy bezpośrednio każdego człowieka, stale oddziałując na jego życie. Zwolennicy społecznego definiowania kultury traktują ją jako system kształtujący, a nie rzadko determinujący zachowanie jednostki. Obejmuje ona określone wzory postępowania, zgodnie z którymi funkcjonuje w życiu społecznym większość danej wspólnoty. Poszczególni autorzy postrzegali ją przy tym negatywnie, pozytywnie lub neutralnie⁹. Niezależnie od oceny kultury panowała zgoda co do sposobu jej przyjmowania przez kolejne jednostki. Kultura jako regulator zachowań czło-

⁵ R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 2000, s. 6.

⁶ E. Włodarczyk, *Kultura (w:) Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Tom II, red. J. Pilch, Warszawa 2003, s. 953, wersja internetowa: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12629/1/Wlodarczyk%20E_Kultura.pdf z dnia 21 września 2019 roku.

⁷ J. Hańderek, *Pojęcia i definicje kultury...*, op. cit., s. 25.

⁸ Ibid., s. 25.

⁹ Ibid., s. 32.

wieka, kształtująca świadomość poprzez zakazy i nakazy, jest nabywana w trakcie jego rozwoju, od dzieciństwa, a w wyniku procesu socjalizacji następuje jej internalizacja. Poszczególni ludzie zaczynają akceptować kulturalne normy i wzorce, które ich otaczają. W ten sposób społeczeństwo kieruje zachowaniami swoich członków.

Negatywna ocena kultury związana jest ze stanowiskiem Zygmunta Freuda, zgodnie z którym ogranicza ona indywidualne potrzeby i popędy człowieka. Stanowi zatem represję mogącą w przyszłości doprowadzić do powstania kompleksów lub problemów psychicznych¹⁰. Jednocześnie kultura tworzy podporządkowanego obywatela, a kulturowe warunkowanie zapewnia sprawne funkcjonowanie społeczeństwa. Poglądy te kwestionowane są przez badaczy przekonanych o pozytywnej roli kultury, którzy rozumieją ją jako wzory zachowań, sposoby postępowania oraz metody rozwiązywania problemów i sporów, które razem składają się na system norm stabilizujący świat społeczny. Reguły wskazujące na właściwe postępowanie porządkują życie jednostki i umożliwiają jej wolne działanie.

Neutralny stosunek do zasad zachowania zawartych w kulturze miała między innymi Ruth Benedict¹¹. Jej zdaniem kultura zawierająca w sobie wzory działania jednocześnie buduje wspólnotę społeczną oraz tożsamość człowieka. Każda osoba jest częścią kultury, a jej osobowość jest współtworzona przez kulturowe normy. Oznacza to, co szczególnie istotne z punktu widzenia tej pracy, że człowiekowi jest niezwykle trudno oddzielić się od własnej kultury, która determinuje jego zachowania oraz sposób patrzenia na świat. Człowiek zawsze, niezależnie do tego w jakim miejscu się znajduje, także gdy przeniesie się do innego regionu świata, ma w sobie normy i zasady kulturowe kreujące jego tożsamość, które zostały przez niego przyjęte z otoczenia w młodym wieku.

Terminem pokrewnym, blisko związanym z kulturą, jest „wzór kulturowy”. Jak już zostało wspomniane, kultura składa się z wielu takich wzorów, które można rozumieć jako „prawidłowość, powtarzanie się określonych zachowań w podobnych sytuacjach (...) sposób zachowania i myślenia [w zbiorowości]”¹². Wzory te wskazują, jakie zachowania są akceptowane oraz oczekiwane przez resztę grupy. Pomagają także uniknąć ewentualnych nieporozumień, sporów czy konfliktów. Zdaniem E. Włodarczyk zgodnie z kryterium wpływu na porządek społeczny mogą być one podzielone na wzory:

¹⁰ Z. Freud, *Pisma społeczne, Dzieła Tom 4*, Warszawa 1998, s. 180 i n., wersja internetowa: <http://www.mhl.elsat.net.pl/jamamijama/Zygmunt%20Freud%20-%20Kultura%20jako%20%9Fr%F3d%B3o%20cierpie%F1.pdf>, z dnia 21 września 2019 roku.

¹¹ J. Hańderek, *Pojęcia i definicje kultury ...*, op. cit., s. 33.

¹² E. Włodarczyk, *Kultura ...*, op. cit., s. 958.

- 1) zwyczajowe: powtarzalne, na ich podstawie można oczekiwać od innych osób danego zachowania w danej sytuacji;
- 2) moralne: zachowania uznawane za słuszne, ludzie są świadomi ich istnienia, wagi oraz możliwych sankcji za ich złamanie;
- 3) prawne: wzory skonkretyzowane, umieszczone w aktach prawnych¹³.

Kultura i zawarte w niej wzory kulturowe mają kluczowe znaczenie dla powstania tożsamości kulturowej, która ma charakter indywidualny oraz zbiorowy. Budując tożsamość zbiorową kultura staje się podstawowym elementem i cechą konstytutywną każdej wspólnoty, w tym grupy etnicznej i narodu¹⁴. Zdaniem niektórych autorów decyduje ona o istnieniu tych grup, pomaga także dostrzec różnicę między jedną społecznością a innymi. Członkowie danej grupy widzą wspólne elementy kulturowe łączące ich ze sobą oraz odrębności odróżniające ich od przedstawicieli drugiej zbiorowości. W wymiarze indywidualnym kultura kreuje tożsamość kulturową pojedynczej jednostki. Tożsamość człowieka rodzi się poprzez jego interakcje z innymi ludźmi, członkami wspólnot takich jak rodzina, czy plemię, a mówiąc szerzej wszystkich grup należących do tej samej kultury. Można zatem stwierdzić, że tożsamość indywidualna to rezultat tożsamości zbiorowej grupy, z której pochodzi i z którą związany jest konkretny człowiek. Podobnie jak sama kultura, tożsamość jest dziedziczona przez kontakt z wcześniejszymi pokoleniami, jest transmitowana przez przodków (starszych krewnych)¹⁵. Tożsamość indywidualna może być rozumiana jako przypisane jednostce cechy, postawy i motywacje oraz jej subiektywne przekonanie, że jest częścią konkretnej grupy, która różni się od innych¹⁶. Jest ona, jak już wspomniałem, kształtowana przez kulturę oraz stanowi podstawę podejmowanych zachowań oraz wyborów życiowych. Tożsamość kulturową tworzą wartości i normy wyznawane przez inne osoby ze wspólnoty, ich zachowania, ale wpływają na nią także normy charakterystyczne dla innych kultur. Człowiek może bowiem podejmować swoją aktywność tylko dla odróżnienia się od innych zbiorowości przed podjęcia działania sprzecznego z wzorami charakterystycznymi dla innej społeczności. Uzasadnia to wniosek, że na tożsamość człowieka wpływa nie tylko własna kultura, ale i interakcje z innymi kulturami. Realizacja

¹³ Ibid.

¹⁴ A. Kłosowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 2005, s. 19 i n.

¹⁵ T. Pałeczny, *Typy tożsamości kulturowej a procesy globalizacji* (w:) *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, red. K. Gorlacha, M. Niezgodą, Z. Seręga, Kraków 2004, s. 65 i n.

¹⁶ A. Suchocka, I. Królikowska, *Kreowanie tożsamości kulturowej jako wyzwanie XXI wieku*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej Kwartalnik” 2014, nr 4, s. 77, wersja internetowa: <http://colloquium.elsite.eu/images/numery/XVI/ASIK.pdf>, z dnia 10 listopada 2019 roku.

wzorów kulturowych własnej grupy może być również wynikiem presji otoczenia kulturowego nastawionym na uzyskanie akceptacji ze strony innych jej członków. Zwykle jednak zachowania ludzi wchodzących w skład jednej wspólnoty kulturowej są do siebie podobne, ponieważ mają oni zbliżone do siebie tożsamości, co jest wynikiem socjalizacji w ramach tej samej kultury.

Kultura stanowi zatem podstawę istnienia określonej zbiorowości, daje człowiekowi możliwość samookreślenia oraz podkreśla odrębność poszczególnych grup¹⁷. Rozważania te prowadzą do stwierdzenia, że kultura na różne sposoby może oddziaływać na to jak zachowuje się człowiek. Jednocześnie będąc podstawą tożsamości pojedynczej osoby, wywiera ogromny wpływ na kształt osobowości. Osobowość, podobnie jak inne terminy pojawiające się w tym rozdziale, należy do kategorii pojęć wieloznacznych, istnieje jej wiele definicji, ale na potrzeby tej pracy przyjmę, że osobowość to system określonych, względnie trwałych dyspozycji specyficznych dla danej jednostki, które można opisać na podstawie jej zachowania¹⁸. W literaturze podkreśla się, że osobowość tworzy się stopniowo, od momentu narodzin, zmieniając się w procesie interakcji jednostki z otoczeniem i warunkuje ona zachowania człowieka, reakcje wobec świata zewnętrznego oraz jest podstawą jego przeżyć psychicznych¹⁹. Osobowość odróżnia także daną osobę od innych ludzi, jest podstawą jej samoświadomości oraz tożsamości. Współtworzenie przez kulturę osobowości człowieka jest kolejnym przykładem na to, jak ważna jest rola kultury w jego codziennym życiu.

Dodać należy, że na kulturę składają się zachowania charakterystyczne dla określonej społeczności. Znając te zwyczaje, jednostka wie, jak postępować w codziennych sytuacjach. Według J. Szczepańskiego, jej poszczególni członkowie mają wykształcone wewnętrzne poczucie obowiązku realizacji normy kulturowej, a naruszenie zwyczaju grupowego spotyka się z potępieniem z ich strony²⁰. Wzory kulturowe tworzą system społecznej kontroli, który reguluje za-

¹⁷ A. Szyfer, *Tożsamość kulturowa: implikacje teoretyczne i metodologiczne*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1997, nr 1, s. 161, wersja internetowa: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r1997-t1/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r1997-t1-s159-167/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r1997-t1-s159-167.pdf, z dnia 10 listopada 2019 roku.

¹⁸ H. Gasiul, *Kontrowersje wokół teorii cech oraz próby ich rozstrzygnięcia*, „Studia Psychologica” 2001, nr 2, s. 2 i n., wersja internetowa: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Psychologica/Studia_Psychologica-r2001-t-n2/Studia_Psychologica-r2001-t-n2-s137-156/Studia_Psychologica-r2001-t-n2-s137-156.pdf, z dnia 10 listopada 2020 roku.

¹⁹ A. Jastrzębski, *Osoba a osobowość: psychologiczne koncepcje osobowości w świetle klasycznej antropologii filozoficznej*, „Roczniki Filozoficzne” 2009, Tom LVII, numer 1, Katolicki Uniwersytet Lubelski, s. 40 i n.

²⁰ Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny: terminy ogólne*, Warszawa 1987, s. 388.

chowania członków grupy kulturowej. Obecna jest również trudna do przezwyciężenia presja nakierowana na zapewnienie konformizmu, co jest szczególnie ważne w kontekście przestępstw motywowanych kulturowo. Otoczenie wpływa na jednostkę, której trudno jest odmówić podjęcia wymaganej od niej aktywności.

Analizując sposoby rozumienia kultur warto przywołać poglądy prezentowane na jej temat przez niektórych teoretyków wielokulturowości. Ich prace opisujące pożądane relacje między różnymi kulturami współwystępującymi w ramach jednego państwa zawierały również przemyślenia dotyczące kultury. Przy czym nie przedstawiali oni własnych definicji kultury lub elementów wchodzących w jej skład, a skupiali się raczej na przedstawieniu charakteru tego fenomenu. Na tej podstawie wyróżnić można dwa spojrzenia na kulturę: esencjonalistyczny oraz konstruktywistyczny²¹. Pierwszy z nich obecny jest u Ch. Taylora oraz W. Kymlicki, a więc autorów opowiadających się za odpowiednio za mocnym oraz słabym multikulturalizmem. Esencjonalne rozumienie kultury zakłada, że jest ona „dobrem samym w sobie”, które stanowi integralną, wyraźnie wyodrębnioną całość; każda kultura charakteryzować się ma cechami pozwalającymi na odróżnienie jej od innych. Kultury są silnie zintegrowane wewnętrznie oraz tworzą się samodzielnie. Definiuje się je przez zestaw kluczowych atrybutów takich jak wspólne wartości, historię czy język²². Członkostwo w kulturze zapewnia człowiekowi poczucie własnej wartości, ma pozytywny wpływ na jego samoocenę, gwarantuje szacunek do samego siebie, a nawet wolność. Do korzystania z indywidualnej wolności konieczny jest „kontekst wyboru”, którego istnienie zależy właśnie od przynależności do kultury. To warunek dobrego życia, a więc takiego, w którym jednostka może sama wybierać sposoby swojego postępowania. Przekonanie, że kultura jest statyczna, praktycznie niezmienna (może się zmienić, ale jest to bardzo trudne i długotrwałe) oraz odporna na wpływy z zewnątrz pociąga za sobą deterministyczną wizję człowieka, który nie jest w stanie zmienić rządzących jego zachowaniem norm kulturowych determinujących sposób jego myślenia i postępowania.

Drugim sposobem rozumienia kultury jest konstruktywizm zakładający jej dynamiczny charakter, a więc to, że jest ona stale tworzona, a na jej kształt wpływają czynniki wewnętrzne oraz zewnętrzne. Wspólnoty kulturowe od zawsze wchodzą w interakcje i wzajemnie się kształtują (współcześnie w związku z globalizacją następuje to jeszcze częściej) oraz są silnie wewnętrznie zróżnicowane, heterogenne²³. Brak wewnętrznej jednorodności oznacza, że członkowie wspólnoty kulturowej różnią się od siebie. Mogą oni inaczej rozumieć poszczególne normy kulturowe oraz mieć je zinternalizowane w różnym stopniu. Co więcej,

²¹ S. Song, *Justice, Gender, and the Politics of Multiculturalism*, Cambridge 2007, s. 38.

²² *Ibid.*, s. 17–18.

²³ *Ibid.*, s. 30–32.

poczucie przynależności kulturowej w danej wspólnocie nie jest identyczne, zależy od wieku, płci, czy klasy społecznej. Wskazać można cztery najważniejsze elementy konstruktywistycznego ujęcia kultury, które kontestują esencjonalistyczne przekonanie, że kultura stanowi spójną, samowystarczającą oraz ściśle powiązaną całość:

- 1) kultury są produktem złożonych procesów historycznych, a nie stałym, pierwotnym bytem, jak twierdzą zwolennicy esencjonalizmu;
- 2) kultury są wewnątrznie kwestionowane i negocjowane przez swoich członków;
- 3) kultury nie są wzajemnie odizolowane, a nakładają się na siebie i wchodzą w interakcje przynoszące zmiany kulturowe;
- 4) kultury są luźno powiązane, a w ramach jednej kultury obecne są różne jej pasma²⁴.

Sposób rozumienia kultury wpływa na politykę państwa wobec migrantów, a także na to jak jego organy reagują na podstawowy przejaw zderzenia kultur, jakim są przestępstwa motywowane kulturowo. Rezultatem zaakceptowania podejścia esencjonalistycznego może być rezygnacja z prób oddziaływania na kulturę mniejszościową i dążenia do wyeliminowania wchodzących w jej skład praktyk budzących kontrowersje wśród członków społeczeństwa przyjmującego lub naruszających prawo. Co więcej, w takiej sytuacji pochodzenie kulturowe sprawcy może być traktowane jako okoliczność łagodząca jego odpowiedzialność karną, w przypadku gdy popełnione przez niego przestępstwo motywowane było czynnikami kulturowymi.

Wątpliwości nie budzi natomiast fakt, że kultury stanowią wytwór człowieka, a ściślej pewnej wspólnoty, która może mieć różne rozmiary. Kultura może występować w ramach grupy religijnej, etnicznej, narodu lub jednostek zamieszkujących razem dany obszar geograficzny. W ramach problematyki przestępstw motywowanych kulturowo postrzeganie kultury zbliża się do koncepcji konstruktywistycznej. Jeden z najważniejszych autorów opisujących zjawisko przestępstw kulturowych J. Van Broeck wprost pisał o niestatycznym charakterze kultury²⁵. Trudno odmówić racji temu stanowisku. Kultura rozwija się wraz z rozwojem wspólnoty ludzkiej, w ramach której powstała. Składa się na nią wiedza oraz doświadczenia ludzi, następnie przekazywane kolejnym pokoleniom. Jest jednak czymś więcej niż tylko informacjami uzyskanymi od przodków. Jednostki w trakcie swojego życia uczą się nowych rzeczy (także od innych

²⁴ Ibid., s. 33.

²⁵ J. Van Broeck, *Cultural Defence and Culturally Motivated Crimes (Cultural Offences)*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2001, Vol. 9/1, s. 8, wersja internetowa: <http://jthomasniu.org/class/781/Assigs/vanbroeck-cultdef.pdf>, z dnia 10 listopada 2019 roku.

wspólnot kulturowych), nabywają nowe doświadczenia i zmieniają swoje przekonania. Wszystko to następnie wchodzi w obręb kultury prowadząc do jej zmiany. Potwierdzają to proste obserwacje życia społecznego; kultura jest odmienna w różnych pokoleniach, przykładowo kultura zachodnioeuropejska sto lat temu wyglądała inaczej niż dzisiaj. Wzory kulturowe występujące w określonej społeczności również ulegają zmianom wraz z biegiem czasu. Pewne wzory mogą zostać uznane za nieadekwatne wobec współczesności i odrzucone, zastąpione nowymi, nierzadko bardzo odmiennymi. Poszczególne kultury mniej lub bardziej różnią się od siebie, wpływ na ich kształtowanie mają bowiem specyficzne czynniki historyczne, środowiskowe, lub psychologiczne. Wszystko to uzasadnia wniosek, że w rzeczywistości kultura jest fenomenem dynamicznym i zmiennym w czasie oraz przestrzeni, nie jest stała, ale zawsze pozostaje podstawą funkcjonowania kreowanej przez siebie zbiorowości. Ciekawym w tym kontekście jest wątek dotyczący migrantów trafiających do miejsca, w którym dominuje inna, obca dla nich kultura. Członkowie diaspory mogą dążyć do utrwalenia swojej tożsamości kulturowej w oparciu o znane im wzory pochodzące z przeszłości, obowiązujące w czasie przed ich migracją. Może to spowodować, że pewne normy kulturowe będą aktualne i rozpowszechnione wśród społeczności migracyjnej, która celowo będzie je podtrzymywać jako element jej pierwotnej tożsamości, podczas gdy w państwie pochodzenia zmieniają się one w naturalnym procesie ewolucji i modernizacji kultury²⁶.

Różnice między kulturami i będącymi ich częścią wartościami oraz wzorami działań prowadzić mogą do pojawienia się konfliktu w momencie kontaktu międzykulturowego. Kontakt kulturowy polega na zetknięciu się ze sobą grup o różnych kulturach, a jego następstwem może być zarówno konflikt, jak i dialog albo współpraca²⁷. Konflikt to wynik sprzeczności, niezgodności kultur pod względem akceptowanych lub wymaganych zachowań. Na najniższym poziomie może być to spór należących do różnych kultur pojedynczych jednostek, które znalazły się w sytuacji niemożliwości pogodzenia wyznaczonych im kulturowo sposobów postępowania. Tego typu sytuacje w zglobalizowanym świecie mają miejsce regularnie, nie zawsze jednak pociągają za sobą doniosłe społecznie konsekwencje. Zdarzają się jednak przypadki incydentów przemocowych o różnej skali i natężeniu. Na poziomie mikro będzie to przemoc między członkami poszczególnych wspólnot, natomiast w skali makro między całymi wspólnotami, teoretycznie mogąca doprowadzić nawet do konfliktu zbrojnego.

²⁶ „...Postawy Hindusów mieszkających od dawna w USA uległy zamrożeniu w czasie, podczas gdy Indie się zmieniły. Często trzymają się oni starego obrazu Indii”. Zob. K. Amirthalingam, *Culture, Crime and Culpability: Perspectives on the Defence of Provocation* (w:) *Multicultural Jurisprudence Comparative Perspectives on the Cultural Defense*, red. M.-C. Foblets, A. D. Renteln, Oxford and Portland 2009, s. 44.

²⁷ T. Paleczny, *Typy tożsamości kulturowej* ..., op. cit., s. 69.

Z punktu widzenia tej pracy najważniejszym rodzajem konfliktu kulturowego jest konflikt na linii jednostka a prawo. Normy prawne wyrażają bowiem zasady oraz wartości wyznawane w określonym społeczeństwie o specyficznej kulturze, a prawo karne ma za zadanie chronić dobra uznane w niej za cenne²⁸. W takim wypadku konflikt kulturowy jest sprzecznością między dwoma systemami norm: normami prawnymi rządzącymi danym społeczeństwem (opartymi na jego normach kulturowych), a normami kulturowymi jednostki pochodzącej z innego kręgu kulturowego, które wpływają na jej aktywność. Jej zachowanie, uznawane za naturalne, normalne, a nawet oczekiwane w grupie, z której się wywodzi, oznacza popełnienie czynu zabronionego (zrealizowanie znamion przestępstwa) według prawa obowiązującego w państwie, w którym aktualnie ona przebywa.

Potwierdza to, że stanowisko obiektywistyczne dotyczące istoty przestępstwa nie jest trafne. Przestępstwo nie ma charakteru obiektywnego i absolutnego, w rzeczywistości jest pojęciem zmiennym w czasie i przestrzeni²⁹. Nie ma również uniwersalnej definicji przestępstwa. Przestępstwem czyni dopiero nadanie konkretnemu zachowaniu zewnętrznej oceny, która w dużej mierze zależy od wyznawanego w społeczeństwie systemu wartości, a więc jego kultury. W różnych częściach świata różne czyny uznawane są za przestępstwa, a dane zachowanie potępione i zakazane w jednym społeczeństwie może być dozwolone i akceptowane w innym. Jest to wynikiem kulturowego uwarunkowania procesu kryminalizacji³⁰. Kształt i treść prawa determinowane są przez kulturę wspólnoty, w ramach której są tworzone. Jak stwierdził słynny filozof prawa G. Radbruch „prawo to fenomen kulturowy”³¹. Szczególnie mocno osadzone w kulturze jest prawo karne, ponieważ jest ono tworzone w celu ochrony ważnych wartości. Przy czym podobnie jak kultura, prawo karne wskazuje oraz wzmacnia pożądane wzory zachowań, robiąc to jednak w sposób odgórny i przymusowy. Prawo karne, obok wyrażania norm przyjętych w określonej wspólnotce, przekazuje informacje o tym jakie rodzaje aktywności oceniane są negatywnie oraz werbalizuje obecne w społeczeństwie przekonanie o potrzebie ich ograniczenia i unikania. Następuje to na obszarze państwa, którego mieszkańcy przeszli podobny proces socjalizacji i, przynajmniej w teorii, nie tylko znają, ale i podzielają podstawowe normy społeczne. Nie dotyczy to jednak niektórych osób pochodzących z innych części świata. W kontekście tej pracy mowa będzie o imigrantach przybywających do państw europejskich i ich potomkach, czyli obywatelach mających w drugim lub trzecim pokoleniu pochodzenie migracyjne. Ich pojawienie

²⁸ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne. Część Ogólna*, Kraków 2014, s. 39.

²⁹ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 1999, s. 130.

³⁰ J. Błachut, *Problemy związane z pomiarem przestępczości*, Warszawa 2007, s. 58.

³¹ J. R. Sieckmann, *Reconstructing Relativism. An Analysis of Radbruch's Philosophy of Law*, „ARSP: Archiv für Rechts und Sozialphilosophie” 2009, Vol. 95, No. 1, , s. 15.

się w nowym środowisku kulturowym może doprowadzić do nieporozumień lub wprost konfliktu wynikającego z różnic między wyznawanymi przez nich wartościami kulturowymi, a wartościami rozpowszechnionymi wśród członków społeczeństwa przyjmującego. Dotyczy to zwłaszcza migrantów pochodzących z miejsc o porządku prawnym opartym na zupełnie innych zasadach, niż te obowiązujące w państwie do którego się przenieśli.

Konflikt kultur na płaszczyźnie prawnej przybiera przede wszystkim formę przestępstw motywowanych kulturowo³². Faktycznymi stronami tego konfliktu są podmioty należące do kultury dominującej i kultury mniejszościowej³³. To, w jaki sposób rozumiane są te dwie kultury zależy od modelu społeczeństwa występującego w danym państwie. W literaturze wyróżnia się dwa podstawowe modele społeczeństwa: konsensualny oraz konfliktowy³⁴. Pierwsze ujęcie zakłada, że społeczeństwo jest zintegrowane, stabilne, a jego powstanie i dalsze istnienie opiera się na konsensusie, powszechnej zgodzie społecznej dotyczącej sposobu rozumienia dobra i zła oraz co do najbardziej podstawowych wartości. Większość populacji je wyznaje, akceptuje i dostosowuje do nich swoje zachowanie. Wartości te są podstawową częścią kultury, co uzasadnia wniosek, że większość członków społeczeństwa podziela wspólną kulturę. Kultura większości jest zatem kulturą dominującą. W modelu konsensualnym prawo karne wyraża „zbiorową wolę obywateli” i powszechnie akceptowane wartości, a za przestępstwa uznaje czyny negatywnie oceniane przez samych obywateli. Jego normy tworzone są w interesie ogółu, mają służyć wszystkim ludziom, pomagając w realizacji wspólnego dobra oraz utrzymaniu spójności i ładu społecznego. Większość społeczeństwa, będąca kulturą dominującą, przestrzega prawa, ponieważ zgadza się z jego treścią. Osoby łamiące normy prawne to mniejszość, której przedstawiciele wyłamują się z powszechnego konsensusu.

Całkowicie odmienne stanowisko zajmują zwolennicy koncepcji konfliktowego modelu społeczeństwa. Ich zdaniem w społeczeństwie nie ma konsensusu, występują za to siły odśrodkowe, które je dezintegrują. Co więcej, składa się ono

³² Przestępstwo kulturowe jest przykładem najpoważniejszego konfliktu kulturowego. Warto jednak zauważyć, że mogą pojawić się one również na gruncie innych gałęzi prawa, takich jak prawo cywilne, czy administracyjne. Konflikty kulturowe będące naturalnym następstwem procesów migracyjnych oraz zjawiska globalizacji prawdopodobnie występować będą coraz częściej, także dlatego, że współcześnie widoczny jest trend wzrostu prawnej regulacji życia, stale zwiększa się liczba przepisów oraz regulowanych przez nie ludzkich zachowań. Z obu tych przyczyn ważnym jest by sądy oraz organy państwa dysponowały wiedzą kulturową pomagającą zapobiegać oraz rozwiązywać takie konflikty. Zapewnić ją mogą, między innymi, specjaliści w dziedzinach takich jak etnografia.

³³ *In abstracto* konflikt kulturowy toczy się między dwoma kulturami, mniejszościową oraz dominującą. Przedstawicielem tej pierwszej są migranci, a drugiej państwo, jego organy, obowiązujące w nim prawo oraz większość populacji.

³⁴ J. Błachut, *Problemy ...*, op. cit., s. 56 i n.

z różnych grup posiadających odmienne normy i interesy. Naturalnym stanem jest konflikt między poszczególnymi wspólnotami i jednostkami wchodzącymi w ich skład wynikający ze sprzeczności między wyznawanymi przez nie wartościami. W takiej sytuacji utrzymanie się społeczeństwa w całości jest rezultatem istnienia władzy politycznej oraz stosowanych przez nią mechanizmów, które mają uniemożliwić lub przynajmniej ograniczać konflikty. Oznacza to jednak, że społeczeństwo nie jest tworem dobrowolnym, lecz rezultatem stosowania przymusu przez rząd. Jedną z podstawowych instytucji mających zagwarantować dalsze funkcjonowanie społeczeństwa jest prawo karne. Nie może ono wyrażać wartości wspólnych, bowiem takie nie istnieją. Stanowi zatem wyłącznie uzewnętrznienie zasad i wzorów grupy posiadającej władzę polityczną. Z kolei osobami naruszającymi normy prawne są wszyscy ci, którzy nie należą do elity i pozbawieni są dostępu do władzy, przez co nie są w stanie przełożyć swoich wartości na prawo³⁵.

W społeczeństwie konfliktowym zdarzenie przestępne jest rezultatem arbitralnego narzucenia prawa, co odbywa bez udziału grup mających go przestrzegać, a którego normy zakazują zachowań uznawanych w ich obrębie za normalne czy pożądane. Określone rodzaje aktywności zostają uznane za przestępstwa dla ochrony interesów, przede wszystkim politycznych oraz ekonomicznych, wspólnoty dysponującej władzą. Dodatkową rolę prawa karnego jest wymuszenie porządku społecznego, aby utrzymana została władza. Społeczeństwo zgodne z modelem konfliktowym może występować w reżimach autorytarnych, dyktaturach, ale także w koloniach. Mocarstwa kolonialne narzucały kontrolowanej ludności normy prawne bez uwzględnienia lokalnych warunków oraz kultury. Nierzadko systemy prawne państw, które w wyniku procesu dekolonizacji uzyskały niepodległość pozostały oparte na wartościach kolonizatora, co prowadzi do częstych konfliktów społecznych oraz prawnych.

Oba wymienione wyżej modele są skrajnymi wizjami społeczeństwa³⁶. Trafniejszy wobec skomplikowania oraz złożoności współczesnego społeczeństwa, szczególnie tego występującego we współczesnych państwach Zachodniej Europy, wydaje się model pluralistyczny³⁷. W krajach tych podkreśla się bowiem wagę pluralizmu politycznego zapewniającego możliwość występowania w sferze publicznej wielu różnych wartości, poglądów i przekonań oraz podzielających je wspólnot. Pluralistyczne postrzeganie rzeczywistości społecznej pozwala zauważyć zróżnicowanie społeczeństwa składającego się z wielu różnych

³⁵ P. Black, *Conflict Theories of Crime*, 2014, s. 1 i n., wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/282816469_Conflict_Theories_of_Crime z dnia 22 września.

³⁶ T. J. Bernard, *The Distinction between Conflict and Radical Criminology*, „The Journal of Criminal Law and Criminology” 1981, Vol. 72, No. 1, s. 366 i n.

³⁷ J. Błachut, *Problemy związane ...*, op. cit., s. 57.

grup społecznych, między którymi możliwe są konflikty na płaszczyźnie ekonomicznej, politycznej oraz kulturowej. Pluralizm społeczeństwa zwiększany jest przez obecność w nim mniejszości etnicznych oraz religijnych. Prawo w tym modelu zapobiega i rozwiązuje konflikty, godzi różne wartości, a tworzone jest w ramach politycznych negocjacji toczących się między przedstawicielami całego społeczeństwa pochodzącymi z demokratycznych wyborów (negocjacje przedstawicieli grup tworzących społeczeństwo). Zabronione i karalne są czyny naruszające osobiste prawa obywateli oraz zagrażające istnieniu samego społeczeństwa. Mimo różnorodności postaw wyróżnić można kategorię czynów, których kryminalizacja jest akceptowana i pożądana przez zdecydowaną większość społeczeństwa (czyny uznane za *mala in se* – złe same w sobie). Istnieje bowiem konsensus co do podstawowych, najważniejszych wartości wymagających ochrony. Tymi dobrami prawnymi są życie, zdrowie, wolność oraz godność osobista, a mówiąc szerzej prawa człowieka, w tym zasady takie jak równość płci. Kultura dominująca w tym kontekście to większość zgadzająca się na kryminalizację wszelkich zachowań zagrażających tym dobrom. W tym ujęciu model pluralistyczny zbliża się do konsensualnego, istnieje w nim bowiem większość podzielająca te same postawy. Wyjątkiem od konsensusu mogą być przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych wywodzących się pierwotnie z innych niż Europa regionów świata i z innych kultur, w których wskazane dobra rozumiane są inaczej, czy też nadaje się im mniejszą wagę.

Zetknięcie się ze sobą dwóch odmiennych kultur prowadzi również do tak zwanej „akulturacji”. Jest ona szczególnie charakterystyczna dla sytuacji, w której migrujący z powodów ekonomicznych lub politycznych ludzie spotykają się w nowym dla siebie państwie z systemem prawnym opartym na normach kulturowych odmiennych niż te, które sami wyznają³⁸. Akulturację rozumieć można jako proces będący rezultatem kontaktu jednostki z obcą dla niej kulturą, który ma miejsce w momencie spotkania się z inną grupą. Występuje na dwóch poziomach: indywidualnym oraz grupowym³⁹. Ten pierwszy oznacza zmianę wartości kulturowych, zachowań oraz tożsamości jednostki, co prowadzić może nawet do porzucenia przez nią tradycyjnej kultury i zastąpienia jej wartościami grupy dominującej. Poziom grupowy związany jest natomiast ze zmianami struktury społecznej oraz praktyk kulturowych. Członkowie grupy mniejszościowej mogą zareagować na nową kulturę w różny sposób, dlatego też mówi się o tak zwanych

³⁸ Akulturacja możliwa jest również, gdy grupa dominująca narzuca całości populacji system prawny oderwany od jej kultury. Historycznie miało to miejsce w przypadku mocarstw kolonialnych. Zob. J. Van Broeck, *Cultural Defence* ..., op. cit., s. 11.

³⁹ I. Parfieniuk, *Między marginalizacją a integracją. Wybór jednostkowych strategii akulturacyjnych i ich uwarunkowania* (w:) *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, red. J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, Białystok 2009, s. 293, wersja internetowa: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/2809>, z dnia 10 listopada 2019 roku.

postawach, czy strategiach akulturacyjnych. Tradycyjnie wyróżnia się ich cztery: integracja, asymilacja, separacja i marginalizacja⁴⁰. Jest to pewne uproszczenie, w świecie rzeczywistym występują bowiem różnorodne fazy mieszane lub pośrednie. Wybór jednej z wymienionych postaw zależy od udzielenia przez migranta, mniej lub bardziej świadomej, odpowiedzi na dwa pytania, a zatem czy chce on zachować swoją dotychczasową tożsamość kulturową oraz czy wyraża potrzebę uczestnictwa w kulturze przyjmującej (przez włączenie do swojego systemu wartości zasad z nowej kultury)⁴¹. Oczywiście adaptacja w nowym środowisku nie zależy wyłącznie od działania migranta. Z jego strategiami akulturacyjnymi koresponduje postawa społeczeństwa przyjmującego oraz polityka i działania władzy państwowej, co w praktyce przybiera formę odpowiedzi na zbliżone do wyżej wymienionych pytań: czy akceptowane jest zachowanie przez migranta jego tożsamości i czy wymaga się od niego wyznawania wartości kultury dominującej. W przeszłości celem grupy dominującej było doprowadzenie do odrzucenia przez mniejszość jej kultury i pełne przyjęcie kultury dominującej. Przykładem była rozpowszechniona w państwach europejskich polityka asymilacyjna mająca zapewnić dostosowanie mniejszości do społeczeństwa przyjmującego. Jednym z narzędzi jej realizacji było prawo, a przestępstwa kulturowe (popelnianie z powodu odmiennych norm kulturowych) były efektem niedokończonych asymilacji i uznawano, że w przyszłości znikną. Od kilku dekad w tym zakresie widoczna jest całkowita zmiana. Większość państw zrezygnowało z polityki asymilacyjnej, uznając prawo mniejszości do zachowania własnej tożsamości kulturowej i przyjmując, że przymuszanie do porzucenia jej jest czymś negatywnym. Jednym z czynników prowadzącym do tej zmiany była ideologia wielokulturowości, o której szerzej w rozdziale drugim.

Wracając do wymienionych wyżej postaw akulturacyjnych jednostki, możliwe jest, że migrant ulegnie pełnej asymilacji, co parafrazując A. Kłosowską nazwać można konwersją kulturową⁴². Polega ona na całkowitym odejściu od dotychczasowego systemu wartości i przyjęciu nowej, obcej kultury, a więc innego systemu wartości. Taki człowiek, nierzadko odczuwający nawet negatywny stosunek do kultury pochodzenia, co do zasady nie będzie popełniać przestępstw kulturowych. Zrezygnował on bowiem z realizowania wzorów kulturowych, które mogą doprowadzić do naruszenia prawa. Podobny skutek przynieść może również strategia izolacji, w której jednostka ma negatywny stosunek zarówno do kultury pochodzenia, jak i do kultury przyjmującej, odcinając się od

⁴⁰ M. Janeta, *Migranci a społeczność przyjmująca. Uwarunkowania strategii akulturacyjnych a kontakty ze społecznością przyjmującą*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2011, s. 253, wersja internetowa: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-a38f393c-dbf6-4fec-8cab-b79126ba7776>, z dnia 10 listopad 2019 roku.

⁴¹ I. Parfieniuk, *Między marginalizacją...*, op. cit., s. 294.

⁴² A. Kłosowska, *Kultury narodowe...*, op. cit., s. 137 i n.

obu⁴³. Może to jednak pociągnąć za sobą niekorzystne konsekwencje w postaci negatywnych przeżyć psychicznych, uzależnień oraz bycia sprawcą konwencjonalnych przestępstw.

Pozostałe dwie strategie akulturacyjne to integracja oraz separacja. Ta pierwsza zakłada udzielenie twierdzących odpowiedzi na oba z wyżej postawionych pytań. Zachowaniu swojej tożsamości kulturowej towarzyszy udział w społeczeństwie przyjmującym i akceptacja jego wartości. Osoby zintegrowane, szczególnie jeżeli ich integracja nastąpiła zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej, rzadko pojawiają się wśród sprawców przestępstw motywowanych kulturowo. Akceptują one i szanują wartości kultury dominującej wyrażające się również w prawie, a jeżeli pozostają one niezgodne z wartościami kultury, z której jednostka zintegrowana pierwotnie się wywodzi to potrafi ona znaleźć między nimi kompromis lub zrealizować kulturowy wzór zachowania w sposób niestanowiący naruszenia norm prawnych. Przynajmniej teoretycznie największe prawdopodobieństwo dopuszczenia się przestępstwa kulturowego występuje wśród jednostek odseparowanych, które zachowując swoją kulturę odmówiły uczestnictwa w kulturze przyjmującej. Wiele z nich żyje w gettach, nie mając większego kontaktu z kulturą dominującą i jej przedstawicielami, często zresztą mają do niej negatywny stosunek, odrzucając i potępiając jej zasady. Nieakceptowanie przez członków wspólnot migranckich wartości podzielanych przez większość społeczeństwa rodzi ryzyko wystąpienia konfliktu kultur, którego przejawem mogą być przestępstwa kulturowe. Skutkiem odseparowania może być to, że dana osoba nie będzie zdawać sobie sprawy z tego, że jej zachowanie stanowi naruszenie prawa lub, że świadomie odrzuci normy kultury dominującej, uznając że realizacja własnych wartości kulturowych jest ważniejsza niż postępowanie zgodne z prawem.

Powyższe rozważania pomagają zrozumieć, czym jest kultura i jaka jest jej rola zarówno w życiu różnych zbiorowości, jak i pojedynczych osób. Kultura jest jednym z podstawowych czynników tworzących wspólnotę, a przy tym wywiera ogromny wpływ na jednostkę. W znacznym stopniu decyduje również kim jest człowiek, jaka jest jego osobowość i tożsamość oraz stanowi podstawę wielu jego zachowań, czasami wprost narzucając mu pewne rodzaje aktywności. Spotkanie różnych kultur, co we współczesnym świecie jest nieuniknione, które złożone są z odmiennych, a czasami wprost sprzecznych wartości, pociągnąć może za sobą poważne konsekwencje, w tym konflikt prowadzący do popełnienia przestępstwa kulturowego. Charakter tego typu czynów może być zrozumiany dopiero po przedstawieniu sposobów rozumienia kultury i jej znaczenia. Wiedza o tym, czym jest kultura i jak oddziałuje ona na jednostki i instytucje społeczne

⁴³ I. Parfieniuk, *Między marginalizacją ...*, op. cit., s. 295.

(takie jak prawo) pozwala na wyjaśnienie tej specyficznej kategorii przestępstw. Jej zrozumienie ułatwia również wskazanie potencjalnie problematycznych wzorów należących do kultury mniejszościowej oraz zaproponowanie działań, które mogą być podjęte przez władze publiczne dla właściwego reagowania i skutecznego przeciwdziałania zjawisku przestępstw motywowanych kulturowo. Warto wyraźnie podkreślić, że problematyczna nie jest cała kultura, lecz pewne jej aspekty czy poszczególne praktyki kulturowe. To właśnie te konkretne praktyki powinny być krytykowane oraz zwalczane, a nie kultura jako całość.

1.2. Przestępstwo

Pojęcie przestępstwa zmieniało się w czasie i przestrzeni. W kolejnych okresach historycznych oraz poszczególnych częściach świata termin ten rozumiany był różnie⁴⁴. Znaczący wpływ wywierały na to także uwarunkowanie cywilizacyjne oraz kulturowe danego społeczeństwa. Nie powinno zatem dziwić, że współcześnie w rozmaitych krajach pojmowanie tego czym jest przestępstwo nie jest identyczne. Postępowanie, które w jednym państwie jest legalne, zgodne z prawem, może być uznawane w drugim za zabronione i zasługujące na ukaranie, co jest ściśle związane z problematyką „przestępstw motywowanych kulturowo”.

Wyjaśniając czym jest „przestępstwo”, w pierwszej kolejności sięgnąć można do słowników lub encyklopedii. Zgodnie z definicją zaproponowaną w *Słowniku języka polskiego PWN* „przestępstwo to czyn zabroniony przez ustawę pod groźbą kary jako społecznie niebezpieczny”⁴⁵. Hasło „przestępstwo” znajdujące się w anglojęzycznej *Encyklopedii Britannica* przetłumaczyć można jako „umyślne popełnienie czynu uważanego za społecznie szkodliwy lub niebezpieczny i konkretnie zdefiniowanego, zabronionego i zagrożonego karą przez prawo karne”⁴⁶. Ujęcia te chociaż przedstawiają podstawowe informacje dotyczące natury przestępstwa nie są wystarczająco dokładne i szczegółowe, dlatego też konieczne jest sięgnięcie do aktów normatywnych i doktryny prawniczej, aby wskazać jak rozumiane jest przestępstwo na gruncie prawa karnego. W Europie występują dwa porządki prawne. Dominuje tak zwany model kontynentalny (system *ius civile*) będący podstawą systemów prawnych wszystkich państw europejskich z jednym znaczącym wyjątkiem. Tradycja *ius civile* wywodzi się z prawa rzymskiego, a jego najbardziej charakterystyczną cechą jest fakt, że źródłem prawa jest działanie władzy ustawodawczej, która jako przedstawiciel spo-

⁴⁴ J. Błachut, *Problemy ...*, op. cit., s. 58.

⁴⁵ *Słownik języka polskiego PWN*, wersja internetowa: <https://sjp.pwn.pl/sjp/przestepstwo;2511229.html>, z dnia 22 września 2019 roku.

⁴⁶ Encyklopedia Britannica, wersja internetowa: <https://www.britannica.com/topic/crime-law>, z dnia 11 listopada 2019 roku.

łączeństwa jest jedynym podmiotem uprawnionym do tworzenia prawa. Aktywność legislatury w określonej procedurze prowadzi do powstania pisemnego aktu prawnego, nazywanego zazwyczaj ustawą lub kodeksem. W skład ustawy karnej wchodzi definicja przestępstwa, zasady prawne oraz lista konkretnych czynów zabronionych. Regulacje dotyczące definicji przestępstwa w każdym z tych państw są do siebie zbliżone, ponieważ opierają się na uniwersalnie akceptowanych i umocowanych w prawie międzynarodowym zasadach, które wyrażone zostały w następujących łacińskich paremiach:

- 1) *nullum crimen sine lege* tłumaczone jako „nie ma przestępstwa bez złamania prawa”, co oznacza, że przestępstwem nie może być czyn, który w momencie popełnienia nie był zabroniony przez prawo;
- 2) *nullum poena sine lege*, „nie ma kary bez ustawy”; kara za określone przestępstwo musi być przewidziana przez prawo, co do zasady przez akt normatywny o randze ustawy;
- 3) *nullum crimen sine culpa*, „nie ma przestępstwa bez winy”; przestępstwo może mieć miejsce wyłącznie, gdy sprawcy można przypisać winę za jego popełnienie⁴⁷.

Wspomnianym wyżej europejskim wyjątkiem, którego porządek prawny zbudowany jest na odmiennych podstawach, jest Wielka Brytania, gdzie prawo funkcjonuje w ramach systemu *common law*, a więc oparte jest na orzeczeniach sądów mających charakter precedensowy (prawotwórcze działanie władzy sądowniczej). W Zjednoczonym Królestwie nie funkcjonuje pojedynczy kodeks karny, a źródłami prawa karnego są zbiory ustaw pochodzących z różnych wieków oraz zasady wynikające z orzecznictwa. W zakresie tej gałęzi prawa zostały podjęte działania mające na celu zebranie norm prawnych, ale nie można mówić o ich pełnej kodyfikacji, a co najwyżej o konsolidacji w ramach kilku ustaw⁴⁸. Mimo wszystko brytyjskie prawo karne w zakresie zasad odpowiedzialności karnej jest zbliżone do rozwiązań obecnych w innych państwach europejskich, ponieważ również Wielka Brytania jest stroną aktów prawa międzynarodowego takich jak Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (MPPPOiP) oraz Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (EKPC). Obie te umowy międzynarodowe formułują określone wymagania w zakresie konstrukcji pojęcia przestępstwa w ustawodawstwie ich sygnatariuszy, które odpowiadają wymienionym wyżej łacińskim sentencjom⁴⁹. Podobieństwo między

⁴⁷ J. Lachowski, Teza do art. 1 k.k. (w:) V. Konarska-Wrzosek, A. Lach, J. Lachowski, T. Oczkowski, I. Zgoliński, A. Ziółkowska, *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzosek, Warszawa 2018, s. 35.

⁴⁸ Encyklopedia Britannica, wersja internetowa: <https://www.britannica.com/topic/crime-law>, z dnia 11 listopada 2019 roku.

⁴⁹ Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych z 19 grudnia 1966 roku, art. 14 i 15, wersja internetowa: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380167/T/>

porządkami prawnymi we współczesnej Europie jest także wynikiem dialogu w zakresie prawa karnego, który toczy się między poszczególnymi państwami⁵⁰. Proces ten określa się jako „europeizację prawa” (wpływ prawa międzynarodowego na stanowienie, stosowanie i interpretację prawa krajowego, dzięki czemu zachowane są wspólne, odpowiednio wysokie standardy traktowania obywateli), która jest szczególnie widoczna wśród państw członkowskich Unii Europejskiej oraz państw-stron EKPC.

Istota przestępstwa w prawie Rzeczypospolitej Polskiej wyrażona została w artykule 42 ustęp 1. zdanie pierwsze Konstytucji RP oraz w będącym jego częściowym powtórzeniem artykule 1. Kodeksu karnego, w którym zawarte zostały zasady odpowiedzialności karnej. Zasady te wynikają z ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych takich jak wspomniany Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka, które zgodnie z art. 91. Konstytucji RP należą do krajowego porządku prawnego.⁵¹ Artykuł 1. k.k. nie zawiera legalnej definicji pojęcia przestępstwa, wskazuje natomiast elementy tworzące „wieloaspektową strukturę przestępstwa”⁵². Paragraf pierwszy przedmiotowej regulacji stanowi, że „odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia”⁵³. Analizując odpowiadające mu przepisy ustawy karnej Republiki Federalnej Niemiec oraz Republiki Francuskiej, nie sposób nie zauważyć między nimi podobieństw. Zgodnie z sekcją 1. niemieckiego *Strafgesetzbuch* „czyn może być karalny tylko wtedy, gdy odpowiedzialność karna została ustanowiona prawem przed popełnieniem tego czynu”⁵⁴. Z kolei według artykułu 111-3. francuskiej ustawy karnej „nikt nie może być ukarany za przestępstwo, którego składniki nie są ustalone

D19770167L.pdf, z dnia 20 lutego 2020 roku, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 roku, art. 7, wersja internetowa: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_POL.pdf, z dnia 20 lutego 2020 roku.

⁵⁰ J. Warylewski: *Wybrane zagadnienia problemów wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce wobec zróżnicowania kulturowego społeczeństwa*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2014, s. 196, wersja internetowa: <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/SIT/article/view/SIT.2014.033/5082>, z dnia 4 kwietnia 2020 roku.

⁵¹ J. Lachowski teza do art. 1. k.k...., op. cit., s. 35.

⁵² W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne*..., op. cit., s. 166.

⁵³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. 1997 Nr. 88 poz. 553 z późn. zm., art. 1.

⁵⁴ Kodeks Karny Republiki Federalnej Niemiec (*Strafgesetzbuch*) z 1872 roku, sekcja 1, wersja internetowa: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html, z dnia 20 lutego 2020 roku.

w ustawie. Nikt nie może być ukarany karą nieprzewidzianą przez ustawę”. Dodatkowo wprost wskazane zostało, że „zachowanie jest karalne, tylko wtedy, gdy stanowiło przestępstwo w chwili jego popełnienia⁵⁵.

Elementami składającymi się na przestępstwo, które można wyróżnić po interpretacji polskiego art. 1. k.k. są: „czyn”, „bezprawność”, „karalność”, „karygodność” oraz „wina”⁵⁶. Pierwszy z nich, a więc „czyn” uznawany jest w doktrynie za podstawę odpowiedzialności karnej. Rozumie się go jako uzewnętrznione zachowanie człowieka, które może przybrać formę działania (aktywność) lub zaniechania (brak aktywności) naruszającego dobro chronione prawem, takie jak życie czy zdrowie. Jednocześnie czyn następuje w sytuacji swobodnego wyboru swojego zachowania, a więc bez pozostawiania pod przymusem fizycznym, czy psychicznym⁵⁷.

Drugim elementem struktury przestępstwa jest bezprawność czynu. Oznacza to jego sprzeczność z prawem, a mówiąc ściślej naruszenie zakazu (wystąpienie cech zakazanych) lub nakazu (brak cech nakazanych) zawartego w normie prawnej, która znajduje się w akcie normatywnym. Celem tych nakazów i zakazów jest ochrona istotnych dóbr prawnych.

Prawo karne decyduje nie tylko o bezprawności danych czynów, lecz również o tym które z nich są karalne. Nie każde bowiem złamanie prawa pociąga ze sobą konieczność poniesienia za to kary⁵⁸. Ustawodawca tworzy typ czynu zabronionego pod groźbą kary przez wskazanie jego opisu, na który składają się znamiona przedmiotowe oraz podmiotowe. Te pierwsze dotyczą tego kto może być sprawcą, sposobu zachowania się sprawcy i ewentualnych tego skutków. Strona podmiotowa określa z kolei stosunek psychiczny sprawcy do czynu.

Specyfiką polskiej regulacji karnej jest odwołanie się w ustawie do pojęcia „społecznej szkodliwości”. Zgodnie z paragrafem 2. omawianego artykułu „nie stanowi przestępstwa czyn zabroniony, którego społeczna szkodliwość jest znikoma”⁵⁹. W ten sposób do struktury przestępstwa dodany został element karygodności. Mimo, że nie jest to wyrażone wprost w ustawie niemieckiej oraz francuskiej, to również w nich obecne jest odwołanie się do szkodliwości danego czynu, bowiem właśnie to kryterium jest podstawą podziału przestępstw na kategorie. W Niemczech wyróżnia się poważne i mniej poważne czyny zabronione,

⁵⁵ Kodeks Karny Republiki Francuskiej (*Code pénal*) z 1994 roku, artykuł 111-3 oraz 112-1, wersja internetowa: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=F1180B9319FC49BB05FA36B3A9368451.tplgfr26s_1?cidTexte=LEGITEXT000006070719&dateTexte=20200224, z dnia 20 lutego 2020 roku.

⁵⁶ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne...*, op. cit., s. 167.

⁵⁷ J. Lachowski teza do art. 1. k.k...., op. cit., s. 37.

⁵⁸ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne...*, op. cit., s. 177.

⁵⁹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny..., op. cit.

z kolei we Francji czyny zabronione dzielą się na „*en crimes, délits et contraventions*” w zależności od ich „wagi” (*gravité*)⁶⁰. Zakwalifikowanie danego czynu do któregoś z wymienionych rodzajów zależy od wysokości ustawowego zagrożenia karą, która z kolei jest wynikiem oceny tego jak naganny jest dany czyn, a więc jaką szkodę pociąga on za sobą, czy jakie dobro prawne narusza⁶¹. Na podstawie takich samych kryteriów oceniana jest w Polsce społeczna szkodliwość. Wprowadzenie do polskiego kodeksu karnego elementu karygodności jest związane z przekonaniem, że sam fakt zrealizowana znamion czynu zabronionego nie oznacza automatycznie popełnienie przestępstwa, które jest czymś więcej niż tylko złamaniem formalnego zakazu zawartego w normie prawnej. Dodany zostaje w ten sposób aspekt materialny o charakterze ocennym decydujący o przestępnym charakterze określonego czynu, który stanowi właśnie społeczna szkodliwość. Karygodność zawsze analizowana jest w konkretnym przypadku przez sędziego na podstawie okoliczności zdarzenia, przy wykorzystaniu wskazanych w kodeksie karnym kryteriów takich jak rodzaj naruszonego dobra, wielkość szkody lub motywacja sprawcy⁶².

Ostatnią częścią struktury przestępstwa jest wina⁶³. Aby można było pociągnąć sprawcę do odpowiedzialności karnej, po ustaleniu że jego czyn jest bezprawny, karalny i karygodny, koniecznym jest przypisanie mu winy za jego popełnienie. Nastąpić to może po stwierdzeniu, że działanie jednostki było przejawem jej autonomicznej decyzji, a modelowy obywatel nie zachowałby się w taki sam sposób. Od sprawcy zatem można było wymagać zachowania zgodnego z prawem. Zdaniem polskiej doktryny prawa karnego kodeks karny wprowadził zasadę domniemania winy sprawcy⁶⁴. Domniemanie to może być obalone przez wykazanie nieistnienia danej przesłanki winy, a więc na przykład tego, że sprawca nie był poczytalny w czasie czynu lub nie osiągnął wieku 17 lat, który jest granicą odpowiedzialności karnej w Polsce⁶⁵. Przesłanka wieku powoduje,

⁶⁰ Zob. Sekcja 12 *Strafgesetzbuch – StGB* RFN i podział na *Verbrechen* i *Vergehen* oraz art. 111-1 francuskiego *Code pénal*: „*Les infractions pénales sont classées, suivant leur gravité, en crimes, délits et contraventions*”.

⁶¹ Zgodnie z art. 7. k.k. w Polsce przestępstwa dzieli się na zbrodnie (czyn zabroniony zagrożony karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3) oraz występki. Poza Kodeksem Karnym uregulowane są wykroczenia, które są czynami społecznie szkodliwymi nawet w stopniu znikomym.

⁶² Zob. art. 115. § 2 k.k.: „Przy ocenie stopnia społecznej szkodliwości czynu sąd bierze pod uwagę rodzaj i charakter naruszonego dobra, rozmiary wyrządzonej lub grożącej szkody, sposób i okoliczności popełnienia czynu, wagę naruszonych przez sprawcę obowiązków, jak również postać zamiaru, motywację sprawcy, rodzaj naruszonych reguł ostrożności i stopień ich naruszenia”.

⁶³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny ..., art. 1. § 3: „Nie popełnia przestępstwa sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu”.

⁶⁴ Mowa o winie w znaczeniu materialnoprawnym. W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne...*, op. cit., s. 330.

⁶⁵ Zob. Art. 31. § 1 k.k.: „Nie popełnia przestępstwa, kto, z powodu choroby psychicznej, upośledzenia umysłowego lub innego zakłócenia czynności psychicznych, nie mógł w czasie

że osobie młodszej nie można przypisać winy co oznacza, że jej zachowanie nie będzie zakwalifikowane jako przestępstwo. Wyjątki dotyczą najpoważniejszych przestępstw wymienionych w paragrafie 2 artykułu 10. k.k., w którym wiek obniżony jest do 15 lat⁶⁶. Mająca takie same skutki granica wieku odpowiedzialności karnej jest powszechnie spotykana również w systemach prawnych innych państw europejskich. Różnice dotyczą jedynie wielkości tej granicy⁶⁷. W Republice Federalnej Niemiec dolna granica wynosi 14 lat, we Francji 13 lat, natomiast w Anglii i Walii minimalny wiek odpowiedzialności karnej wynosi jedynie 10 lat⁶⁸.

1.3. Motywacja

Trzecim po „kulturze” i „przestępstwie” pojęciem wymagającym wyjaśnienia jest „motywacja”. Motywacja rozumiana jest jako czynnik będący podstawą podjęcia danego działania lub powzięcia danej decyzji. W psychologii społecznej wyróżnia się dwa rodzaje motywacji. Pierwsza to motywacja wewnętrzna, a zatem angażowanie się w określoną aktywność, ponieważ ma ona sprawić jednostce przyjemność lub wzbudza jej zainteresowanie⁶⁹. W przypadku kultury motywację wewnętrzną stanowią zinternalizowane normy kulturowe oraz wzory zachowań tworzące tożsamość kulturową jednostki. Człowiek od dziecka wychowując się w ramach konkretnej kultury z czasem uczy się tych wzorów, przyjmuje je i traktuje jako zasady, które należy realizować w codziennym życiu. Stają się dla niego ważne, a postępowanie zgodnie z nimi i ich realizowanie w świecie realnym jest czymś naturalnym i pozytywnym.

Drugim rodzajem motywacji jest motywacja zewnętrzna polegająca na zaangażowaniu się w określone działania w rezultacie nacisków zewnętrznych bądź w celu otrzymania zewnętrznej korzyści⁷⁰. W przypadku działań prowadzących do konfliktu kultur motywatorem zewnętrznym jest chęć postępowania zgodnie z zasadami rządzącymi naszą grupą kulturową. Konkretnie zachowania innych jej członków rodzą potrzebę naśladownictwa. Co więcej, członkowie dążą do

czynu rozpoznać jego znaczenia lub pokierować swoim postępowaniem.” Przesłanka niepoczytalności obecna jest w innych niż polski kodeksach karnych. Zob. Sekcja 20 w Kodeksie Karnym Republiki Federalnej Niemiec oraz art. 122-1 *Code pénal*.

⁶⁶ Zob. Art. 10. § 1 i 2 k.k.

⁶⁷ Child Rights International Network, *The minimum age of criminal responsibility*, <https://home.crin.org/issues/deprivation-of-liberty/minimum-age-of-criminal-responsibility>, z dnia 11 listopada 2019 roku.

⁶⁸ H. Pidd, J. Halliday, M. Wolfe-Robinson, N. Parveen, *Children in the dock Age of criminal responsibility must be raised, say experts*, The Guardian, 2019, wersja internetowa: <https://www.theguardian.com/society/2019/nov/04/age-of-criminal-responsibility-must-be-raised-say-experts>, z dnia 11 listopada 2019 roku.

⁶⁹ E. Aronson, T. D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna*, Poznań 2012, s. 208.

⁷⁰ *Ibid.*, s. 209.

tego, aby wszystkie jednostki z danej zbiorowości postępowały zgodnie z wzorami kulturowymi. Aktywność zgodna z tym wzorami daje korzyść w postaci akceptacji i szacunku osób, które jako należące do tej samej wspólnoty są ważne. Uznanie z ich strony jest rzeczą pożądaną dla większości ludzi, przynosi osobistą satysfakcję i może być interpretowane jako społeczna nagroda. Pojawić się mogą także bardzo widoczne korzyści jak utrzymanie, wzmocnienie lub nawiązanie nowych albo bliższych relacji międzyludzkich, które z kolei mogą się przełożyć na zyski o charakterze materialnym. Zapewnienie sobie poczucia przynależności oraz uniknięcie odrzucenia lub ostracyzmu dzięki zachowaniom konformistycznym (w tym przypadku zgodnymi z normami kulturowymi) jest szczególnie ważne dla podmiotów należących do społeczeństw kolektywistycznych, w których wyraźnie widoczna jest silna identyfikacja z grupą, a opinie jednostki związane są, a niekiedy wprost zależą od opinii wspólnoty. Taki właśnie charakter mają środowiska migrantów pochodzących z regionu Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu.

Z perspektywy prawnej motywacja związana jest ze stroną podmiotową czynu zabronionego, a zatem stosunkiem psychicznym sprawcy do swojego czynu. Badając motywację sprawcy, czyli to co zdecydowało o powzięciu przez niego decyzji o popełnieniu czynu, możliwym stanie się ocena, czy w konkretnym przypadku będzie można mówić o przestępstwie motywowanym kulturowo czy o konwencjonalnym przestępstwie. Różnica między nimi widoczna staje się właśnie po analizie strony podmiotowej w konkretnej sprawie. Zakwalifikowanie zachowania sprawcy jako przestępstwa kulturowego jest możliwe dopiero, gdy analiza ta, przeprowadzona przy wykorzystaniu dowodów, prowadzi do wniosku, że zachowanie sprawcy było rezultatem realizowania przez niego normy kulturowej z kultury mniejszościowej, z której się wywodzi, a która pozbawiona jest wpływu na kształt obowiązującego prawa. Pamiętać trzeba o tym, że nie każde przestępstwo członka mniejszości ma charakter kulturowy⁷¹. Nie powinno również budzić wątpliwości, że przestępstwa kulturowe, a szczególnie ich najpoważniejsze przykłady, takie jak zabójstwa honorowe, obrzezanie kobiet czy wymuszone małżeństwa, mogą być popełnione tylko umyślnie. Zgodnie z art. 9. polskiej ustawy karnej „czyn zabroniony popełniony jest umyślnie, jeżeli sprawca ma zamiar jego popełnienia, to jest chce go popełnić albo przewidując możliwość jego popełnienia, na to się godzi”. Wyróżnione w ten sposób zostały dwie postacie umyślności: zamiar bezpośredni, w którym sprawca ma świadomość popełniania przestępstwa i chce tego oraz zamiar ewentualny, w którym sprawca działa ze świadomością możliwości popełnienia czynu i godzi się na to⁷². Świadomość nie oznacza przy tym, że człowiek zdaje sobie sprawę z oceny

⁷¹ J. Van Broeck, *Cultural Defence* ..., op. cit., s. 21 i n.

⁷² W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne* ..., op. cit., s. 209.

prawnej swojego zachowania, nie musi on wiedzieć o bezprawności, ani o karalności swojego czynu. Jest jednak świadomy, że swoją aktywnością naruszy dobra prawne, na przykład życie lub zdrowie innej osoby. Oznacza to, że członek społeczności mniejszościowej może popełnić umyślne przestępstwo nie wiedząc nawet, że jego aktywność narusza normy prawne. Jeżeli sprawca podejmuje działanie umyślnie, to o przestępstwie zabójstwa będzie można mówić, gdy jego zamiar sprowadza się do chęci lub godzenia się na odebranie życia innej osobie. Jeżeli natomiast działanie podjęte jest ze względu na zinternalizowane przez niego wzory kulturowe oraz służy realizacji wyznawanych przez niego norm kulturowych, to prawidłową klasyfikacją będzie uznanie jego zachowania za akt o charakterze kulturowym. Jednocześnie oba wspomniane czyny karalne mają tożsamą stronę przedmiotową. Świadomość sprawcy nie musi natomiast obejmować tego, że czynnikiem popychającym go do czynu jest wzór kulturowy obecny w kulturze wspólnoty, do której należy. Norma kulturowa zakorzeniona w jego osobowości, psychice i uzewnętrzniająca się w zewnętrznej aktywności stanowi jednak warunek konieczny, *sine qua non*; czyn nie zostałby popełniony gdyby nie wzory kulturowe nakazujące jednostce dane zachowanie. Istnieć musi więc bezpośredni związek przyczynowy między czynem stanowiącym naruszenie prawa, a wartościami grupy mniejszościowej.

1.4. Definicja przestępstwa motywowanego kulturowo

Po przedstawieniu elementów składających się na „przestępstwo motywowane kulturowo” warto przyjrzeć się zaproponowanym w literaturze sposobom wyjaśnienia tego zjawiska. Termin „przestępstwo motywowane kulturowo” pojawił się w europejskim dyskursie naukowym w latach 90. w związku z koncepcją „obrony przez kulturę”, która ma swoje źródła w procesach karnych toczących się już dekadę wcześniej w Stanach Zjednoczonych Ameryki⁷³. Do dzisiaj zresztą autorzy tworzący w USA zajmują się problematyką przestępstw popełnionych w związku z normami kulturowymi przede wszystkim z perspektywy obrony kulturowej. Ten szczególny rodzaj argumentacji stosowany przez obrońców lub samych oskarżonych polega na powołaniu się w trakcie postępowania sądowego na to, że sprawca pochodzi z odmiennej wspólnoty kulturowej, niż ta, na podstawie wartości której powstały normy prawne, które miały zostać następnie naruszone. Obronę kulturową można rozumieć na dwa sposoby⁷⁴. Według pierwszego z nich, formułującego definicję materialną „obrona przez kulturę oznacza, że osoba zsocjalizowana w mniejszości lub w obcej kulturze regularnie

⁷³ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnokarne*, Warszawa 2016, s. 63.

⁷⁴ J. Van Broeck, *Cultural Defence ...*, op. cit., s. 29 i n.

zachowująca się zgodnie z normami swojej kultury nie powinna być w pełni pociągnięta do odpowiedzialności za zachowanie naruszające oficjalne prawo, jeżeli zachowanie to odpowiada nakazom jej kultury”. Drugi sposób to definicja formalna, zgodnie z którą „obrona przez kulturę” to „doktryna uznająca pochodzenie kulturowe oskarżonego jako usprawiedliwienie lub okoliczność łagodzącą w sprawie karnej”. Przyczyną ewentualnego łagodniejszego potraktowania ma być zgodność ocenianego przez sąd zachowania z wzorcami kultury, do której należy sprawca. W USA sędziowie nierzadko dzielali tego rodzaju argumentacje, co rodzi interesujący paradoks dotyczący sposobu, w jaki amerykański wymiar sprawiedliwości traktował istotę przestępstwa z perspektywy kryminologicznej. W Stanach Zjednoczonych Ameryki w drugiej połowie XX wieku dużą popularność zdobył neoklasycystyczny nurt kryminologii nawiązujący do paradygmatu klasycznego mającego swoje źródła jeszcze w XVIII wieku, czego skutkiem był gwałtowny wzrost liczby osób pozbawionych wolności (zjawisko *mass incarceration*). Do jego podstawowych założeń należał indeterminizm, a więc przekonanie, że człowiek jest istotą racjonalną oraz wolną, posiada wolną wolę i swobodę wyboru swojego postępowania, w tym wyboru między dobrem a złem⁷⁵. Popęlenie przestępstwa jest zatem wynikiem samodzielnej, autonomicznej, wolnej decyzji konkretnego człowieka. W tym ujęciu kara to zasłużona i naturalna reakcja, represja w odpowiedzi na zło wyrządzone przestępstwem. Z kolei przychylenie się do argumentów zwolenników obrony przez kulturę oznacza zaakceptowanie twierdzeń zgodnych z kryminologią pozytywistyczną, która w znacznym stopniu narodziła się jako odpowiedź i krytyka klasycyzmu. Pozytywizm skupiając się na poszukiwaniu przyczyn popełnienia przestępstwa odrzuca wiarę w człowieka jako istotę dysponującą wolną wolą. Jednym z jego podstawowych założeń jest zatem determinizm. Człowiek nie jest całkowicie wolny, ponieważ każde jego zachowanie, w tym zachowania przestępne, jest zdeterminowane przez pewne przyczyny tkwiące w nim samym lub w jego otoczeniu. W przypadku przestępstw motywowanych kulturowo tą przyczyną jest kultura. Czynnikiem prowadzącym do złamania prawa jest pochodzenie kulturowe sprawcy, jego tożsamość kulturowa oraz wzory kulturowe, które przyswoił w trakcie swojego życia. Wszystko to warunkuje jego zewnętrzną aktywność. Normy kulturowe są przy tym ważniejsze niż prawne zakazy czy lęk przed karą. Amerykańscy sędziowie, akceptując obronę przez kulturę, odwoływali się w swoim orzekaniu do wzajemnie sprzecznych koncepcji wyjaśniających zachowania przestępcy. Z jednej strony założono, że sprawca jest wolny i racjonalny, świadomie wybiera zachowanie stanowiące naruszenie prawa, co

⁷⁵ J. Błachut i inni, *Kryminologia* ..., op. cit., s. 41.

świadczy o jego złej naturze i konieczności ukarania go, najlepiej przez odizolowanie od reszty społeczeństwa. Z drugiej strony przyznano, że istnieją inna kategoria sprawców, którzy nie są tak naprawdę wolni, bowiem ich zachowanie może być zdeterminowane pochodzeniem kulturowym prowadzącym do naruszenia prawa⁷⁶. W ten sposób spełnił się jeden z zarzutów formułowanych przez przeciwników „obrony przez kulturę”, a zatem prawo karne przestało być stosowane jednolicie.

Pierwsza definicja przestępstw kulturowych sformułowana została przez F. Bovenkerka, który zwięźle wyjaśnił je jako „zwyczaje kulturowe uznawane

⁷⁶ Koncepcja „obrony przez kulturę” zdobyła popularność przede wszystkim w USA, ale była również powoływana w postępowaniach toczących się w Europie wywierając w ten sposób wpływ na europejskie orzecznictwo. W Europie jednak, szczególnie od początku XXI wieku, pochodzenie kulturowe sprawcy co do zasady nie jest uznawane za okoliczność łagodzącą odpowiedzialność karną. Coraz częściej wskazują się, że czyny popełnione w danym państwie powinny być oceniane wyłącznie przez pryzmat wartości w nim dominujących. Warto jednak przedstawić argumenty zwolenników oraz przeciwników obrony przez kulturę.

Zdaniem tych pierwszych: 1) równość wobec prawa nie oznacza traktowania wszystkich w identyczny sposób, bowiem prawo z powodu swoich źródeł kulturowych zawsze faworyzuje grupę dominującą. Obrona przez kulturę zapewnia kulturową korektę prawa dla ochrony mniejszości; 2) uwzględnienie wpływu norm kulturowych na zachowanie jednostki (normy kulturowe determinują to zachowanie) to kolejny etap indywidualizacji odpowiedzialności karnej. Pochodzenie kulturowe powinno być brane pod uwagę podobnie jak inne cechy sprawcy, na przykład jego wiek lub stan psychiczny.

Z kolei według osób odrzucających obronę przez kulturę: 1) dopuszczenie obrony przez kulturę prowadzi do pluralizmu prawnego; w niektórych procesach obowiązywać będą inne zasady niż w pozostałych. Przeczy to istocie prawa karnego, które powinno być jednolicie stosowane wobec wszystkich oraz rodzi dualizm prawny, w którym mniejszość traktowana jest inaczej (w sposób uprzywilejowany) niż większość. Zarzut ten okazał się prawdziwy w kontekście USA, gdzie w zależności od kulturowego pochodzenia podmiotu procesu karnego różnicowano prawnokarną reakcję na przestępstwo; 2) obrona kulturowa może przyczynić się do powstania negatywnych stereotypów dotyczących mniejszości oraz jej dalszego wykluczenia przez akcentowanie różnic między nią, a społecznością większościową. W wyniku obrony przez kulturę kultura jest esencjonalizowana, powstają generalizacje oraz fałszywe uogólnienia; negatywne zachowanie pojedynczego człowieka uznaje się za reprezentatywne dla całej grupy (jeżeli jedna osoba dyskryminuje czy stosuje przemoc wobec kobiet to tak samo robi cała grupa, do której ona należy); 3) teza zgodnie z którą czynniki kulturowe zawsze determinują zachowanie człowieka jest nieprawdziwa i pomija to, że ludzie mogą odrzucić swoją kulturę lub mieć do niej inny niż pozytywny stosunek; 4) łagodniejsze traktowanie sprawców pewnych przestępstw oznacza zgodę na słabszą ochronę ich ofiar (osłabienie statusu ofiary w porównaniu do ofiar podobnych przestępstw należących do społeczności większościowej) oraz innych słabszych członków danej wspólnoty mniejszościowej, przede wszystkim kobiet i dzieci. Państwo utrwała jednocześnie wzory kulturowe, które powinny być jednoznacznie potępiane. Zob. M. M. Kania, *Spory wokół obrony przez kulturę w kontekście debat na temat wielokulturowości*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 2(14), s. 154 i n., wersja internetowa: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/38284/kania_spory_wokol_obrony_przez_kulture_w_kontekście_debat_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y z dnia 28 maja 2020 roku. M. Dudek, *Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defence i prawa karnego w dobie multikulturalizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, no. 2 (3), s. 47 i n., wersja internetowa: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8a9a7e1e-5a09-4f90-8bd1-5a5ee7bb5b93>, z dnia 10 listopada 2020 roku.

za nielegalne przez normy prawa państwowego”⁷⁷. Szerzej zjawisko to ujęła M.-C. Foblets skupiająca się przede wszystkim na rozwiązaniu problemu odróżnienia tego specyficznego rodzaju przestępstw od konwencjonalnych czynów zabronionych. W przypadku tych drugich, ich popełnienie ma miejsce w ramach grupy, która następnie oskarża i karze sprawcę. Dodać można, że sprawca sam do niej należy. Przy przestępstwach o charakterze kulturowym sytuacja jest zgoła inna, występują w nich bowiem dwie wspólnoty. Wspólnota, w ramach której dochodzi do czynu jest inna niż wspólnota oskarżająca i wymierzająca sankcje. Jednocześnie ta pierwsza ocenia zachowanie sprawcy mniej nagannie lub akceptuje je, jako że jest ono zgodne z dominującymi w niej wzorami kulturowymi. Wspólnoty te odpowiadają grupie mniejszościowej i dominującej. Foblets zauważa także bardzo charakterystyczną cechę przestępstw motywowanych kulturowo, a więc to, że popełniane są przez jednostkę pochodzącą z danej grupy kulturowej wobec innych jej członków. W kryminologii przyjmuje się, że przestępczość jest zjawiskiem w znacznym stopniu endogenicznym, co oznacza, że zarówno sprawca, jak i ofiara wywodzą się z podobnego środowiska społecznego. Przy przestępstwach kulturowych endogeniczność jest jeszcze bardziej wyraźna. Ofiara oraz sprawca nie tylko należą do tej samej społeczności, ale bardzo często są ze sobą spokrewnione. Przywołać tutaj można najpoważniejsze przykłady przestępstw kulturowych, czyli zabójstwa honorowe, seksualne okaleczanie kobiet (*Female Genital Mutilation* – FGM) oraz wymuszone małżeństwa. Podmioty uczestniczące w każdym z tych czynów są w zdecydowanej większości przypadków członkami jednej rodziny oraz jednej wspólnoty kulturowej.

Wydaje się, że najszerszą i najpełniejszą definicję przestępstwa motywowanego kulturowo proponuje J. Van Broeck, którego zdaniem jest to czyn będący przestępstwem w systemie prawnym kultury dominującej, który został dokonany przez członka mniejszości kulturowej. Ten sam czyn w grupie sprawcy jest tolerowany, akceptowany jako normalne zachowanie oraz aprobowany, a nawet popierany i uważany za odpowiedni w danej sytuacji⁷⁸. Kultura dominująca rozumiana jest jako ta, której wartości są podstawą prawa karnego. Jest to kultura większości społeczeństwa (panuje w niej zgoda co do pewnych podstawowych wartości) lub kultura grupy stanowiącej elitę posiadającą władzę polityczną, dzięki której może ona narzucać swoje zasady reszcie społeczeństwa i determinować kształt prawa. Wielokrotnie przywoływanym w literaturze przykładem tej drugiej sytuacji, zgodnym z konfliktową wizją społeczeństwa, jest Turcja po zakończeniu I wojny światowej. W tym czasie stała się ona republiką rządzoną przez Mustafę Kemala Atatürka, w której od podstaw stworzony został zupełnie

⁷⁷ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane* ..., op. cit., s. 63.

⁷⁸ J. Van Broeck, *Cultural Defence* ..., op. cit., s. 5.

nowy porządek prawny oparty na aktach normatywnych wzorowanych na ustawodawstwie państw zachodnioeuropejskich. Nowe normy prawne w zdecydowanej większości przypadków nie miały oparcia w postawach kulturowych rozpowszechnionych w tureckim społeczeństwie, wyznawane były co najwyżej przez nieliczne miejskie elity, natomiast dla reszty społeczeństwa (szczególnie dla ludności zamieszkującej tereny wiejskie) były to wartości całkowicie obce. Kultura mniejszościowa natomiast to grupa, z której pochodzi oskarżony o popełnienie czynu, a której normy odbiegają od tych wyznawanych przez społeczność dominującą.

Szerszego omówienia wymaga pojęcie kultury przywołane przez Van Broeck. Rozumiał ją jako zjawisko o charakterze dynamicznym⁷⁹. Nie jest ona monolitem, lecz ciągle się rozwija i zmienia, również w rezultacie kontaktu z innymi kulturami. Nawiązywał w ten sposób do omówionego wyżej konstruktywistycznego spojrzenia na kulturę. Zdaniem Van Broeck kultura stanowić ma system symboli, za pomocą których człowiek może się swobodnie odnajdywać w otaczającej go rzeczywistości oraz łatwiej wchodzić w interakcje z innymi ludźmi. Kultura jest przekazywana z pokolenia na pokolenie, ulegając przy tym kolejnym przekształceniom. W rezultacie napotkania innej kultury może się ona zarówno do niej upodobnić, jak i wprost przeciwnie; reakcją może być zamknięcie się na nowe, nieznanе dotąd wartości, co ma miejsce między innymi z powodu obawy, że konsekwencją kontaktu kulturowego może być zniekształcenie bądź utrata własnej kultury. Dla jej zachowania w niezmiennym stanie konieczne jest zatem zamknięcie się na wszystko co nowe i obce.

Wyznaczenie granic między różnymi wspólnotami kulturowymi nie zawsze jest łatwym zadaniem. Następuje to w drodze szukania wzorców kulturowych charakterystycznych dla danej grupy, co można osiągnąć przez „spojrzenie od dołu” (*bottom-up approach*), dzięki któremu unika się opierania, nawet nieświadomego, na istniejących uprzedzeniach i stereotypach⁸⁰. W ramach tego podejścia stosowana powinna być metodologia naukowa, a dowody przeprowadzane mają być przez ekspertów. Dane zdobyte za pomocą takich narzędzi są znacznie bardziej obiektywne i prawdziwe niż wiadomości uzyskane przy pomocy „wiedzy powszechnej”.

Na uwagę zasługuje, że Van Broeck zaproponował również sposób rozpoznania przestępstw motywowanych kulturowo i odróżnienia ich od innych rodzajów czynów zabronionych. Jego zdaniem „przestępstwo aby mogło być uznane za kulturowe, musi bezpośrednio wynikać z faktu, że grupa, do której

⁷⁹ J. Van Broeck, *Cultural Defence* ..., op. cit., s. 5.

⁸⁰ Ibid., s. 10.

należy sprawca, posiada inny zestaw norm moralnych odnoszących się do sytuacji, w jakiej znalazł się sprawca”⁸¹. Przyczyną popełnienia przestępstwa staje się zatem konflikt kultur znajdujący swoje odbicie na poziomie norm prawa karnego. Koniecznym jest dokonanie dokładnej analizy motywacji sprawcy, czynników, które pchnęły go do popełnienia czynu. Każdorazowo trzeba sprawdzić, czy wartości na których sprawca oparł swoje zachowanie wywodzą się z danej kultury i czy sprawca jest faktycznie członkiem tej grupy kulturowej (zbiorowości o wspólnej kulturze). Dodatkowo porównania wymaga kultura sprawcy i kultura dominująca dla ustalenia, czy zachodzi między nimi różnica, a właściwie sprzeczność dotycząca oczekiwanego sposobu działania w konkretnych warunkach społecznych⁸². Dla oceny, czy w konkretnej sprawie doszło do przestępstwa kulturowego można wykorzystać testy opracowane dla sprawdzenia możliwości odwołania się do obrony przez kulturę. Powołanie się na argument pochodzenia kulturowego sprawcy jest bowiem możliwe wyłącznie, gdy przedmiotem postępowania jest czyn, który można zakwalifikować jako przestępstwo motywowane kulturowo⁸³.

Problematyka przestępstw motywowanych kulturowo przez długi czas pozostawała poza obszarem zainteresowania społeczności międzynarodowej. Wprowadzenie regulacji prawnych dotyczących tego rodzaju czynów, reakcja na ich popełnienie oraz kwestie dotyczące ich zwalczania i zapobiegania; wszystko to pozostawało wyłącznie w obrębie zainteresowania oraz gestii pojedynczych państw. Działalność prawotwórcza organizacji międzynarodowych, zarówno tych o charakterze uniwersalnym, jak Organizacja Narodów Zjednoczonych, jak i regionalnym (przede wszystkim Rady Europy) przyniosła jednak akty normatywne odnoszące się pośrednio do zjawiska przestępstw kulturowych w postaci

⁸¹ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane ...*, op. cit., s. 67.

⁸² Według Van Broecka w pierwszej kolejności należy ocenić subiektywną motywację sprawcy. W wielu przypadkach sprawca wskazuje ją otwarcie, tłumaczy swoje działanie realizacją normy kulturowej obowiązującej w jego wspólnocie. Następnie należy odwołać się do opinii innych członków tej wspólnoty, aby dokonać „obiektywizacji subiektywizmu sprawcy”. Osoby te mają ocenić, czy zachowanie sprawcy jest zgodne z określonym wzorem kulturowym (niezależnie od tego jak oceniają oni to co sprawca faktycznie uczynił, czy pochwalają to, czy potępiają). Ostatnim krokiem jest porównanie kultury sprawcy do kultury dominującej. Zob. J. Van Broeck, *Cultural Defence ...*, op. cit., s. 23.

⁸³ Autorem podstawowego testu dotyczącego możliwości zastosowania obrony przez kulturę jest A. D. Renteln. Składają się na niego następujące pytania: 1. Czy zainteresowany jest członkiem określonej mniejszości? 2. Czy w ramach tej mniejszości obowiązują normy wyznaczające zachowanie sprawcy? 3. Czy normy te wpłynęły na zachowanie zainteresowanego? Pozytywna odpowiedź na wszystkie trzy pytania uzasadnia dopuszczenie obrony przez kulturę. Warto podkreślić, że sam Renteln wykluczał zastosowanie obrony przez kulturę w najpoważniejszych sprawach, takich jak *FGM* czy handel ludźmi, a więc tam gdzie szkoda jest nieodwracalna. Zob. O. Sitarz, *Culture defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007-2008, (XXIX-XXX), 643–652, s. 648 i n., wersja internetowa: <http://czasopisma.inp.pan.pl/index.php/ak/article/view/288>, z dnia 14 listopada 2019 roku.

regulacji dotyczących problemu przemocy wobec kobiet. Przemoc, której ofiarą padają kobiety ze względu na swoją płeć jest bez wątpienia poważnym naruszeniem praw człowieka i właśnie do tej kategorii czynów zaliczyć można większość przestępstw motywowanych kulturowo. Pierwszym z przejawów międzynarodowego zainteresowania tym problemem była Konwencja ONZ w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 1979 roku⁸⁴. Państwa będące jej stronami przyjęły na siebie obowiązek walki z dyskryminacją kobiet, również w sferze kulturowej, i to zarówno w przestrzeni publicznej, jak i prywatnej. Sześć lat później Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło rezolucję dotyczącą przemocy domowej. Zaczęto dostrzegać, że „tradycja” czy „względy kulturowe” nie mogą być usprawiedliwieniem czynów wyrządzającym kobietom krzywdę, a w późniejszych aktach normatywnych wskazano, że przemoc ze względu na płeć jest formą dyskryminacji płciowej.

Kolejne inicjatywy ONZ dotyczące zjawiska przestępstw motywowanych kulturowo podjęte zostały na przełomie XX i XXI wieku, z tym że na płaszczyźnie językowej zwykle używany jest bardziej szczegółowy termin, a więc „przestępstwo honorowe”. W tym zakresie aktywność ONZ nadal przybiera formę rezolucji, zarówno Zgromadzenia Ogólnego, jak i wyspecjalizowanych organów takich jak Komisja Praw Człowieka ONZ⁸⁵. Komisja (od 2006 roku jej rolę pełni Radę Praw Człowieka) odnosiła się do przemocy honorowej w rezolucjach 2000/31 (wezwanie państw do zapobiegania i ścigania takich czynów) oraz 2004/64 (morderstwa honorowe, obok przemocy domowej, to jeden z podstawowych przejawów przemocy wobec kobiet)⁸⁶. Pierwszą rezolucją w całości poświęconą przestępstwom honorowym była rezolucja 55/66 przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, po której uchwalone zostały jeszcze dwie kolejne o bardzo zbliżonych nazwach: 57/179 oraz 59/165⁸⁷.

Trzeba jednak zaznaczyć, że rezolucje co do zasady nie są aktami prawnymi o mocy wiążącej, to kategoria tak zwanego *soft law*, o charakterze politycznym.

⁸⁴ Konwencja ONZ w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 1979 roku, wersja internetowa: <https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Konwencja-Likwidacja-dyskryminacji-kobiet.pdf>, z dnia 14 listopada 2019 roku.

⁸⁵ J. Connors J, *United Nations approaches to 'crimes of honour'* (w:) *'HONOUR': Crimes, Paradigms and Violence Against Women*, red. L. Welchman, S. Hossain, Londyn 2005, s. 22 i n.

⁸⁶ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane...*, op. cit., s. 164. Obie te uchwały nie dotyczą bezpośrednio przemocy honorowej czy przestępstw kulturowych. Przedmiotem pierwszej jest problem pozasądowych egzekucji, druga z kolei wzywa do likwidacji szerszego zjawiska, jakim jest przemoc wobec kobiet.

⁸⁷ J. Connors, *United Nations approaches to...*, op. cit., s. 36. Zob. Rezolucja ZO ONZ 55/66, *Working towards the elimination of crimes against women committed in the name of honour*, 2001, wersja internetowa: <https://digitallibrary.un.org/record/428882>, z dnia 11 listopada 2020 roku. We wszystkich tych rezolucjach podkreślono niezgodność przestępstw honorowych z jakąkolwiek religią i kulturą oraz wezwano do ich wyeliminowania przez działalność prawną i administracyjną.

Są to zalecenia ze strony ONZ skierowane do państw członkowskich, a ich skuteczność zależy wyłącznie od woli poszczególnych władz państwowych, którą mogą, ale nie muszą ich zrealizować⁸⁸. Akty o mocy wiążącej oraz bezpośrednio dotyczące przestępstw motywowanych kulturowo pojawiają się natomiast na poziomie organizacji międzynarodowych o charakterze regionalnym, przede wszystkim tych obejmujących Europę.

W 2009 Europejski Trybunał Praw Człowieka wydał orzeczenie w sprawie *Opuz v. Turcja*, w której to sprawca dopuścił się zabójstwa kobiety, uzasadniając je kwestiami honorowymi. Zdaniem Trybunału tureckie władze publiczne nie zapewniają adekwatnej ochrony praw kobiet i nie czynią wystarczająco dużo w zakresie przeciwdziałania przemocy wobec kobiet. Miało być to wynikiem ich kulturowej dyskryminacji⁸⁹. Pokazuje to, że w niektórych państwach, z których wywodzą się żyjący w Europie Zachodniej przedstawiciele mniejszości, dyskryminacja kobiet oraz ich niższy status społeczny jest utrwalany instytucjonalnie. Organy państwa nie walcząc z praktykami kulturowymi szkodliwymi dla kobiet przyczyniają się do ich dalszego występowania w społeczeństwie, a co za tym idzie przenoszenia ich do innych regionów świata w ramach procesów migracyjnych.

Kluczowe znaczenie w zakresie przestępstw motywowanych kulturowo ma Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 roku, popularnie nazywana Konwencją Stambulską, przyjęta bowiem została w największym mieście Turcji. Najważniejszą cechą tego aktu normatywnego jest jego wiążący charakter oraz fakt, że jest to źródło prawa międzynarodowego wprost nawiązujące do problemu przestępczości kulturowej⁹⁰. Zgodnie z artykułem 42. Konwencji:

„1. Strony stosują konieczne środki ustawodawcze lub inne środki po to, aby w postępowaniu karnym wszczętym po popełnieniu któregokolwiek z aktów przemocy objętych zakresem niniejszej Konwencji kultura, zwyczaj, religia, tradycja lub tzw. „honor” nie były traktowane jako usprawiedliwienie dla tego typu aktów. Powyższe dotyczy w szczególności twierdzeń, że ofiara przekroczyła kulturowe, religijne, społeczne lub tradycyjne normy lub zwyczaje dotyczące odpowiedniego zachowania.

⁸⁸ R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo Międzynarodowe Publiczne*, Warszawa 2004, s. 113.

⁸⁹ Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Opuz v. Turcja*, skarga numer 33401/02, wersja internetowa: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-92945%22%5D%7D>, z dnia 14 listopada 2019 roku.

⁹⁰ Zob. Parlament Europejski, *Konwencja stambulska: wszystkie kraje członkowskie powinny ją bezzwłocznie ratyfikować*, 2019, wersja internetowa: <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20191121IPR67113/konwencja-stambulska-wszystkie-kraje-powinny-ja-bezzwlocznie-ratyfikowac>, z dnia 12 listopada 2020 roku.

2. Strony stosują konieczne środki ustawodawcze i inne środki po to, aby zachęcanie dziecka przez jakąkolwiek osobę do popełnienia któregoś z aktów, o których mowa w ustępie 1, nie pomniejszało odpowiedzialności karnej takiej osoby za popełnione przez nią akty”⁹¹.

W ten sposób sformułowany został zakaz powoływania się na argumenty zwyczajowe, religijne i honorowe, a więc odrzucono koncepcję „obrony przez kulturę” w sprawach stosowania przemocy wobec kobiet. Dodatkowo państwa-strony zobowiązane zostały do kryminalizacji (uznania za przestępstwo) czynów takich jak seksualne obrzezanie kobiet, a w samej Konwencji zawarte zostały „dobre praktyki” w zakresie przeciwdziałania aktom przemocy, również przez działania profilaktyczne oraz mające zapewnić pomoc ofiarom. Punkt 2 artykułu 42 odnosi się z kolei do tego, że rodziny często wybierają do popełnienia przestępstwa motywowanego kulturowo (przede wszystkim zabójstwa honorowego) dzieci, co do zasady nastolatków płci męskiej. Ma to zapewnić łagodniejszy wyrok bezpośredniemu sprawcy oraz pozwolić na uniknięcie odpowiedzialności innych członków rodziny⁹².

Podsumowując, uwagi przedstawione w pierwszym rozdziale miały na celu nie tylko wyjaśnienie przestępstw motywowanych kulturowo, ale również analizę elementów składowych tego pojęcia, co pozwoli na jego pełniejsze zrozumienie, swobodne posługiwanie się nim oraz dotarcie do źródeł tej specyficznej kategorii przestępstw. Kultura należy do najbardziej wieloznacznych terminów występujących w dyskursie naukowym. Z punktu widzenia tej pracy najbardziej przydatne jest społeczne ujęcie kultury, zgodnie z którym wpływa ona na ludzkie zachowania oraz jest podstawą podejmowania decyzji i sposobów myślenia członków określonej wspólnoty kulturowej. W jej obręb wchodzi wzory postępowania dla jednostek, a jej podstawowym celem jest regulowanie zachowań człowieka (poprzez nakazy i zakazy). Kultura jest transmitowana kolejnym pokoleniom w procesie socjalizacji; człowiek od dziecka uczy się pożądanym sposobów postępowania, przekazywane są mu również wartości i normy zgodnie z którymi powinien żyć. To kultura tworzy wspólnotę, a poszczególne wspólnoty odróżniają się od siebie właśnie za pomocą odmiennych wartości kulturowych.

⁹¹ Art. 42. Konwencji Rady Europy w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, wersja internetowa: https://www.niebieskalinia.pl/spaw/docs/konwencja_PL.pdf, z dnia 14 listopada 2019 roku.

⁹² Academic Council on the United Nations System (ACUNS) Vienna Liaison Office, *Femicide, A Global Issue that Demands Action*, 2013, s. 60, wersja internetowa: http://www.genevadeclaration.org/fileadmin/docs/Co-publications/Femicide_A%20Gobal%20Issue%20that%20demands%20Action.pdf, z dnia 26 lutego 2020 roku. Odmowa wykonania takiego polecenia rodziny często może spotkać się z bardzo poważnymi konsekwencjami. W wielu przypadkach czyn młodego człowieka może być wynikiem obawy o własne życie i zdrowie.

Wpływa ona także na pojedyncze jednostki, kreując ich osobowość oraz tożsamość. Oznacza to, że w znacznej mierze kultura wyznacza zachowania oraz sposób życia człowieka. Poszczególne kultury mogą się ze sobą spotykać co we współczesnym zglobalizowanym świecie ma miejsce niemal bez przerwy. Jednym z możliwych skutków kontaktu kultur jest wystąpienie między nimi konfliktu będącego rezultatem sprzeczności zawartych w nich wartości oraz wzorów postępowania. Konflikt ten przybiera szczególną postać w sytuacji pojawienia się kultury mniejszościowej z określonego kręgu kulturowego w społeczeństwie, w którym dominuje odmienna kultura, czego przykładem są wspólnoty migrantów żyjące w państwach Europy Zachodniej. Możliwym jest bowiem, że niektóre normy kulturowe mniejszości są sprzeczne z normami rozpowszechnionymi w społeczeństwie przyjmującym. Sprzeczność ta prowadzi do popełniania przestępstw motywowanych kulturowo.

O tym, co w danym państwie jest przestępstwem decydują w rzeczywistości wartości kultury dominującej. Wydaje się, że w państwach europejskich jest nią większość populacji. Prawo wskazuje, jakie rodzaje aktywności są oceniane naganie. Uznanie, że w konkretnej sprawie człowiek pochodzący ze wspólnoty mniejszościowej zrealizował znamiona czynu zabronionego daje podstawę do dalszej analizy i oceny, czy można mówić o przestępstwie motywowanym kulturowo. Aby to zrobić, konieczne jest odwołanie się do kolejnego pojęcia opisanego w rozdziale pierwszym, jakim jest motywacja, a więc czynniki, które popychają ludzi do określonych zachowań. Motywacja w przypadku przestępstwa kulturowego oznacza, że zachowanie sprawcy jest rezultatem jego pochodzenia kulturowego i pozostaje zgodne z wartościami grupy mniejszościowej, do której należy. Ocenia się to na podstawie subiektywnego uzasadnienia czynu, które następnie jest obiektywizowane przez odwołanie do opinii ekspertów lub innych członków wspólnoty sprawcy. Podmioty te mają dostarczyć informacji czy zachowanie sprawcy zgodne było z normami określonej wspólnoty. Sam sprawca nie musi być świadomy związku swojej aktywności z konkretnymi wzorami kulturowymi, jednak jego czyn jest wynikiem tego, że zostały one przez niego zinternalizowane.

Rozumienie pojęć „kultura”, „przestępstwo” oraz „motywacja” ułatwia analizę zaproponowanych w literaturze definicji przestępstw kulturowych, które pojawiły się w odpowiedzi na obecną w USA koncepcję „obrony przez kulturę”. Jej zwolennicy twierdzą, że pochodzenie oskarżonego może być w procesie karnym uznane za okoliczność łagodzącą odpowiedzialność karną, bowiem naruszenie prawa następuje jako rezultat realizacji normy kulturowej określonej grupy.

Wśród wielu opracowanych definicji przestępstw motywowanych kulturowo za najpełniejszą, najlepiej oddającą istotę tych szczególnych czynów należy

uznać definicję autorstwa J. Van Broeck. Jego zdaniem są to czyny dokonywane przez członków mniejszości kulturowej, które stanowią przestępstwa w systemie prawnym kultury dominującej. Te same czyny w grupie sprawców są tolerowane oraz aprobowane jako absolutnie naturalne i odpowiednie w danej sytuacji. Do takiego rozumienia przestępstw motywowanych kulturowo będę odwoływał się w dalszych częściach pracy. W moim przekonaniu problemem pozostaje fakt, że problematyka przestępstw kulturowych jest w niewielkim stopniu poruszana na poziomie prawa międzynarodowego. Istnieje tylko jeden akt prawny odnoszący się bezpośrednio do tego zjawiska w postaci Konwencji Sтамбуlskiej powstałej w ramach działalności Rady Europy. Nie podjęto w niej jednak próby sformułowania definicji przestępstw motywowanych kulturowo lub ich wyjaśnienia w inny sposób, co mogłoby ułatwić walkę z tym negatywnym fenomenem pojedynczym państwom.

Rozdział 2. Źródła przestępstw motywowanych kulturowo

Celem drugiego rozdziału jest przedstawienie źródeł przestępstw motywowanych kulturowo. W pierwszej kolejności omówione zostaną najważniejsze instytucje kulturowe oraz społeczne obecne na Bliskim Wschodzie, które mogą formułować normy postępowania prowadzące do zachowań przestępnych. Rozważania te ułatwia specyfika tej części świata pozwalająca na formułowanie ogólnych uwag. Bliski Wschód jest regionem wyraźnie zunifikowanym kulturowo, dominującą grupą etniczną są Arabowie (obok mniej licznych Turków i Kurdów), większość mieszkańców wyznaje jedną religię – islam, który przenika się z państwem i społeczeństwem, wywierając wpływ na kulturę oraz kształt prawa. Historia leżących w tym regionie państw jest zbliżona i wyraźnie naznaczona dziedzictwem kolonializmu. Również na poziomie społecznym widoczne są podobieństwa. Społeczeństwa arabskie są młode, charakterystyczny jest dla nich wysoki przyrost demograficzny, proces urbanizacji oraz migracji wewnątrz poszczególnych państw lub w ramach regionu, przede wszystkim z obszarów wiejskich do miejskich.⁹³ Jednym z potencjalnych źródeł przestępstw motywowanych kulturowo jest religia kształtująca nie tylko kulturę, ale i postawy oraz role społeczne. Kolejną istotną instytucją kulturową na Bliskim Wschodzie jest honor służący jako jeden z podstawowych regulatorów życia społecznego, określający jakie zachowania są pożądane, a jakie nieakceptowane. O jego znaczeniu w kontekście przedmiotu tej pracy świadczy także pojęcie przestępstw honorowych, które stosowane jest zamiennie do terminu „przestępstwa kulturowe”, a swoją nazwą wprost wskazuje na bliski związek honoru z pewnymi kategoriami czynów zabronionych. Ważną cechą bliskowschodniej kultury jest kolektywna wizja społeczeństwa, w ramach której wspólnota i jej potrzeby mają pierwszeństwo nad jednostką. Determinuje to również kluczową rolę rodziny oraz wpływa na sposób rozumienia honoru. Ostatnim omawianym źródłem przestępstw kulturowych będzie prawo, które z jednej strony kształtowane jest przez kulturę, a z drugiej służyć może wyeliminowaniu lub ograniczeniu negatywnie ocenianych zachowań społecznych. Prawo może również milcząco zezwalać na kontrowersyjne praktyki społeczne i w ten sposób je utrzymywać. Rozważania zamykające tą część pracy dotyczą wielokulturowości, zarówno jako ideologii jak i faktu, a więc współwystępowania w jednym państwie wielu kultur, a także opisu migracji i polityki wobec niej w wybranych państwach Europy Zachodniej. Podej-

⁹³ Nie oznacza to, że kultura Bliskiego Wschodu jest monolitem, w ramach którego wszystkie wzory kulturowe są absolutnie uniwersalne. Jednak mimo istniejących różnic, podstawowe elementy kultury w państwach tego regionu pozostają wspólne lub bardzo do siebie zbliżone.

ście władzy publicznej wielokulturowości jako zbioru poglądów polityczno-społecznych decyduję o jej reakcji na obecność migrantów i na postawy akulturacyjne członków mniejszości.

2.1. Religia

Religia jest jednym z podstawowych czynników kształtujących kulturę. Jest przy tym instytucją społeczną podobną do kultury, podobnie jak ona religia jest zbiorem nakazów i zakazów, którymi kierować powinien się człowiek. Co więcej, religia tworzy i jest wyznacznikiem tożsamości jednostki. Zwyczaje związane z wyznawaną religią są bardzo istotne dla człowieka, który jest silnie zmotywowany, aby je realizować. Religia wskazuje w jaki sposób należy postępować, jest odpowiedzią na niepewność życia oraz łagodzi strach przed śmiercią⁹⁴. Zapewnia ona również poczucie przynależności do grupy, dostarcza odpowiedzi na pytania egzystencjalne, motywuje do działania oraz nadaje znaczenie wydarzeniom z życia. Religia ma przy tym funkcję orientacyjną, dzięki niej jednostka może odnaleźć się w świecie. Kultura oraz religia są zatem blisko ze sobą związane, przenikają się. Zdaniem niektórych autorów nie można nawet analizować religii bez kultury i analogicznie, analizowanie kultury wymaga wzięcia pod uwagę religii⁹⁵. Religia jest kształtowana przez kulturę, a jednocześnie sama na nią wpływa. Stanowi również część danej kultury⁹⁶. Istnieje zatem między nimi wzajemna zależność, a aby w pełni zrozumieć daną religię konieczne jest uchwycenie istoty kultury, w której jest zakorzeniona. System religijny może mieć charakter pierwotny lub wtórny wobec kultury. W pierwszym przypadku religia wpływa na tworzenie się nowej kultury, wtórny pojawia się, gdy wspólnota kulturowa przyjmuje, w sposób dobrowolny lub nie, nowy system wierzeń. W obu tych sytuacjach kultura i religia oddziałują na siebie, co prowadzi do przyjęcia zasad religijnych w obręb kultury. Jednocześnie religia dostosowuje się do lokalnych warunków kulturowych, ulegając zmianom pod wpływem norm kulturowych i odchodząc od swojej pierwotnej formy. Co szczególnie warto podkreślić, gdy dany wzór zachowania jest jednocześnie kulturowy oraz religijny, to jednostka czuje szczególnie silną potrzebę jego zrealizowania.

Popularnym przykładem ukazania związku kultury i religii, obecnym zarówno w dyskursie naukowym, jak i politycznym, jest pogląd o wpływie chrześcijaństwa na kulturę europejską (szczególnie zachodnioeuropejską). Nierzadko pojawiają się głosy, zgodnie z którymi kultura ta miała zostać ukształtowana

⁹⁴ N. Sillamy, *Słownik psychologii*, Katowice 1995, s. 250.

⁹⁵ J. Beyers, *Religion and culture: Revisiting a close relative*, „HTS Theologiese Studies/Theological Studies” 2017, wersja internetowa: <https://hts.org.za/index.php/HTS/article/view/3864>, z dnia 26 lutego 2020 roku.

⁹⁶ G. R. Woodman, *The Culture Defence in English Common Law: the Potential for Development (w:) Multicultural Jurisprudence...*, op. cit., s. 9.

przez trzy elementy: filozofię grecką, prawo rzymskie oraz właśnie religię chrześcijańską. Dowodem na to ma być fakt, że wśród Europejczyków zauważalna jest generalna akceptacja tych samych podstawowych norm etycznych, związanych przede wszystkim z ochroną życia i wolności człowieka. Ta powszechna zgoda występuje pomimo istnienia wielu światopoglądów, ideologii politycznych czy różnych wyznań, co ma być wynikiem wspólnego chrześcijańskiego dziedzictwa, które wprowadziło do kultury nowe wartości. Stały się one następnie jej kluczową częścią⁹⁷. W przypadku islamu związki religii z kulturą są jeszcze dalej idące. Trzeba bowiem pamiętać, że nie występuje w nim chrześcijański podział na sferę świętą (*sacrum*) i świecką (*profanum*). Jest on nie tylko zespołem wierzeń, ale zawiera w sobie normy prawne oraz wskazania dotyczące organizacji państwa. Ma charakter holistyczny, obejmuje zarówno relację z Bogiem, jak i z innymi ludźmi, dając człowiekowi wszystko co potrzebne dla dobrego, a więc zgodnego z normami religijnymi, życia. Islam wywiera zatem wyraźny wpływ na kształt systemu społecznego, prawnego, a nierzadko i politycznego, kształtuje również kulturę w regionach, w których jest wyznawany.

Ścisły związek kultury i religii rodzi pytanie o relacje między normami religijnymi, a kontrowersyjnymi praktykami jednostek mających swoje źródło w kulturze. Dotyczy ono tego, czy religia wpływa na pojawienie się zachowań postrzeganych w określonej przestrzeni jako naturalnych i normalnych, a w innej przestrzeni i okolicznościach uznawanych za złamanie prawa karnego. Wskazać można przypadki, w których normy religijne wprost prowadzą do naruszenia prawa, czego przykładem może być odmowa noszenia kasków przez Sikhów w czasie jazdy motocyklem lub pracy budowlanej, ponieważ zmuszałoby ich to do zdjęcia turbanu (*Dastar*), którego noszenie jest ważnym elementem ich religii⁹⁸. Problematyka tej pracy związana jest natomiast z analizą czynów dokonanych przez osoby pochodzenia migracyjnego, których kulturowe korzenie znajdują się na obszarze Bliskiego Wschodu oraz Afryki Północnej. W każdym państwie tego regionu świata, z wyjątkiem Izraela, dominują wyznawcy jednej religii – islamu. Wśród sprawców czynów znacznie poważniejszych niż wykroczenia drogowe, bowiem związanych ze stosowaniem różnych form przemocy, często występują osoby samookreślające się jako muzułmanie. Trzeba jednak podkreślić, że przestępstwa kulturowe popełniane są w Europie również przez ludzi wywodzących się z innych kręgów kulturowych, będących wyznawcami różnych religii. Zjawisko to spotykane jest, między innymi, w środowiskach sięgającymi swoimi korzeniami subkontynentu indyjskiego, których przedstawiciele są Hinduistami, Chryścijanami lub Sikhami. Pewne kategorie przestępstw kulturowych, w szczególności obrzezanie kobiet, występują także wśród migrantów

⁹⁷ A. MacIntyre, *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*, Warszawa 1996, s. 110.

⁹⁸ K. Woodward, *Social Sciences: The Big Issues*, London 2003, s. 60.

pochodzących z Afryki, którzy obok islamu mogą wyznawać tradycyjne afrykańskie wierzenia (oparte przede wszystkim na animizmie) oraz różne odłamy chrześcijaństwa⁹⁹. Przepęstwa motywowane kulturowo są zatem fenomenem obecnym w różnych grupach kulturowych, etnicznych, czy religijnych. Błędne i krzywdzące są stereotypy łączące je wyłącznie z kulturą islamską. Co więcej, niedostrzeżenie obecności tego zjawiska wśród innych społeczności utrudni jego zwalczanie oraz zapobieganie mu.

W literaturze podkreśla się, że motywy prowadzące do popełnienia przestępstw kulturowych nie mają charakteru religijnego, a ich przyczyn należy upatrywać w specyficznym rozumianym honorze¹⁰⁰. Dlatego zresztą bardzo popularnym i stosowanym zamiennie terminem jest „przestępstwo honorowe”. Honor będzie analizowany szczegółowo w dalszej części pracy, jednak już w tym miejscu warto podkreślić jego znaczenie w życiu społecznym dla wielu mieszkańców regionu MENA (*Middle East and North Africa*). Jest to rezultatem wartości kulturowych niezwiązanych z religią, które ukształtowały się jeszcze przed pojawieniem się islamu. Istotna rola honoru jest związana z uwarunkowaniami charakterystycznymi dla Bliskiego Wschodu, takimi jak znaczenie i społeczna rola plemienia (klanu lub rodu), a także kolektywistyczna natura społeczeństwa. Oddziela się zatem honor od religii, wskazując, że te dwa fenomeny nie są ze sobą związane i funkcjonują niezależnie od siebie. Nie sposób jednak pominąć faktu, że wśród sprawców najpoważniejszego gatunkowo przestępstwa motywowanego kulturowo, jakim jest zabójstwo honorowe, występuje nadreprezentacja osób uznających się za muzułmanów. Potwierdza to raport Komitetu Równych Szans dla Kobiet i Mężczyzn Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy, zgodnie z którym większość zgłoszonych w Europie przypadków przestępstw motywowanych kulturowo miała miejsce w społecznościach muzułmańskich¹⁰¹. Wydaje się zatem, że warto zastanowić się nad potencjalnym wpływem islamskich dogmatów religijnych na kontrowersyjne praktyki kulturowe. Jest to istotne także dlatego, że muzułmanie w znaczącej większości nadal przywiązują ogromną wagę do religii, starając się żyć i postępować zgodnie z jej nakazami. W 2009 roku Instytut Gallupa przeprowadził w 114 państwach świata badanie,

⁹⁹ T. C. Okeke, U. S. B. Anyaehie, C. C. K. Ezenyeaku, *An Overview of Female Genital Mutilation in Nigeria*, „Annals of Medical and Health Science Research” 2012 Jan-Jun; 2(1), wersja internetowa: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3507121/>, z dnia 16 grudnia 2019 roku.

¹⁰⁰ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane ...*, op. cit., s. 92.

¹⁰¹ Committee on Equal Opportunities for Women and Men, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *So-called “honour crimes” Report*, 2003, punkt 4, wersja internetowa: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10068&lang=EN>, z dnia 26 lutego 2020 roku.

w którym zapytano respondentów o to, czy religia jest ważną częścią ich codziennego życia¹⁰². Wśród mieszkańców Bliskiego Wschodu zdecydowanie dominowała odpowiedź twierdząca, w Jemenie wynik wyniósł aż 99%, Egipcie 97%, a w Arabii Saudyjskiej 93%. Najwięcej osób przyznających, że religia nie jest dla nich na co dzień ważna znajdowało się w Turcji, nadal było ich jednak stosunkowo niewiele – 15%. Islam stanowi dla wielu ludzi podstawę tożsamości oraz kształtuje ich świadomość. Co więcej, w państwach Bliskiego Wschodu normy religijne wpływają na treść norm prawa stanowionego.

W kontekście przestępstw motywowanych kulturowo, których ofiarami padają w zdecydowanej większości kobiety znaczące jest przede wszystkim to, co prawo islamskie mówi o ich roli oraz pozycji społecznej. Podobnie jak inne kwestie społeczne, także status kobiet i mężczyzn określony jest przez zasady zawarte w podstawowych źródłach prawa, a więc Koranie oraz sunnie składającej się z hadisów, czyli opowieściach o życiu Proroaka, jego wypowiedziach oraz zachowaniach. Koran wprowadza zasadę równości kobiet i mężczyzn. Zgodnie z nim wszyscy ludzie pochodzą od Boga, są równi wobec niego (równość w oczach Boga) i wobec siebie wzajemnie. Dotyczy ich również równość duchowa, ponieważ zarówno mężczyźni, jak i kobiety są odbiorcami bożej łaski, którym po życiu zgodnym z zasadami wiary przysługuje równa nagroda po śmierci¹⁰³.

Sformułowanie w VII wieku zasady równości płci było rewolucyjną nowością, która przyniosła zdecydowaną poprawę sytuacji i statusu kobiet w społeczeństwie. Pojawienie się islamu oznaczało przyznanie kobietom nieposiadanych wcześniej praw, zarówno o charakterze społecznym, jak i ekonomicznym,

¹⁰² S. Crabtree, *Gallup, Religiosity Highest in World's Poorest Nations*, 2009, wersja internetowa: <https://news.gallup.com/poll/142727/religiosity-highest-world-poorest-nations.aspx>, z dnia 26 lutego 2020 roku.

¹⁰³ J. Brzezińska, *Islam i Feminizm – ruch kobiet w Egipcie na rzecz równouprawnienia płci*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica” 2011, nr 39, s. 131, wersja internetowa: <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/868/08brzezinskaFolia%2039.pdf>, z dnia 28 lutego 2020 roku. Zob. Koran, tłumaczenie J. Bielawski, wersja internetowa: http://www.planetaislam.com/koran_bielawski.html, z dnia 18 grudnia 2019 roku: 3:195: „I wysłuchał ich Pan: „Ja nie pozwolę zginąć żadnemu uczynkowi tego spośród was, który czyni dobro, czy będzie to mężczyzna, czy kobieta...”.

4: 124: „Ktokolwiek pełni dobre dzieła – mężczyzna czy kobieta – i jest wierzącym – tacy wejdą do Ogrodu i nie doznają niesprawiedliwości nawet na łupinkę daktyla”.

16:97: „Tego, kto spełni dobre dzieło – czy to mężczyzna, czy kobieta – i jest wierzącym, My ożywimy życiem wspomniałym, i takim wypłacimy ich wynagrodzenie czymś piękniejszym niż to, co czynili”.

40:40: „Kto czyni zło, ten otrzyma odpowiednią zapłatę. A kto czyni dobro, mężczyzna czy kobieta, i jest wierzący – tacy wejdą do Ogrodu, gdzie będą mieli zaopatrzenie bez rachunku”.

w tym prawa własności¹⁰⁴. W Koranie brak jest jakichkolwiek ograniczeń w zakresie praw publicznych i politycznych dla kobiet, zasadą ma być ich równy dostęp do wiedzy i zdobywania edukacji. Nie ma również zakazów czy ograniczeń w zakresie podejmowania przez nie pracy. Sam Prorok Mohammad w swoim ostatnim kazaniu podkreślić miał, że kobietom przysługują równe prawa¹⁰⁵.

Pozycja kobiet i mężczyzn, zgodnie z doktryną religijną, powinna być zatem identyczna, jednak w rzeczywistości szybko utrwaliła się dominacja mężczyzn w ramach patriarchalnego systemu społecznego. Źródłem tego były normy kulturowe istniejące jeszcze przed narodzinami islamu oraz sposób organizacji społeczeństwa w tych czasach. Zdaniem niektórych autorów miało się to przyczynić do niewłaściwego odczytania i wprowadzania w życie fragmentów Koranu mówiących o zasadzie równouprawnienia, co było rezultatem „zmaskulinizowanej” interpretacji mężczyzn prawników¹⁰⁶. Problemem pozostaje jednak fakt, że w islamskich świętych tekstach obecne są także treści wprost wskazujące na przyznanie mężczyznom silniejszej pozycji¹⁰⁷. Istnieją hadisy, w których widoczny jest niższy status kobiet przejawiający się na przykład w dążeniu ojca do posiadania męskiego potomka i jego rozczarowaniu, a nawet złości po narodzinach córki¹⁰⁸. Podstawą wizji kobiety w islamie jest także to, że została ona stworzona jako druga część pary, którą tworzy wraz z mężczyzną. Obie te części mają się wzajemnie uzupełniać¹⁰⁹. W tym celu wprowadzone zostało wyraźne rozróżnienie ról w społeczeństwie, rodzinie i małżeństwie, które faktycznie stawało w zdecydowanie uprzywilejowanej pozycji mężczyzn. Kobietom i mężczyznom przypisane zostały odmienne sfery życia oraz funkcje społeczne. Sferą żeńską stał się świat prywatny, wewnętrzny, a podstawowym zadaniem dla kobiet miało

¹⁰⁴ Kobiety zyskały nowe dla nich prawo do własności rzeczy, zarówno nieruchomości, jak i rzeczy ruchomych, w tym pieniędzy. E. Akhmetova, *Women's Rights: The Qur'anic Ideals and Contemporary Realities*, 2015, s. 60, wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/281596838_Women's_Rights_The_Qur'anic_Ideals_and_Contemporary_Realities, z dnia 28 lutego 2020.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ N. A. Shah, *Women, the Koran and International Human Rights Law The Experience of Pakistan*, Leiden 2006, s. 46.

¹⁰⁷ Zob. Koran, tłumaczenie J. Bielawski 4:34: „Mężczyźni stoją nad kobietami ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi, i ze względu na to, że oni rozdają ze swojego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował Bóg. I napominajcie te, których nieposłuszeństwa się boicie, pozostawiajcie je w łóżach i bijcie je! A jeśli są wam posłuszne, to starajcie się nie stosować do nich przymusu”.

¹⁰⁸ Zob. Islamic Center of Tucson, *Equality of Men and Women*, wersja internetowa: <https://www.masjiduntucson.org/submission/perspectives/women/equality.html>, z dnia 28 lutego 2020 roku.

¹⁰⁹ E. Akhmetova, *Women's Rights ...*, op. cit., s. 59. Zob. Koran tłumaczenie J. Bielawski: 39:6: „On stworzył was z jednej duszy, potem uczynił z niej jej parę. On zesłał dla was, spośród trzód, osiem par. On was stwarza w łonach waszych matek, stworzenie po stworzeniu, w trzech ciemnościach...”

51:49: „Z każdej rzeczy stworzyliśmy parę. Może sobie przypomnieć!”.

być realizowanie roli matki oraz żony, osoby zajmującej się sprawami domowymi („opiekun domu”) i wychowującej dzieci¹¹⁰. Z kolei do mężczyzn przynależć miała sfera publiczna. Wiązało się to z faktycznym wykluczeniem kobiet z „męskiej sfery” oraz ich marginalizacją, czego konsekwencją było pozbawienie kobiet możliwości zdobycia wykształcenia oraz udziału w rynku pracy.

Słabsza pozycja kobiet widoczna jest również w rodzinie. Dziecko tradycyjnie „należy” do ojca i jego krewnych, czego przejawem w obecnych czasach jest przyjmowanie przez dziecko obywatelstwa oraz tożsamości religijnej po rodzicu płci męskiej¹¹¹.

Innym źródłem dyskryminacji było przekonanie, zgodnie z którym różnice między kobietami a mężczyznami mają wynikać z ich natury, tego że Bóg obdarował ich innymi cechami¹¹². Mężczyznom przypisana ma być siła, racjonalność oraz zdolność do podejmowania decyzji, z kolei kobiety to istoty emocjonalne i bezbronne. Potrzebują one pomocy i wsparcia, wymagają opieki ze strony mężczyzny. Taka narracja przyczyniła się do faktycznego podporządkowania kobiet.

Współcześnie, wśród zwolenników islamskiego feminizmu oraz ruchów związanych z reformatorskim islamem, żywa jest dyskusja na temat sposobu wykładni świętych tekstów i potrzeby dokonania ich reinterpretacji. Społeczeństwa arabskie, a szerzej muzułmańskie, zorganizowane są patriarchalnie, kobiety znajdują się w nich w gorszej sytuacji niż mężczyźni. Nierzadko uzasadnia się to również przez odwołanie do zasad religijnych. Zdaniem przedstawicielek islamskiego feminizmu nierówność płciowa jest niezgodna z tą religią, stanowi rezultat jej niewłaściwego rozumienia oraz czynników kulturowych¹¹³. Koniecznym jest zatem dokonanie ponownej interpretacji Koranu i sunny w bardziej obiektywny, „nie-męski” sposób i pokazanie ich prawdziwego, równościowego przekazu. Ma to następnie pozwolić na zmianę norm społecznych i poprawę sytuacji kobiet. Kwestionowane w ten sposób są obowiązujące dzisiaj sposoby rozumienia fragmentów Koranu, na podstawie których twierdzono, że kobiety mają być podporządkowane mężczyznom¹¹⁴. Dotyczy to w szczególności sury 4

¹¹⁰ Zob. J. Badawi, *The Status of Women in Islam*, wersja internetowa: http://www.islamswomen.com/articles/status_of_women_in_islam.php, z dnia 28 lutego 2020 roku.

¹¹¹ B. Kowalska, *Kobiety, Rozwój, Obywatelstwo w Haszymidzkim Królestwie Jordanii*, Kraków 2013, s. 102.

¹¹² A. Marek, A. Skowron-Nalborczyk, *Nie bój się islamu: leksykon dla dziennikarzy*, Warszawa 2005, s. 58.

¹¹³ Zob. M. Al-Sharmani, *Islamic Feminism Transnational and national reflections*, „Approaching Religion” 2014, Vol. 4, No. 2, s. 83 i n., wersja internetowa: <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/162143/1207.pdf?sequence=1>, z dnia 28 lutego 2020.

¹¹⁴ M. Bobako, *Feminizm islamski. Niechciane dziecko islamu politycznego*, „Praktyka Teoretyczna” 2013, Nr 2(8), s. 236, wersja internetowa: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/prt/article/view/2928>, z dnia 28 lutego 2020 roku. M. Bobako trafnie zauważa, że: „Polskie tłumaczenie

werset 34, która stanowić miała o obowiązku posłuszeństwa kobiet i możliwości stosowania wobec nich przemocy w małżeństwie. Zdaniem A. Wadud jego prawdziwym sensem ma być z jednej strony zaznaczenie wzajemnych obowiązków mężczyzn i kobiety w małżeństwie, a z drugiej próba ograniczenia przemocy, której poddane były kobiety w czasach przedmuzułmańskich¹¹⁵. Dyskusje te, chociaż prowadzone poza głównym nurtem islamskiego dyskursu, wskazują, że niższy status społeczny kobiet jest rezultatem przede wszystkim norm kulturowych oraz patriarchalnej wykładni świętych tekstów utrwalającej męską dominację. Pokazuje to również jak ważna jest nie tylko literalna treść świętych tekstów, ale również sposób jej rozumienia świecie realnym i subiektywne poglądy osób dokonujących wykładni. Wpływa to następnie na świadomość oraz sposób myślenia wyznawców określonej religii.

Nie powinno się jednak lekceważyć faktu, że prawo muzułmańskie przewidyje zróżnicowanie pozycji społecznej kobiet i mężczyzn. Niższy status prawny kobiet w państwie takim jak Jordania potwierdzony jest w ustawodawstwie krajowym, którego normy opierają się na zasadach pochodzących ze źródeł natury religijnej. Widać to na przykładzie instytucji małżeństwa, w którym to wyłącznie mężczyzna ma odpowiadać za utrzymanie rodziny w zamian za co uzyskuje prawo do decydowania za swoją żonę¹¹⁶. Innym przejawem uprzywilejowania mężczyzn jest również przyzwolenie na poligamię, które dotyczy tylko jednej płci; to mężczyzna może mieć kilka żon, nigdy odwrotnie. Co więcej, mężowi przyznane są szersze uprawnienia w zakresie rozwiązania małżeństwa w drodze rozwodu. Muzułmańskie prawo spadkowe oparte jest z kolei na zasadzie, zgodnie z którą udział kobiety w spadku odpowiadać ma połowie udziału mężczyzny¹¹⁷. W ten sposób religia, obok wykształconych jeszcze przed jej pojawieniem się norm kulturowych, determinuje niekorzystną dla kobiet sytuację. Analizując raport z 2018 roku dotyczący różnic między płciami opracowany przez Światowe Forum Ekonomiczne nie można nie zauważyć, że wśród 100 państw zajmujących najwyższe pozycje, czyli miejsc w których istnieje wysoki poziom równości płci, a sytuacja kobiet i mężczyzn nie jest wyraźnie zróżnicowana, nie ma nawet jednego państwa arabskiego. Z kolei na 15 państw znajdujących się na dole listy, aż 10 z nich leży na Bliskim Wschodzie lub w Afryce Północnej¹¹⁸.

Koranu – korzystam z przekładu Józefa Bielawskiego – całkowicie uniemożliwia uchwycenie niuansów filologicznych pokazywanych przez Wadud i innych egzegetów, nie tylko tych identyfikujących się z feminizmem.”

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ B. Kowalska, *Kobiety ...*, op. cit., s. 187 i n.

¹¹⁷ Zob. Koran 4:11: „I daję wam Bóg przykazanie co do waszych dzieci: synowi przypada udział podobny do udziału dwóch córek...”

¹¹⁸ Zaczynając od zajmującego ostatnie miejsce na liście Jemenu są to: Irak, Syria, Iran, Arabia Saudyjska, Liban, Oman, Jordania, Maroko i Egipt. Wśród 15 państw, w których różnice między płciami są największe znajdują się jeszcze 3 państwa, w których zdecydowanie dominującą religią

Wśród państw arabskich zdecydowanie najlepszy wynik osiągnęła Tunezja plasując się na bardzo dalekim 119 miejscu. Autorzy raportu w swojej ocenie brali pod uwagę następujące kryteria: uczestnictwo kobiet w gospodarce, możliwości edukacyjne, zdrowie oraz udział w życiu politycznym. Wyników nie da się jednocześnie wyjaśnić przez odwołanie do poziomu zamożności i tezy jakoby państwa uboższe miały osiągać gorsze rezultaty. Między Jemenem, jednym z najbiedniejszych krajów świata, dotkniętym dodatkowo w ostatnich latach tragedią wojny domowej, klęski głodu oraz epidemii cholery, a niezwykle zamożną Arabią Saudyjską jest bardzo niewielka różnica – dzieli je jedynie 8 pozycji. Decydujące znaczenie wydaje się mieć jednak połączenie dwóch czynników: patriarchalnie rozumianych norm religijnych oraz arabskiej kultury. Nie powinno się przy tym oskarżać o złe położenie kobiet wyłącznie islamu. Wiele innych, niearabskich państw muzułmańskich uzyskało znacznie lepsze wyniki. Wymieni tutaj można na przykład Albanię, której udało się zająć pozycję wyższą niż wiele innych państw europejskich, w tym od Polski, ale również Bangladesz, Kazachstan czy Malezję, które ułożone zostały wyżej niż Japonia, jedno z najbardziej rozwiniętych państw świata.

Mimo wpływu dogmatów religijnych oraz sposobu ich rozumienia na negatywną sytuację kobiet w świecie arabskim, należy wprost stwierdzić, że nie ma bezpośredniego związku między islamem, a przestępstwami motywowanymi kulturowo, które przybierają formę przemocy wobec kobiet, przede wszystkim w postaci zabójstwa lub obrzezania. Uwaga ta jest aktualna także wobec małżeństw przymusowych. Zarówno w Koranie, jak i sunnie brak jest nakazu, czy nawet przyzwolenia na zabójstwo, które miałyby być dokonane i uzasadnione z powodów honorowych¹¹⁹. Jediną instytucją mającą oparcie w religii, którą można powiązać z fizyczną przemocą honorową jest *zina* – zakazane prawnie współżycie seksualne, które przybiera formę małżeńskiego cudzołóstwa lub stosunku płciowego osób niezamężnych¹²⁰. Karą za *zina* może być chłosta lub ukamienowanie. Pierwsza z nich przewidziana została wprost w Koranie, w roz-

jest islam: Mauretania, Mali oraz Pakistan. Pozostałe dwa to Czad (gdzie muzułmanie stanowią niewielką większość populacji) oraz Demokratyczna Republika Konga. The World Economic Forum, *The Global Gender Gap Report 2018*, s. 21, wersja internetowa: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf z dnia 29 grudnia 2019 roku.

¹¹⁹ B. Kowalska, *Kobiety ...*, op. cit., s. 251.

¹²⁰ Zob. Koran, tłumaczenie J. Bielawski: 4:15: „A wobec tych spośród waszych kobiet, które popełnią wszeteczeństwo, zażądajcie świadectwa czterech spośród was. I jeśli oni poświadczą, to trzymajcie je w domach, dopóki nie zabierze ich śmierć albo też póki Bóg nie przygotuje dla nich jakiejś innej drogi”.

4:16: „A tych dwoje spośród was, którzy dopuszczają się tego czynu, ukarzcie surowo; ale jeśli się oboje nawrócą i poprawią, to odstępście od nich! Zaprawdę, Bóg przyjmuje nawrócenie i jest litościwy!”.

dziale 24, wersecie 2, zgodnie z którym: „Cudzołożnicy i cudzołożnikowi wymierzcie po sto batów, każdemu z nich obojga!...”¹²¹. Chłosta za *zina* należy do kategorii kar *hadd*, które wynikają wprost z Koranu i traktowane są jako nakazane przez samego Boga, w związku z czym nie mogą być modyfikowane, mają stały charakter. Dalsze ustalenia dotyczące problematyki *zina* wynikają z opinii *ulamy* (muzułmańskich uczonych i teologów) opartej na dokonanej przez nich interpretacji hadisów¹²². Jest to zresztą przykład, wspomnianego wyżej zjawiska, a więc surowej i niekorzystnej dla kobiet wykładni dokonanej już po śmierci Proroka, a wpływającej na obecny kształt prawa muzułmańskiego. Kara śmierci przez ukamieniowanie ma być możliwa, gdy stosunku seksualnego dopuszczają się osoby zamężne¹²³. Wymierzenie tak surowej sankcji zostało przewidziane jedynie w przypadku, gdy zdarzenie to potwierdzą zeznania czterech świadków, będących mężczyznami znanymi ze swojej prawdomówności, którzy widzieli akt cudzołóstwa¹²⁴. Dochodzą do tego również inne wymogi proceduralne sprawiające, że faktycznie zastosowanie kary śmierci możliwe jest wyłącznie po przyznaniu się oskarżonego do zarzucanego mu czynu lub, gdy potwierdza go stan faktyczny (kobieta jest w ciąży). Biorąc to wszystko pod uwagę, egzekucję z powodu *zina* uznać należy za coś wyjątkowego, bardzo rzadko spotykanego w rzeczywistości społecznej. Co więcej, zakaz oraz karalność niewierności dotyczy zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Zauważalne w tym miejscu stają się różnice między światem realnym a treścią świętych tekstów. Pierwszą sprzecznością między tymi dwoma płaszczyznami jest fakt, że ofiarami przestępstw motywowanych kulturowo, w tym zabójstw honorowych, są prawie wyłącznie kobiety. Mężczyźni podejmujący zachowania, za które teoretycznie powinni ponieść odpowiedzialność prawie zawsze pozostają bezkarni, spotykając się ze znacznie większą akceptacją i wyrozumiałością ze strony ich społeczności. Sankcja z kolei powinna być wymierzona i wykonana przez państwo za pośrednictwem swoich instytucji po przeprowadzonym procesie. Współcześnie o dokonaniu zabójstwa honorowego decydują osoby prywatne, będące krewnymi ofiary, robiąc to w większości przypadków kolektywnie, jako rada rodzinna, a następnie własnoręcznie wymierzają karę. Realnie zdecydowanie szerszy jest

¹²¹ Koran, tłumaczenie J. Bielawski, 24:02.

¹²² A. S. Sidahmed, *Problems in Contemporary Applications of Islamic Criminal Sanctions: The Penalty for Adultery in Relation to Women*, „British Journal of Middle Eastern Studies” 2001, Vol. 28, No. 2 Nov., s. 191.

¹²³ S. Muslim, *Book 17, The Book of Legal Punishments, Hadith 4191*, wersja internetowa: <https://sunnah.com/muslim/29/17>, z dnia 25 marca 2020 roku: „Wysłannik Allaha mówi: Odbierz (nauczanie) ode mnie. Allah ustanowił drogę dla tych (kobiet). Gdy niezona mężczyzna popełnia cudzołóstwo z niezamężną kobietą (powinno otrzymać) sto batów i wygnanie na jeden rok. A w przypadku żonatego mężczyzny popełniającego cudzołóstwo z zamężną kobietą otrzymają sto batów i zostaną ukamienowani na śmierć”.

¹²⁴ B. Kowalska, *Kobiety...*, op. cit., s. 252.

również katalog aktywności, których konsekwencją może być utrata życia. Analizując konkretne kazusy zabójstw honorowych widocznym jest, że ich przyczyną może być, oprócz zdrady małżeńskiej, na przykład „zła reputacja kobiety”, samodzielny wybór partnera, próba uzyskania większej życiowej niezależności, czy „zachowywanie się jak Europejka”¹²⁵. Instytucja *ziny* wpłynęła jednak na przekonanie muzułmanów o dużej wadze czystości kobiety, która ma być wyrazem zarówno pobożności, jak i honoru. Penalizowanie pewnych stosunków seksualnych nie jest jednak równoznaczne z religijnym nakazem, czy zgodą na przemoc honorową. Może to jednak wywierać znaczący wpływ na konkretnego człowieka, który powiąże *zinę* z naruszeniem zasad kulturowych, co dodatkowo wzmocni jego subiektywne poczucie hańby, wstydu i złości¹²⁶. Dodatkowo wśród wielu muzułmanów nadal rozpowszechniona jest opinia, że Koran akceptuje i legitymizuje zabójstwa honorowe.

Badając potencjalny związek religii z zachowaniami stanowiącymi przestępstwa kulturowe nie należy sugerować się wyłącznie wyjaśnieniami sprawcy, który może twierdzić, że do popełnienia czynu pchnęły go zasady, czy dogmaty religijne. Bez wątplenia religia wywarła znaczny wpływ na kulturę, w której się on wychował, mogła więc utrwalić w nim przekonanie o niższym statusie kobiet, czy o możliwości ich kontroli. Biorąc jednak pod uwagę brak sformułowania w świętych księgach nakazu na przykład pozbawienia życia żeńskiego członka rodziny, jak i zdecydowaną krytykę takich czynów ze strony większości duchownych i uczonych, nie można uznać, że u podstawy konkretnego zachowania przestępnego stały *stricte* normy religijne. Sprawca odwołując się do nich próbuje raczej uzasadnić swój czyn, co można potraktować jako próbę instrumentalnego wykorzystania religii. Jest to również sposób uzasadnienia akceptowanej przez niego dyskryminacji kobiet. Argumentacja sprawcy oparta na religii może mu pomóc przekonać samego siebie, otoczenie i innych ludzi o słuszności jego zachowania oraz o tym, że nie było ono naganne i nie zasługuje na potępienie, lecz stanowi naturalną odpowiedź na wykroczenie innego człowieka. Może być to także narracja skierowana do instytucji państwa w celu uzyskanie łagodniejszej kary.

Mimo prawdziwości twierdzenia, że większość najdonioślejszych przestępstw motywowanych kulturowo w Europie dokonywana jest przez sprawców wywodzących się ze wspólnot muzułmańskich, powinno zachować się daleko

¹²⁵ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane ...*, op. cit., s. 128 i n.

¹²⁶ K. Sadowa, *Ghayra i namus a zjawisko zbrodni „honorowych” w społecznościach muzułmańskich – zarys problemu*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, zeszyt IX, s. 381, wersja internetowa: https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/78318/18_Sadowa_K_Ghayra_i_namus_a_zjawisko_zbrodni_honorowych_w_spolecznosciach_muzulmanskich.pdf, z dnia 25 marca 2020 roku.

idącą powściągliwość w bezpośrednim łączeniu danych grup etnicznych lub wyznaniowych z tym nagannym zjawiskiem. Nie można się domagać odpowiedzialności zbiorowej całej grupy za czyny należących do niej pojedynczych jednostek. Mogłoby to doprowadzić do pojawienia się fałszywego przekonania, że postawy prowadzące do tego rodzaju czynów podzielane są powszechnie przez wszystkich członków takich wspólnot. Unikają tego zatem zarówno podmioty państwowe, jak i organizacje społeczne, których działalność dotyczy problematyki przestępstw kulturowych. Obie te kategorie podmiotów są świadome, że nadmierne akcentowanie pochodzenia kulturowego, bądź religijnego sprawcy może przynieść negatywne konsekwencje. W szczególności prowadzi to do negatywnej stygmatyzacji nie tylko samego sprawcy, lecz całej jego wspólnoty i kręgu kulturowego z którego się on wywodzi. Zastosowanie w takich przypadkach może znaleźć kryminologiczna teoria naznaczenia społecznego rozciągnięta z pojedynczego sprawcy na zbiorowość¹²⁷. Zgodnie z nią, negatywna ocena danej wspólnoty może prowadzić do powstania na jej temat negatywnych stereotypów, a więc zgeneralizowanych i uproszczonych wyobrażeń oraz opinii, na przykład „wszyscy mężczyźni muzułmanie źle traktują kobiety”. Społeczność mniejszościowa, uznana za niebezpieczną, czy prymitywną, ponieważ w jej ramach dochodzi do przestępstw kulturowych, jest następnie postrzegana przez społeczeństwo dominujące przez pryzmat tych negatywnych stereotypów, których istnienie jest niezależne od tego jacy w rzeczywistości są członkowie grupy mniejszościowej. Jednocześnie inne ich zachowania interpretowane są zgodnie ze stereotypami, co określa się jako interpretacją retrospektywną¹²⁸. Jej skutkiem z jednej strony jest ucinanie relacji z taką wspólnotą, a z drugiej pochłanianie roli przez jej członków; rola osoby łamiącej normy (w tym przypadku dyskryminującej, źle traktującej kobiety i naruszającej prawo) zaczyna przeważać, dominować nad innymi rolami. To z kolei prowadzi do prognozy samorealizacyjnej – stania się tym, o co osoba, często niesłusznie, została oskarżona. Jednostka z negatywnie naznaczonej wspólnoty „uczy się bycia dewiantem (podmiotem łamiącym normy) i zaczyna się zamykać w swojej nowej roli”, zostaje wykluczona społecznie, a cała wspólnota schodzi na margines społeczeństwa dominującego jeszcze bardziej się od niego oddalając¹²⁹.

Kolejną negatywną konsekwencją potępienia całej społeczności, jej religii i kultury może być utrudnienie działań edukacyjnych, które mają na celu przekonanie o szkodliwości określonych praktyk kulturowych i braku ich akceptacji w społeczeństwie przyjmującym. Jednostki należące do mniejszości mogą uznać

¹²⁷ J. Błachut i inni, *Kryminologia...*, op. cit., s. 139 i n.

¹²⁸ K. Krajewski, *Podstawowe tezy teorii naznaczenia społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, Rok XLV – zeszyt 1, s. 234.

¹²⁹ K. Krajewski, *Podstawowe tezy...*, op. cit., s. 233.

taką krytykę za atak na całą ich kulturę, a formą obrony może być dalsze zamknięcie się wspólnoty i jej alienacja od reszty społeczeństwa. Stereotypy mogą być wykorzystywane przez radykałów czy fundamentalistów, obecnych zarówno w mniejszości, jak i większości, jako dowód na wrogość oraz sprzeczność między kulturą większościową, a mniejszością, która powoduje, że nie mogą one obok siebie funkcjonować. Może to ograniczyć skuteczność inicjatyw obliczonych na integrację mniejszości oraz eliminację kontrowersyjnych praktyk.

Problemem może być również fakt, że utożsamianie wszystkich wyznawców islamu z przestępstwami kulturowymi prowadzi do fałszywej generalizacji i uogólnienia, które tworzą nieoddający rzeczywistości obraz społeczności muzułmańskiej. Jest ona bowiem wspólnotą bardzo zróżnicowaną wewnątrz, zarówno gdy mowa o muzułmanach żyjących w danym państwie, jak i w skali całego świata. Żadna grupa nie jest monolitem, w której skład wchodziłyby identyczne jednostki. Ludzie różnią się od siebie swoją osobowością, poziomem zinternalizowania norm kulturowych, osobistym stosunkiem do kultury, w ramach której się wychowali oraz do innych kultur, klasą społeczną do której należą, wykonywanym zawodem, czy poziomem wykształcenia. Globalna muzułmańska *umma* jest złożona z przedstawicieli różnych ras, grup etnicznych i kulturowych. Obok wspólnego religijnego mianownika może ich dzielić wszystko, w tym stopień indywidualnej religijności. O różnorodności muzułmanów świadczą także odmienna sytuacja społeczna w państwach przez nich zamieszkiwanych, ale i fakt, że kontrowersyjne praktyki kulturowe nie są spotykane w całym świecie islamskim. Przykładowo w kontekście zabójstw honorowych w literaturze jako miejsce występowania tego rodzaju zdarzeń najczęściej wymienia się Pakistan oraz Jordanię¹³⁰. Z kolei w państwach takich jak Maroko czy Algieria zabójstwa honorowe spotykane są bardzo rzadko. Praktyka ta jest również właściwie nieznana w zdominowanej przez wyznawców islamu części Azji Południowo-Wschodniej, a więc Indonezji i Malesji. Różnice między poszczególnymi społecznościami muzułmańskimi widać także, gdy mowa jest o FGM (*female genital mutilation*), czyli seksualnym okaleczeniu kobiet. Co do zasady nie występuje ono w krajach Afryki Północnej. Wyjątkiem jest natomiast Egipt, gdzie problem ten jest bardzo rozpowszechniony, według niektórych danych nawet ponad połowa egipskich kobiet może być obrzezana¹³¹. Równie negatywnie

¹³⁰ J. A. Cohan, *Honor killings and the cultural defense*, „California Western international law journal” 2010, nr 4(7), s. 129 i n., wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/309419115_Honor_Killings_and_the_Cultural_Defense, z dnia 15 listopada 2020 rok.

¹³¹ M. A. Tag-Eldin, M. A. Gadallah, M. N. Al-Tayeb, M. Abdel-Aty, E. Mansour, M. Sallem, *Prevalence of female genital cutting among Egyptian girls*, „Bulletin of the World Health Organization” 2008, Volume 86, Number 4, wersja internetowa: <https://www.who.int/bulletin/volumes/86/4/07-042093/en/> z dnia 16 grudnia 2019 roku. Zob. P. I. Kalwas, *Piekło Egipcjanek: Kobieta zwodzi mężczyznę tym, co ma pomiędzy nogami. Dlatego należy to wyciąć*, „Duży Format,

wygląda sytuacja w Sudanie. FGM nie pojawia się z kolei w Libanie, czy w Syrii, widoczny jest jednak wśród mieszkających na północy Iraku Kurdów. Spotykane jest także w najludniejszym muzułmańskim państwie jakim jest Indonezja¹³². Jednocześnie o seksualnym okaleczaniu żeńskich narządów płciowych nie ma jakiegokolwiek wzmianki w Koranie, czy sunnie. Brak jest zatem wyraźnej korelacji między islamem z tą naganną praktyką, a jej źródeł upatrywać można wyłącznie w czynnikach kulturowych. W podobnym tonie wypowiadają się muzułmańscy autorzy oraz uczeni. Zdaniem H. Jawada „praktyka ta [obrzezanie] nie ma żadnego islamskiego fundamentu. Jest to tylko starożytny zwyczaj, fałszywie powiązany z islamską tradycją, który (...) został zaakceptowany jako islamski nakaz”¹³³. Krytyczne uwagi sformułowali także duchowni: „[FGM] jest godnym pożałowania zwyczajem, który nie znajduje żadnego uzasadnienia (...) należy podjąć wszelkie środki, aby położyć kres tej niedopuszczalnej tradycji”¹³⁴.

Również zabójstwa honorowe są wyraźnie potępiane. A. Kutty, wykładowca w Islamskim Instytucie Toronto stwierdził, że „w islamie nie ma takiej koncepcji (...). Islam wysoki ceni każdą duszę i nie pozwala na jakiegokolwiek złamanie tej zasady. Nie pozwala ludziom na wzięcie prawa w swoje ręce i wymierzenia sprawiedliwości, ponieważ powoduje to chaos i bezprawie”. Zdaniem A. Saqra, byłego szefa Komisji Fatw Uniwersytetu Al-Azhar w Kairze „podobnie jak inne religie islam surowo zabrania morderstw i zabijania bez prawnego uzasadnienia. Allah, Najwyższy, mówi „kto umyślnie zabija wierzącego, jego nagrodą jest piekło na wieki”. Tak zwane zabójstwa honorowe oparte są na ignorancji oraz lekceważeniu moralności i praw...”¹³⁵. W dużej mierze problem rozbieżności między poglądami teologów i uczonych, a zwykłych muzułmanów związany jest ze zróżnicowaniem islamu. W ramach wspólnoty muzułmańskiej funkcjonuje wiele szkół prawniczych, akceptowane są skrajnie różne interpretacje tych samych fragmentów świętych ksiąg, a dogmaty religijne rozumiane są na różne sposoby. Spory dotyczące tego co jest, a co nie jest częścią islamu lub prawdziwym islamem utrudniają rezygnacje z praktyk i zwyczajów funkcjonujących w określonych społecznościach od setek lat.

Gazeta Wyborcza” 2015, wersja internetowa: <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,138929,18555629,peklo-egipcjanek-kobieta-zwodzi-mezczyzne-tym-co-ma-pomiedzy.html>, z dnia 16 grudnia 2019 roku.

¹³² *Female Genital Mutilation Country Profiles – Indonesia Statistical profile on female genital mutilation/cutting*, UNICEF 2019, wersja internetowa: <https://data.unicef.org/resources/fgm-country-profiles/>, z dnia 16 grudnia 2019 roku.

¹³³ H. Jawad, *The Rights of Women in Islam: An Authentic Approach*, Londyn 1998, s. 59.

¹³⁴ A. Gomaa, *The Islamic view on female circumcision*, „African Journal of Urology” 2013, Volume 19, Issue 3, wersja internetowa: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1110570413000313?via%3Dihub>, z dnia 28 lutego 2020 roku.

¹³⁵ Islam Online Archive, Fatwa Bank, *Honor Killing from an Islamic Perspective*, wersja internetowa: <https://archive.islamonline.net/?p=874>, z dnia 28 lutego 2020 roku.

Przed przystąpieniem do rozważań dotyczących honoru warto jeszcze wspomnieć o jeszcze jednym pojęciu, które może być związane z przestępstwami motywowanymi kulturowo, jakim jest *ghajra* (غَيْرَة). To instytucja częściowo wywodzona z norm religijnych, a przy tym ściśle związana z rozumianym w szczególności sposobem honoru. *Ghajra* tłumaczona jest zwykle jako „zazdrość”, „opiekuńczość” lub łącznie jako „opiekuńcza zazdrość”. Ma się ona przejawiać w przyzwoleniu na sprawowanie przez mężczyzn kontroli nad kobietami z jego rodziny (kobietami, za które jest od odpowiedzialny; żoną, siostrą, córką) mającej na celu zapewnienie, aby zachowywały się skromnie i nie naruszyły swojej „czystości”. Czystość (*haja*) zapewnia na przykład noszenie przez kobietę tradycyjnego, zakrywającego ciało oraz włosy stroju, ale przede wszystkim unikanie kontaktu z obcymi, nienależącymi do rodziny mężczyznami¹³⁶. Obie te rzeczy, odpowiedni ubiór oraz niemieszanie się płci, zmniejszają prawdopodobieństwo wystąpienia *zina*, zakazanego stosunku seksualnego. Jest to szczególnie istotne w kontekście migrantów ze świata muzułmańskiego żyjących w Europie, gdzie obowiązuje kulturowe przyzwolenie na znacznie swobodniejsze kontakty seksualne, nie mówiąc już o tym jak naturalnym jest mieszanie się płci, zarówno w sferze publicznej (na przykład w szkołach, czy miejscu zatrudnienia), jak i prywatnej. Dla niektórych zachowania zgodne z takimi europejskimi normami mogą się okazać trudne do zaakceptowania.

Obowiązek *ghajra* wywodzony jest z Koranu, ze wspomnianego już wyżej kontrowersyjnego wersetu 34 z sury 4: „Mężczyźni stoją nad kobietami, ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi, i ze względu na to, że oni rozdają ze swojego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował Bóg”¹³⁷. Instytucja „zazdrości” obecna jest również w tradycji (sunnie), drugim podstawowym źródle prawa muzułmańskiego, gdzie uznano ją za atrybut samego Boga¹³⁸. Nie powinno zatem dziwić, że dla niektórych wierzących muzułmanów ważnym jest, aby swoim podejściem do kobiet realizować ideał „zazdrosnej opiekuńczości”, który jest dla nich postawą nie

¹³⁶ *Haja* (حياء) jest terminem tłumaczonym również jako nieśmiałość, skromność, wstydlivość, przyzwoitość, szacunek do samego siebie. *Haja* ma zachęcać do unikania wszelkich rzeczy i aktywności ocenianych negatywnie w islamie. Zob. Ch. Benlafquih, *Modesty (haya): Inner and outer*, Arab News, 2012, wersja internetowa: <https://www.arabnews.com/modesty-haya-inner-and-outer>, z dnia 25 marca 2020 roku.

¹³⁷ K. Sadowa, *Ghayra i namus ...*, op. cit., s. 383, Koran, tłumaczenie J. Bielawski 4:34.

¹³⁸ Zob. S. Al-Bukhari, *Vol. 7, Book 62, Hadith 148*: „Wysłannik Allaha powiedział: O zwoleńnicy Mahometa. Nie ma nikogo kto miałby większe poczucie *ghiry* (szacunku do samego siebie) niż Allah, więc on zabroni, aby jego niewolnik dopuszczał się nielegalnego stosunku seksualnego lub jego niewolnica dopuszczała się *zina*”. 149: „Usłyszałem Wysłannika Allaha mówiącego: nie ma nic (nikogo) posiadającego większego poczucia *ghiry* niż Allah”. 150: „Prorok powiedział, „Allah ma poczucie *ghiry*, a poczucie *ghiry* Allaha zostaje naruszone, gdy wierny robi coś czego Allah zakazał”, wersja internetowa: <https://sunnah.com/bukhari/67>, z dnia 25 marca 2020 roku.

tylko umocowanym w religii, ale również pozytywną w życiu doczesnym oraz ważnym elementem składającym się na ich męskość. Dodatkowo, panują przekonanie, że wśród wszystkich ludzi największe *ghajra* miał mieć sam Prorok Muhammad, chcą oni zatem zbliżyć się do tego ideału¹³⁹. Z kolei *haja*, ideał skromności wskazany jest w sunnie jako jedna z „gałęzi wiary”¹⁴⁰. Jednocześnie mężczyźni starają się okazywać swoją „opiekuńczość” również po to, aby uniknąć bycia określonym jako *dajjuth* (دَيُّوْث), to jest jako mężczyzna, który nie jest zazdrosny wobec żeńskiej części swojej rodziny, co uznaje się jednocześnie za bardzo poważną obrazę i grzech. Według niektórych interpretacji stanowić to ma nawet przeszkodę w trafieniu do Raju¹⁴¹. *Dajjuth* to przeciwieństwo bycia opiekunem swojej rodziny, to brak dbania o właściwe postępowanie bliskich. Może też oznaczać człowieka, który zgadza się na grzeszne czyny kobiet, za które odpowiada, a nawet się z nich cieszy.

Istnieje przy tym bardzo wyraźny związek między *ghajra*, a posiadaniem honoru. Za pomocą „zazdrości” mężczyzna chroni honor „swoich” kobiet, a co za tym idzie swój osobisty honor. W praktyce powoduje to, że mężowie, ojcowie, bracia i synowie mogą mieć silne przekonanie o potrzebie kontroli nad żeńskimi krewnymi, a naruszenie przez kobietę norm postępowania wzbudza w nich negatywne emocje, takie jak złość i gniew. Obok naruszenia honoru świadczy to bowiem o tym, że nie spełnili skutecznie swojego obowiązku kontroli wyrastającego z *ghajra*, co poczytać można osobiste upokorzenie. Rezultatem może być sięgnięcie po przemoc.

2.2. Honor

Za podstawowe źródło przestępstw motywowanych kulturowo w literaturze uznaje się specyficznie pojmowany honor. Wyraźny związek honoru i pewnych kategorii zachowań przemocowych doprowadził do wykształcenia się pojęcia „przemocy związanej z honorem”, czy używanego w Wielkiej Brytanii określenia „przemocy opartej na honorze”. Za ich pomocą opisuje się zdarzenia, które wchodzą w zakres przestępstw motywowanych kulturowo, a ich najczęściej przywoływanym przykładem są zabójstwa honorowe. „Przemoc związana z honorem” jest zatem sformułowaniem bardzo bliskim, właściwie tożsamym z przestępstwami kulturowymi, stąd też ich zamienne używanie. Oba te pojęcia opisują

¹³⁹ Zob. Słownik dostępny na stronie internetowej World of Islam: <http://islam.worldofislam.info/index.php/glossary/200-dictionary-ah>, z dnia 25 marca 2020 roku.

¹⁴⁰ S. Muslim, *Book I, Hadith 56*, wersja internetowa: <https://sunnah.com/muslim/1/60>, z dnia 25 marca 2020 roku.

¹⁴¹ Zob. SeekersGuidance Global Islamic Seminary, *Shaykh Jamir Meah, Am I a 'Dayyuth' If I Let My Wife Go out Without Hijab and How Do I Maintain Protective Jealousy (Ghayrah)?*, wersja internetowa: <https://seekersguidance.org/answers/general-counsel/dayyuth-let-wife-go-without-hijab-maintain-protective-jealousy-ghayrah/>, z dnia 25 marca 2020 roku.

przykłady kontrowersyjnych praktyk kulturowych, a każde przestępstwo honorowe jest przestępstwem motywowanym kulturowo. Ten drugi termin jest jednak szerszy, obejmuje więcej czynów zabronionych, w tym na przykład wspomniane już naruszenia norm prawa drogowego w związku z odmową zakładania kasków przez Sikhów. Niemniej jednak najpoważniejsze przykłady przestępstw kulturowych, czyli czyny przemocowe, skierowane przeciwko życiu, zdrowiu, lub wolności jednostki, a więc zabójstwa honorowe, obrzezanie kobiet oraz wymuszone małżeństwa, dokonywane są przede wszystkim z przyczyn natury honorowej. Dodatkowa różnica sprowadza się do tego, czy źródła danego zachowania upatruje się w szerszym pojęciu jakim jest kultura, czy w będącym jej częścią charakterystycznym dla danej społeczności postrzeganiem honoru.

Aby swobodnie posługiwać się terminem „przestępstwa honorowego” konieczne jest przedstawienie jego definicji. Skuteczne próby wyjaśnienia tej kategorii czynów zabronionych podjęły, między innymi, pochodzące z Wielkiej Brytanii L. Welchman i S. Hossain. Ich zdaniem „przestępstwa honorowe” obejmują różne formy przemocy wobec kobiet, które są publicznie uzasadniane potrzebą zachowania honoru umocowanego w męskiej (rodzinnej lub małżeńskiej) kontroli nad kobietami, zwłaszcza ich seksualnego postępowania (faktycznego, podejrzanego lub potencjalnego)¹⁴². Czynami tego rodzaju mogą być zabójstwa honorowe, ale także napaść, pozbawienie wolności czy ingerencja w wybór małżonka¹⁴³.

Równie szeroko przemoc honorowa wyjaśniana jest przez badaczy z Holandii, dla których może być nią każda forma przemocy psychicznej lub fizycznej

¹⁴² L. Welchman, S. Hossain, *Introduction: 'Honour', Rights and Wrongs (w:) 'Honour': Crimes, Paradigms and Violence Against Women*, red. L. Welchman, S. Hossain, Londyn 2005, s. 6.

¹⁴³ Wymuszone małżeństwa są jednym z najbardziej istotnych przykładów przestępstw motywowanych kulturowo. Zgodnie z dokumentami opracowanymi przez rząd Wielkiej Brytanii wymuszone małżeństwo ma miejsce, gdy jedno lub oboje małżonków nie wyraża zgody na zawarcie małżeństwa, lecz są do tego przymuszeni. Przymus może przybrać formę presji fizycznej, psychologicznej, finansowej lub emocjonalnej. Zob. Her Majesty's Government of the United Kingdom, *The Right to Choose: Multi-agency statutory guidance for dealing with forced marriage*, 2014, wersja internetowa: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/70194/forced_marriage-right-to-choose.pdf, z dnia 20 maja 2020 roku. W kontekście wymuszonych małżeństw bardzo ważnym zadaniem jest odróżnienie ich od małżeństw aranżowanych, w których potencjalni małżonkowie akceptują ustalenia dokonane przez ich rodziny (granica między tymi dwoma kategoriami jest jednak niewyraźna, bowiem każde małżeństwo wymuszone jest zaaranżowane). Celem małżeństw wymuszonych, podobnie jak innych przejawów przemocy honorowej, jest kontrola kobiecej seksualności, a co za tym idzie honoru rodziny. To także sposób na utrzymanie patriarchalnej struktury społecznej, w której inne podmioty mogą decydować za kobietę, która z kolei jest uznawana za „własność” rodziny. Wymuszone małżeństwa naruszają wolność osobistą oraz prawo do samodzielnego wyboru partnera. Jednocześnie prowadzić mogą do zabójstwa, którego popełnienie jest odpowiedzią na sprzeciw wobec zawarcia związku małżeńskiego.

popelniona w reakcji na skalenie honoru danej osoby, a przez to honoru jej rodziny, o czym społeczność wie lub w przyszłości się dowie¹⁴⁴. Bardzo ważne w tej definicji jest podkreślenie, że przemoc honorowa może mieć nie tylko charakter fizyczny, ale i psychiczny, a także to jak ważną rolę w genezie tego czynu odgrywa zewnętrzne audytorium, w postaci innych członków wspólnoty.

Kolejna definicja związana jest z działalnością Rady Europy. W 2003 roku Komitet Równych Szans dla Kobiet i Mężczyzn Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy przedstawił, wspomniany już wyżej, raport dotyczący „tak zwanych zbrodni honorowych”¹⁴⁵. Już samo sformułowanie tytułu pokazać ma „krytykę powoływania się na honor przez sprawców” oraz fakt, że zachowania takie nie mają w rzeczywistości nic wspólnego z honorem¹⁴⁶. Za „zbrodnię honorową” uznaje się zbrodnię, która została usprawiedliwiona lub wytłumaczona przez sprawcę tym, że jej popelnienie było rezultatem potrzeby ochrony honoru rodziny. Przypominając uwagi poczynione wyżej, w przedmiotowym raporcie członkowie Komitetu podkreślili, że chociaż większość przypadków „tak zwanych zbrodni honorowych” ma miejsce w ramach żyjącej w Europie społeczności muzułmańskiej, to islam jako religia nie przewiduje kary śmierci za wykroczenia związane z honorem, co więcej wiele autorytetów w dziedzinie religii muzułmańskiej potępia takie praktyki twierdząc, że nie mają one jakichkolwiek podstaw religijnych. Raport wzywa władze państw europejskich do nietolerowania tego rodzaju zbrodni, a więc na przykład do wyeliminowania braków w zakresie krajowego ustawodawstwa oraz zapewnienia adekwatnych sankcji karnych. Czyny te, do których raport zaliczył morderstwa honorowe, wymuszone małżeństwa, przemoc domową oraz FGM, mają stanowić również pogwałcenie uznanych na arenie międzynarodowej praw kobiet.

Inni autorzy zamiast konstruować jednolite definicje położyli nacisk na wyjaśnienie „przestępstw honorowych” przez wyszczególnienie ich charakterystycznych cech. Zrobiła tak P. Sen, która wskazała następujące cechy przemocy związanej z honorem:

1. Relacje między płciami, które problematyzują oraz kontrolują zachowania kobiet (szczególnie w zakresie kobiecej seksualności).
2. Rola kobiet w nadzorowaniu zachowań innych kobiet (starsze kobiety nad młodszymi) oraz możliwy udział kobiet w zabójstwie.
3. Kolektywne podjęcie decyzji o ukaraniu kobiety za złamanie norm kulturowych.

¹⁴⁴ M. Siesling, J. T. Voorde, *The Paradox of Cultural Differences in Dutch Criminal Law* (w:) *Multicultural Jurisprudence...*, op. cit., s. 146.

¹⁴⁵ Committee on Equal Opportunities..., *So-called...*, op. cit.

¹⁴⁶ M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane...*, op. cit., s. 76.

4. Honor może być przywrócony przez wymuszenie podporządkowania lub zabójstwo.
5. Przyzwolenie władz publicznych; uznawanie honoru za usprawiedliwioną motywację czynu oraz okoliczność łagodząca lub wyłączająca odpowiedzialność karną¹⁴⁷.

Bardzo ważne jest odróżnienie „przemocy honorowej” od spotykanej na całym świecie konwencjonalnej „przemocy domowej”. Na stronie internetowej kanadyjskiego Ministerstwa Sprawiedliwości znaleźć można trzy podstawowe cechy przestępstw honorowych, które jednocześnie wyraźnie wskazują odmienności między tą formą przemocy, a opartą na innych motywach, „niehonorową” przemocą w rodzinie:

1. Planowanie: zbrodnia honorowa jest zaplanowana, to czyn dokonany z premedytacją, decyzja o jego popełnieniu zapada z wyprzedzeniem, często w gronie rodziny.
2. Współdziałanie rodziny: w zbrodni honorowej możliwy jest współdziałanie lub inne formy przestępczego współdziałania innych członków rodziny. Odwołując się do polskiej ustawy karnej w konkretnej sprawie, krewni mogą występować zarówno w formie sprawczego (współsprawstwo, sprawstwo polecające lub kierownicze), jak i niesprawczego (podżeganie lub udzielenie pomocy sprawcy bezpośrednio) współdziałania.
3. Brak negatywnej stygmatyzacji i potępienia sprawcy przez jego rodzinę lub innych członków jego wspólnoty (przekonanie, że „dobrze zrobił”)¹⁴⁸.

Podsumowując, przestępstwo honorowe można ująć jako celowy akt przemocy (fizycznej lub psychicznej) wobec członka rodziny, co do zasady kobiety, której zachowanie zostało uznane za przynoszące rodzinie hańbę, wstyd. Wyraźnie widoczny staje się związek przemocy, stanowiącej złamanie prawa i honoru wskazywanego jako czynnik odgrywający podstawową rolę w decyzji przyszłego sprawcy o popełnieniu czynu.

Warto przytoczyć również dane o skali tego zjawiska. W 2000 roku Fundusz Ludnościowy Narodów Zjednoczonych oszacował, że co roku na całym świecie dochodzi do co najmniej 5000 zabójstw honorowych. Liczba ta najprawdopodobniej jest w rzeczywistości jeszcze większa, a niedoszacowanie wynika z faktu, że wiele przypadków nie jest zgłaszanych lub oficjalnie traktowane są jako samobójstwa¹⁴⁹.

¹⁴⁷ P. Sen, *Crimes of honour, value and meaning* (w:) *Honour Crimes ...*, op. cit., s. 50.

¹⁴⁸ Zob. Canada Department of Justice, *Preliminary Examination of so-called "Honour Killings" in Canada*, 2016, wersja internetowa: <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/cj-jp/fv-vf/hk-ch/p1.html#a1>, z dnia 1 marca 2020 roku.

¹⁴⁹ United Nations Population Fund, *State of the World Population 2000, Lives Together, Worlds Apart: Men and Women in a Time of Change*, s. 5, wersja internetowa: <https://www.un->

Jak już wspomniałem, problem przemocy honorowej poruszony został także na forum ONZ, czego najważniejszym przejawem była przyjęta w 2001 roku rezolucja Zgromadzenia Ogólnego dotycząca eliminacji przestępstw przeciwko kobietom popełnionych w imię honoru¹⁵⁰. Stwierdzono w niej, że przestępstwa przeciwko kobietom popełnione w imię honoru są problemem praw człowieka, a państwa zobowiązane są do zapobiegania im oraz ścigania i karania sprawców. Również zaniechania w tym zakresie stanowią naruszenie praw człowieka. W rezolucji podkreślono potrzebę działań dla eliminacji tego zjawiska przez współpracę międzynarodową, promowanie społeczeństwa obywatelskiego oraz *empowerment* (upodmiotowienie) kobiet. Działania te mają mieć charakter legislacyjny, społeczny oraz edukacyjny.

Kluczowym pojęciem wymagającym szczegółowego omówienia jest honor. Już na wstępie należy podkreślić, że jest to termin wieloznaczny, a sposoby rozumienia tego czym jest honor, co wchodzi w jego skład i jak należy go bronić były zmienne w czasie oraz przestrzeni. Honor we współczesnym świecie zachodnim jest postrzegany całkowicie odmiennie niż wśród mieszkańców Bliskiego Wschodu oraz Afryki Północnej. Na Zachodzie honor charakteryzowany jest jako wartość indywidualna i wewnętrzna, która obejmuje wyznawane i szanowane przez daną jednostkę zasady, czy standardy postępowania. Nie było tak jednak zawsze, a dzisiejszy sposób rozumienia tego pojęcia jest wynikiem ewolucji cywilizacyjnej i zachodzących wraz z nią zmian społecznych. Powtarzając za Słownikiem Języka Polskiego PWN honor to „poczucie godności osobistej lub dobre imię”¹⁵¹. Jeszcze w epoce nowożytnej nacisk kładziono na ten drugi element, a więc „dobre imię” – respekt, który nadawany był jednostce przez jej otoczenie. Posiadanie honoru związane było z oceną ze strony innych członków wspólnoty i zależało od charakteru lub pozycji społecznej konkretnej osoby¹⁵². Zmiana w tym zakresie spowodowała, że honor stał się szacunkiem przyznawa-

fpa.org/sites/default/files/pub-pdf/swp2000_eng.pdf, z dnia 1 marca 2020 roku. Zdaniem niektórych autorów realna skala tego zjawiska jest kilkukrotnie większa, a w skali roku liczba ofiar zabójstw honorowych może sięgać nawet 20 tysięcy. Zob. A. Maher, *Many Jordan teenagers 'support honour killings'*, BBC News, 2013, wersja internetowa: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22992365>, z dnia 1 marca 2020 roku.

¹⁵⁰ United Nations General Assembly, Resolution 55/66, Working towards the elimination of crimes against women committed in the name of honour, 2001, wersja internetowa: <https://daccess-ods.un.org/TMP/6215273.14186096.html>, z dnia 1 marca 2020 roku.

¹⁵¹ Słownik Języka Polskiego PWN, wersja internetowa: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/honor.html>, z dnia 28 grudnia 2019 roku. Honor rozumiany może być również jako „moralne zachowanie”, „wiedza co jest moralnie dobre i robienie tego”. Zob. Oxford Learner's Dictionaries, wersja internetowa: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/honour_1?q=honour, z dnia 25 marca 2020 roku.

¹⁵² Encyklopedia Britannica, wersja internetowa: <https://www.britannica.com/topic/honour>, z dnia 28 grudnia 2019 roku.

nym przez człowieka samemu sobie. Honor tworzyła samoocena, która jest pozytywna (a więc osoba będzie mogła uznać się za „honorową”), jeżeli dany człowiek spełnia narzucone samemu sobie standardy moralne dotyczące sposobu zachowania się oraz dokonywanych wyborów życiowych. Honor jako wartość indywidualna i wewnętrzna obejmuje zatem wyznawane i szanowane wartości, których naruszenie zachowaniem swoim lub osoby trzeciej rodzi osobisty „dys-honor”. „Dyshonor” jest negatywnym uczuciem, dlatego też jednostka dąży do jego unikania lub do usunięcia jego skutków, co w przeszłości następowało w drodze na przykład pojedynku, a współcześnie już w mniej drastyczny sposób, przez zmianę swojego postępowania. Warto podkreślić jeszcze dwie rzeczy. Po pierwsze „honor” to pojęcie o charakterze subiektywnym, nie decydują o nim obiektywne kryteria, a jego postrzeganie zależy od uwarunkowań osobistych oraz kulturowych. Po drugie uznaje się, że honor, niezależnie od kultury, jest atrybutem przysługującym przede wszystkim mężczyznom¹⁵³. Kobiety mogą natomiast mieć dumę, godność lub wstyd.

Różnice między zachodnim, a występującym w innych regionach świata tradycyjnym rozumieniem honoru można znaleźć na dwóch płaszczyznach: indywidualności a kolektywności oraz tego, czy przyjmuje on wymiar wewnętrzny, czy zewnętrzny. Na Bliskim Wschodzie honor ma wymiar kolektywny oraz jest zewnętrzny, wynika bowiem z oceny jednostki w oczach jej otoczenia. Te odmienności narodziły się z powodu postępującego w Europie od czasów ery nowożytnej wzrostu znaczenia indywidualnego człowieka, który trwa zresztą do dzisiaj¹⁵⁴. W świecie arabskim społeczeństwa nadal pozostają silnie kolektywne, a grupie przyznaje się priorytet nad pojedynczym człowiekiem. Interakcje międzyludzkie w dużej mierze zorganizowane są z kolei przez wytworzone kulturowo przed setkami lat kodeksy honorowe.

W języku arabskim występuje kilka słów związanych z honorem, ale zdecydowanie najważniejsze z nich są dwa terminy. Pierwszy to *szaraf* (شَرَف) tłumaczony dosłownie jako honor, a rozumiany również jako prestiż, status¹⁵⁵. *Szaraf* to szacunek uzyskany przez mężczyznę ze strony otoczenia w trakcie swojego życia. Zdobywanie tego rodzaju uznania w oczach innych osób następuje jako rezultat osobistych sukcesów (na przykład wysoki status społeczny, zamożność,

¹⁵³ T. Thao Pham, *Moroccan Immigrant Women in Spain: Honor and Marriage*, Lexington Book 2013, s. 5.

¹⁵⁴ Zob. T. Norheim, A. M. Bjorvand Bjørkøy, *The concept of honour and honour narratives*, 2007, s. 15, wersja internetowa: <https://www.idunn.no/literature-and-honour/1-the-concept-of-honour-and-honour-narratives>, z dnia 16 listopada 2020 roku.

¹⁵⁵ Odpowiednikiem *szaraf* w języku tureckim jest słowo *şeref*, które obok zbliżonego brzmienia językowego, ma tożsame znaczenie i występuje jak tło przemocy honorowej. *Szaraf* może być rozumiany również jako honor osobisty lub personalny.

wykształcenie, należenie do szanowanej rodziny), życiowej niezależności („byciem panem swojego losu”), a także pozytywnie ocenianych cech charakteru, takich jak szczerść, dotrzymywanie słowa, czy poczucie odpowiedzialności¹⁵⁶. Kolejnym źródłem *szaraf* może być umiejętność zapewnienia bezpieczeństwa swoim bliskim, obrony swojej żony i dzieci, a także cieszenia się jako ojciec i mąż szacunkiem ze strony swoich krewnych. W przeszłości i w mniejszym stopniu współcześnie na *szaraf* wpływ miała własność ziemi oraz znajomość i biegłość w dogmatach islamu¹⁵⁷. Jako, że ten rodzaj honoru nadawany jest przez zewnętrzne audytorium mężczyzna musi publicznie pokazywać szanowane cechy, stąd na przykład eksponowanie swojego bogactwa przez obnoszenie się z biżuterią, pieniędzmi czy drogim samochodem, tak aby inni ludzie byli świadomi jego wysokiego statusu majątkowego. Na przestrzeni życia poziom *szaraf* może się zmieniać, być wyższy lub niższy, w zależności od działań jednostki, ma zatem charakter stopniowalny. *Szaraf* tradycyjnie utożsamia się z mężczyznami, pojawiają się jednak głosy, że może go posiadać również kobieta¹⁵⁸. Damski honor miałyby być tworzone przez wykonywanie „kobięcych obowiązków”, czyli realizowanie roli matki oraz żony. To pewna analogia, nawiązująca do tego, że mężczyzna zyskuje *szaraf* spełniając społeczne oczekiwania wobec niego jako przedstawiciela płci męskiej. Mimo to, wydaje się, że jest to atrybut należący wyłącznie do mężczyzn.

Obok *szaraf* występuje *ird* (عِرْض), którego znaczenie można przedstawić jako cnota, reputacja, ale i dobre imię¹⁵⁹. *Ird* ma złożony charakter, to honor całej rodziny, przysługuje zarówno mężczyznom, jak i kobietom, a skorelowany jest z zachowaniem kobiet należących do rodziny. Dla kobiet *ird* (*namus*) to czystość i przestrzeganie społecznych, kulturowych norm dotyczących przede wszystkim sfery seksualnej, czy szerzej kontaktów między przeciwnymi płciami. Mężczyzna natomiast dysponuje dobrą reputacją, jeżeli jego żeńskie krewnie są „cnotliwe”. Źródłem *ird* upatruje się w czasach przed pojawieniem się islamu. Honor już wtedy miał być ważniejszy niż wyznawana religia, stanowił on podstawowy motyw dla wszelkich czynów (jednostka podejmować miała

¹⁵⁶ A. Abu-Rabia, *Family Honor Killings: Between Custom and State Law*, „The Open Psychology Journal” 2011, s. 36, wersja internetowa: <https://benthamopen.com/contents/pdf/TOPSYJ/TOPSYJ-4-34.pdf>, z dnia 23 grudnia 2019 roku.

¹⁵⁷ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings amongst Turks in the Netherlands*, Amsterdam 2003, s. 19.

¹⁵⁸ *Ibid.*, s. 20.

¹⁵⁹ Zapisywany niekiedy jako *ard*. Zob. P. C. Dodd, *Family Honor and the Forces of Change in Arab Society*, „International Journal of Middle East Studies” 1973, Vol. 4, No. 1, s. 44 i n., wersja internetowa: https://extranet.uj.edu.pl/stable/pdf/DanaInfo=www.jstor.org,SSL+162224.pdf?ab_segments=0%2Fbasic_SYC-4929%2Ftest, z dnia 23 grudnia 2019 roku. Podobnie jak *szaraf*, również *ird* / *ard* ma swój odpowiednik w języku tureckim. Przez Turków ten rodzaj honoru nazywany jest *namus*. *Ird* rozumie się jako honor rodziny/rodziny oraz honor seksualny.

dane zachowanie bo wymaga tego *'ird*) oraz był kluczowym czynnikiem kontroli społecznej, budującym jednocześnie podstawy struktury wspólnoty. Do dzisiaj honor, w obu sposobach jego rozumienia, pozostał instytucją społeczną niezależną, równoległą do islamu. Koran nie zawiera jakichkolwiek odwołań do pojęcia *'ird*, które funkcjonuje zresztą także w niemuzułmańskich społecznościach Bliskiego Wschodu, takich jak Chrześcijanie oraz Druzowie¹⁶⁰. Dla wielu mieszkańców tego regionu pozostaje on przy tym ważniejszy niż zasady narzucone przez wyznawaną przez nich wiarę.

Męski *'ird* jest pochodną zachowań kobiet związanych z konkretnym mężczyzną, wynika z reputacji jego żony i damskich krewnych, czy mówiąc ogólniej wszystkich kobiet, za które mężczyzna jest odpowiedzialny. Jego status społeczny staje się w ten sposób zależny od dobrego postępowania kobiety. „Odpowiednie” postępowanie kobiet z rodziny jest w interesie mężczyzny, dlatego dążyć on będzie do sprawowania nad nimi jak największej kontroli. Znaczenie *'ird* widoczne staje się już w momencie wychowywania; dziewczynki uczone są bycia honorowymi, skromnymi i powściągliwymi, z kolei chłopcom przekazuje się, że są odpowiedzialni za *'ird* damskich członków rodziny. W ten sposób honor rodzinny staje się zbiorem zasad określającym wymagany sposób zachowania się zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Honor będzie utrzymany, jeżeli kobieta pozostanie „czysta”. Mężczyźni zależeć będzie zatem na tym, aby żeńska część jego rodziny unikała kontaktu z obcymi mężczyznami i wszystkich innych negatywnie ocenianych zachowań, które mogłyby być podstawą plotki, czy negatywnej oceny ze strony innych osób. Jak już wyżej wspomniałem, *'ird* dotyka przede wszystkim sfery życia seksualnego jednostki, jego podstawą jest zachowanie dziewictwa do ślubu oraz wierność małżeńska¹⁶¹. Egzekwowanie norm postępowania wymaganych do zachowania *'ird* należy do męskich krewnych kobiety, przede wszystkim jej ojca, a w dalszej kolejności dziadka, wujków oraz braci i kuzynów z linii męskiej. Robią to z troski o własny interes, jakim jest zachowanie honoru przez nich samych oraz przez całą rodzinę. Dopiero na drugim miejscu znajduje się mąż (tak jest w świecie arabskim, w Turcji natomiast to przede wszystkim mąż odpowiada za swoją małżonkę) co jest wynikiem tego, że więzy małżeńskie są słabsze niż więzy krwi, a transgresja (przekroczenie, złamanie normy) kobiety narusza honor nie tylko męża, lecz przede wszystkim jej rodziny. W wielu przypadkach jednak mąż uznaje, że jego status jest odzwier-

¹⁶⁰ P. C. Dodd, *Family Honor ...*, op. cit., s. 44 i n.

¹⁶¹ Y. Mansur, M. M. Shteivi, N. Murad, *The Economic Underspinings of Honor Crimes in Jordan*, Mathlouma, Jordan 2009, s. 17, wersja internetowa: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CRC/Shared%20Documents/JOR/INT_CRC_NGO_JOR_15745_E.pdf, z dnia 18 listopada 2020 roku.

ciędlany w tym jaką reputację ma jego żona i przyjmuje na siebie całość odpowiedzialności za jej zachowanie¹⁶². Zdarza się także, że zapewnieniem przestrzegania przez kobietę wzorów zachowania zajmują się inne, szczególnie starsze, kobiety z rodziny. W ten sposób kobiety wzajemnie się kontrolują. Prowadzić to może do sytuacji, w których to właśnie damska część rodziny domagać się będzie od mężczyzn ukarania osoby dopuszczającej się wykroczenia. Honor stanowi zatem wartość ważną dla wszystkich członków wspólnoty, niezależnie od ich płci. Dla uniknięcia możliwości przyniesienia rodzinie wstydu kobiety powinny unikać kontaktu z obcymi, nienależącymi do rodziny, mężczyznami, wymaga się od nich również skromnego zachowania, w tym noszenia odpowiedniego stroju¹⁶³. Odpowiedzią na transgresję skutkującą zagrożeniem utraty posiadanego honoru jest użycie przemocy, które w najbardziej drastycznych przypadkach może przybrać formę pozbawienia życia. Jej celem jest odzyskanie utraconego honoru, a kara co do zasady wykonywana jest przez mężczyzn wobec kobiet. Przemoc, której ofiarą jest mężczyzna naruszający honor jest spotykana znacznie rzadziej i przybiera mniej brutalne formy. Łagodniejsze traktowanie może być również wynikiem obawy o potencjalną zemstę ze strony krewnych lub członków innej grupy, do której należy męski transgresor¹⁶⁴.

Znaczenie honoru w codziennym życiu było szczególnie widoczne na terenach wiejskich, ale współcześnie wraz z procesami migracyjnymi oraz urbanizacją pojawia się on również w środowiskach żyjących w miastach. Co więcej, nacisk na ścisłe przestrzeganie kulturowych norm postępowania z obawy przed utratą honoru występuje przede wszystkim wśród niższych warstw socjo-ekonomicznych¹⁶⁵. Przedstawiciele elit, klasy wyższej szybciej przejmują wzory z obcych kultur, a nawet gdy nadal wierzą w tradycyjnie pojmowany honor, to rzadziej postrzegają przemoc jako adekwatny sposób na jego odzyskanie.

Ponadto, warto przedstawić relację *szaraf*, a *'ird*. Są to dwa rodzaje honoru, jakie posiadać może mężczyzna, a przy tym są ze sobą związane. Na *szaraf* składa się również *'ird*, stanowiący zresztą jedno z jego podstawowych źródeł. Tracąc *'ird* traci się także *szaraf*¹⁶⁶.

¹⁶² P. C. Dodd, *Family Honor...*, op. cit., s. 46.

¹⁶³ Możliwość kontaktu z mężczyznami spoza rodziny zwiększa ryzyko naruszenia honoru, na przykład przez niepożądany stosunek seksualny. Staje się to szczególnie problematyczne w kontekście migrantów przebywających w państwach europejskich i otoczonych europejską kulturą, w której obok równouprawnienia płci panuje swoboda w sferze seksualnej oraz pozwolenie na mieszanie się osób różnej płci w przestrzeni publicznej.

¹⁶⁴ P. C. Dodd, *Family Honor...*, op. cit., s. 45.

¹⁶⁵ Y. Mansur i inni, *The Economic Underspinings...*, op. cit., s. 30. i n.

¹⁶⁶ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings...*, op. cit., s. 20, Van Eck przedstawiła relacje między dwoma rodzajami honoru za pomocą dwóch okręgów. Pierwszy to *szaraf*, w którego skład wchodzi drugi okrąg, czyli *'ird*. Dla niektórych mężczyzn *'ird* stanowi jedynie niewielką część *szaraf*, dla innych natomiast prawie całość – chodzi o mężczyzn, dla których jedynym

Wspomnienia wymaga jeszcze jeden aspekt honoru, a więc to w jaki sposób wywiera on dodatkowy wpływ i presję na mężczyzn. Stają się oni zobowiązani do działania oraz pokazywania na zewnątrz swojej „męskości” postrzeganej jako umiejętność kontroli innych ludzi, zdolność skutecznego wymuszania społecznie oczekiwanych zachowań oraz gotowość do używania przemocy. Honor zobowiązuje do ochrony rodziny, a brak lub niewłaściwe działanie podważa „męskosc” i powodują hańbę, wstyd, czy dyshonor. Patriarchalna struktura społeczeństwa oznacza, że mężczyźni „zmuszeni” są do stosowania przemocy.

2.3. Honor a społeczeństwo kolektywistyczne

Przyczyną wagi honoru w codziennym życiu wielu mieszkańców Bliskiego Wschodu jest to, że dopiero uznanie jednostki za honorową sprawia, że staje się ona pełnoprawnym członkiem określonej grupy. Utrata honoru natomiast pociąga za sobą wykluczenie ze wspólnoty, na co nie można sobie pozwolić. Bycie częścią większej wspólnoty jest konieczne w regionie, w którym nie istnieją inne formy organizacji społecznej niż rodzina, klan, czy plemię. Bliski Wschód jest miejscem, w którym historycznie władza państwowa była nieefektywna i słaba, a częściowo stan ten trwa do dzisiaj. Oznacza to, że państwo nie jest w stanie pomóc jednostce, zapewnić jej opieki lub wsparcia. Jego rolę wypełnia mniejsza wspólnota, a więc właśnie rodzina czy plemię. To z jej strony można liczyć na dostarczenie usług, które na przykład w Europie otrzymywane są od państwa. Warunkiem jest oczywiście przynależność do niej, co możliwe jest od wcześniejszego uzyskania statusu człowieka honorowego. Istotność honoru w życiu jednostki przejawia się także w tym, że stanowi on podstawę jej obrazu w oczach innych, jest warunkiem życiowego sukcesu. Ludzie unikają kontaktu z osobami pozbawionymi honoru, problemem jest dla nich założenie rodziny czy znalezienie pracy. Czynniki przesądzające o wadze wspólnoty mają również znaczenie dla analizy genezy zabójstw honorowych i odpowiedzi na pytanie, dlaczego honor jest tak ważny, a jego naruszenie może pociągnąć za sobą nawet przemoc.

Nasilenie przemocy związane jest z poziomem siły państwa. Słabe państwo nie jest w stanie zapewnić bezpieczeństwa swoim obywatelom oraz ograniczyć występującej na jego obszarze przemocy. Z kolei pojawienie się nowoczesnego państwa o silnej władzy politycznej, które zgodnie ze słowami M. Webbera posiada monopol na stosowanie przymusu, pociąga za sobą zmniejszenie nasilenia przemocy w społeczeństwie, czego najlepszym przykładem jest spadek liczby zabójstw w Europie Zachodniej postępujący od czasów późnego średniowiecza

źródłem statusu osobistego jest posiadanie posłusznej oraz szanowanej społecznie żony, siostry, czy córki.

wraz ze wzmacnianiem struktur państwowych¹⁶⁷. W przypadku państw leżących na Bliskim Wschodzie nawet współcześnie nie można mówić o sprawnie funkcjonujących organizmach politycznych. Jeżeli państwo za pomocą swoich instytucji nie jest w stanie chronić obywateli, to brak skutecznego aparatu przymusu oraz wymiaru sprawiedliwości powoduje, że jednostki same muszą walczyć z zagrażającą ich życiu, zdrowiu i własności przestępczością. Również konflikty między obywatelami rozwiązywane są przy użyciu „prywatnej przemocy”. W takich warunkach ważną cechą determinującą wartość jednostki (w praktyce mężczyzny) stała się umiejętność ochrony swojej ziemi oraz „swoich” kobiet; kobiety potrzebują ochrony, ponieważ są słabsze fizycznie i trudniej jest im odeprzeć fizyczny atak ze strony innego człowieka. Zarówno własność, jak i rodzina, to podstawowe elementy decydujące o posiadaniu honoru. Sprzyja to także spopularyzowaniu w społeczeństwie agresywnych postaw i pozytywnej ich oceny. Uzasadniony wydaje się zatem wniosek, że słaba państwowa sprzyja zwiększeniu roli honoru w codziennym życiu jednostek.

Powszechnie uznaje się, że *szaraf* ma charakter stopniowalny, a więc wraz z biegiem czasu jego poziom może się zmienić, rosnąć lub spadać, w zależności od aktywności człowieka. Nie jest on cechą przyrodzoną każdemu, trzeba na niego zasłużyć i zyskać go w oczach innych w trakcie swojego życia. Wprost przeciwnie wygląda sytuacja, gdy mowa o *ird*, które jest niestopniowalne, albo się je ma, albo nie. Nabycie *ird* następuje w momencie urodzenia, a później można się jedynie starać, aby go zachować. Kobieta posiada *ird* przez sam fakt bycia kobietą, nie może go jednak rozwijać. Odzyskanie utraconego honoru jest trudnym zadaniem, co dodatkowo pcha jednostki do zdecydowanego i jak najszybszego działania obliczonego na jego oczyszczenie, w tym w drodze przemocy.

Można zatem uznać, że kolejnym źródłem przestępstw honorowych, ściśle związanym z samym honorem, jest kształt społeczeństwa na Bliskim Wschodzie. Z przyczyn wskazanych wyżej, w tym regionie świata do dzisiaj wspólnota pozostaje podstawowym podmiotem regulującym stosunki społeczne swoich członków, a przynależność do niej jest podstawą tożsamości i funkcjonowania człowieka. Zależy od tego jego samoakceptacja i samoocena – szacunek do samego siebie można mieć tylko, gdy jest się częścią większej całości, a więc

¹⁶⁷ Max Webber definiował państwo jako: „instytucję polityczną prowadzącą ciągłą działalność, jeśli i o ile jej sztab administracyjny skutecznie rości sobie prawo do monopolu prawomocnego fizycznego przymusu w celu urzeczywistnienia jej porządków”. Zob. M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002, s. 40. O spadku liczby zabójstw w Europie od czasów średniowiecza do współczesności zob. M. Tonry, *Why Crime Rates Are Falling Throughout the Western World*, University of Minnesota Law School 2014, wersja internetowa: http://www.antonioacasella.eu/nume/Tonry_2014.pdf, z dnia 25 marca 2020 roku.

wtedy, gdy przyznany jest jednostce atrybut honoru. Dobro społeczności stawiane jest wyżej niż dobro jej pojedynczego członka, od którego wymaga się również całkowitej lojalności wobec grupy. Naturalne staje się przez to przekonanie, że można poświęcić jedną osobę na rzecz kolektywu, także przez pozabawienie jej życia, co pozwoli na odzyskanie honoru przez jej najbliższych i całość wspólnoty. W ten sposób stworzony został system kontroli jednostki na podstawie kryterium posiadania honoru. Jest to dodatkowa, niesformalizowana forma kontroli społecznej ze strony określonej wspólnoty. Naruszenie norm postrzegane jest jako naruszenie rządzącego nią porządku społecznego. To również sposób na wymuszenie konformizmu, czyli zachowań zgodnych z normami (kulturowo zdefiniowanymi standardami postępowania). Sankcją za ich naruszenie jest utrata honoru, co z kolei pociąga za sobą reakcję (często przemocową) wobec transgresora.

Kolektywizm dotyczy zatem zarówno samego społeczeństwa, jak i honoru, który nie jest sprawą tylko pojedynczego człowieka, ale pozostaje wspólny dla całej wspólnoty. Za utrzymanie *'ird* odpowiedzialność ponosi indywidualnie każda kobieta z rodziny, która dba o to, aby sama właściwie postępowała, ale skutki naruszenia przez nią honoru mają wymiar kolektywny. Hańba jednej osoby to hańba całej grupy, co oznacza, że każdy kto do niej należy, jest pokrzywdzony i oczekuje działania dla zmycia dyshonoru. Żona swoim zachowaniem hańbi najpierw siebie, a następnie swojego męża i innych męskich krewnych, a więc osoby odpowiedzialne za jej *'ird*. Jeżeli oni nie spróbują przywrócić utraconego honoru, to hańba zacznie dotyczyć całość wspólnoty, która będzie domagać się oczyszczenia honoru. Jeżeli to nie nastąpi, okaże się ona niezdolna do zapewnienia przestrzegania norm przez swoich członków. Dla grupy dysponowanie honorem jest priorytetem, stanowi on bowiem jedno z jej podstawowych dóbr o charakterze niematerialnym.

Ird ma także wymiar indywidualny, pozostając osobistym atrybutem pojedynczego mężczyzny oraz kobiety, przynależy zatem zarówno do osoby, jak i całej grupy. Wymiar grupowy wydaje się jednak ważniejszy. Kolektywność powodująca utratę honoru przez całą grupę powoduje, że mężczyzna poddany jest w takiej sytuacji presji z dwóch stron. Po pierwsze on sam chce odzyskać swój utracony honor, czyli szacunek i akceptację swojej grupy, a po drugie społeczność sama chcąc pozbawić się „dyshonoru” nakłania go do zachowania przemocowego wobec kobiety. Akt przemocy prowadzi natomiast do odzyskania honoru zarówno przez mężczyznę, jak i jego wspólnotę.

Jak już zostało wspomniane wyżej, mężczyzna posiada dwa rodzaje honoru, oba rozumiane jako szacunek ze strony innych ludzi (przede wszystkim innych mężczyzn), związane ze sobą, a jeden, *szaraf*, w dużej mierze tworzony jest

przez drugi, 'ird. Szaraf ma dwojakiego rodzaju źródła¹⁶⁸. Pierwszymi są źródła o charakterze materialnym, mowa tutaj o statusie majątkowym mężczyzny, czy o przedmiotach stanowiących jego własność. Drugą kategorią są źródła niematerialne, do których zalicza się jego pozytywnie oceniane cechy charakteru, osobowości oraz 'ird wynikające z zachowania kobiet należących do jego rodziny. Szaraf czerpany jest z obu tych źródeł, a jego poziom zmienia się wraz z kolejnymi wydarzeniami z życia jednostki. Wydaje się, że za ważniejsze uznać należy źródła niematerialne, a szczególnie 'ird, którego ewentualna utrata niesie ze sobą najpoważniejsze konsekwencje¹⁶⁹. Negatywna ocena zachowania kobiety może doprowadzić do pozbawienia honoru nawet bardzo zamożnego mężczyzny. Majątek nie jest w stanie ochronić przed dyshonorem, może jednak ograniczyć jego dalsze skutki, ponieważ nawet po utracie 'ird mężczyzna dysponuje materialnymi źródłami honoru. Jego reakcja na transgresje kobiety będzie co do zasady mniej drastyczna, często ograniczająca się do środków nieprzemocowych. Całkowicie odmiennie wygląda sytuacja w przypadku mężczyzn z klasy niższej, ubogich, którzy pragnąc posiadać honor muszą ograniczyć się do pielęgnowania i utrzymania w nienaruszonym stanie źródeł niematerialnych. Dla biednego, bezrobotnego człowieka wyłączną szansą na zdobycie społecznego uznania jest właściwe zachowanie kobiety. Będzie on zatem jeszcze więcej od nich wymagał i surowej karał ewentualne odstępstwa od oczekiwanych wzorów zachowania. Większa skłonność do przemocy motywowanej honorowo mężczyzn należących do klas niższych znajduje potwierdzenie w statystykach. Można w tym miejscu przytoczyć przedstawione przez B. Kowalską dane odnoszące się do sprawców przestępstw honorowych pochodzących z Jordanii. Bardzo niewielkiej części badanych udało się uzyskać wyższe wykształcenie, a blisko połowa nie przekroczyła podstawowego poziomu edukacji, z czego 25% stanowili analfabeci¹⁷⁰. Zaobserwować można również nadreprezentację sprawców niemających pracy wobec ogólnego poziomu bezrobocia w Jordanii. Obie te rzeczy wyraźnie wskazują na związek między przemocą honorową, a niskim statusem socjo-ekonomicznym oraz potwierdzają, że mężczyźni niemogący szczerzyć się posiadaniem majątkiem dążą do „zdobycia” honoru przez większą kontrolę wobec kobiet. Co ciekawe, wśród sprawców niewielu jest mężczyzn deklarujących się jako osoby

¹⁶⁸ T. S. Khan, *Beyond Honour: A Historical Materialist Explanation of Honour Related Violence*, Karachi 2006, s. 65.

¹⁶⁹ Warto jednak podkreślić, że nie jest to absolutna, zawsze prawdziwa zasada. Pozostaje ona jednak aktualna w większości przypadków. Waga źródeł honoru zależy od konkretnej jednostki oraz jej otoczenia. Podobnie zresztą wygląda sprawa z przekonaniem o roli honoru, dla niektórych mieszkańców Bliskiego Wschodu honor obecnie utracił swoje dawne znaczenie i nie jest on postrzegany jako atrybut wpływająca na życie codzienne.

¹⁷⁰ B. Kowalska, *Kobiety...*, op. cit., s. 264.

religijne; 70% z nich przyznało, że nie modli się regularnie¹⁷¹. To kolejny przykład wskazujący, że trafny jest wniosek o braku bezpośredniego wpływu religii na zachowania przemocowe związane z honorem.

Drugą cechą za pomocą której charakteryzuje się honor, jest to, czy ma on wymiar wewnętrzny, czy zewnętrzny. Na Bliskim Wschodzie honor jest zewnętrzny, determinuje go ocena innych członków wspólnoty, a nie własne przekonanie pojedynczej osoby, która samą siebie uznaje za honorową z powodu postępowania zgodnie z wyznawanymi wartościami. Zarówno o *szaraf*, jak i *'ird* decyduje grupa. Analogicznie, odbicie honoru, jakim jest wstyd również jest przyznawany z zewnątrz. Wstyd jest konsekwencją nie samego zdarzenia, lecz tego, że wiadomość o jego wystąpieniu dotarła lub może dotrzeć do zewnętrznego audytorium i wywołać jego negatywną reakcję. Utrata honoru nie następuje zatem w momencie transgresji, naruszenia normy, lecz dopiero w chwili, gdy wspólnota się o tym dowiedziała¹⁷². Brak *'ird* nie zależy od obiektywnego faktu, że kobieta coś zrobiła, lecz od subiektywnego uznania przez osoby trzecie jej postępowania za przynoszące hańbę. Rola otoczenia w genezie przestępstwa honorowego jest absolutnie kluczowa, bowiem to ono popycha sprawcę do jego czynu, albo faktycznie go podżegając, albo z powodu przymusu psychicznego, który odczuwa on lękając się, że społeczność dowie się o naruszeniu normy, co skazałoby go na społeczny ostracyzm. W wielu sytuacjach można założyć, że gdyby mężczyzna miał pewność, że informacja taka nie dotrze do innych osób, to nie popełniłby przestępstwa. W momencie jednak, gdy wspólnota zyskuje wiedzę o zdarzeniu to nie pozostawia ona mężczyźnie wyboru; jeżeli pragnie odzyskać honor, musi sięgnąć po przemoc. Zabójstwo honorowe można zatem uznać za reakcję na publiczne oskarżenie. Nie ma znaczenia, czy niepożądane zachowanie faktycznie miało miejsce, jakie były jego okoliczności i przyczyny, już samo oskarżenie pociąga za sobą utratę *'ird*. Stąd nierzadko przemoc jest wynikiem plotki. Kara nie jest odpowiedzią na realne zdarzenie, ale na opinię wspólnoty, która nie musi być poparta jakimikolwiek dowodami. Jak zauważyli członkowie Amnesty International: „samo przekonanie, że kobieta naruszyła kodeks zachowań seksualnych, szkodzi honorowi. Reżim honoru jest bezlitosny: kobiety, na które padły podejrzenia, nie mają możliwości obrony, a członkowie ich rodziny nie mają społecznie akceptowalnej alternatywy, mogą tylko usunąć płamę na honorze atakując kobietę”¹⁷³. Dla rodziny najlepszym rozwiązaniem może być sięgnięcie po przemoc, zanim sprawa się wyda, a plotka rozniesie się na całą społeczność i więcej osób będzie o niej wiedzieć, co wymusi jeszcze gwałtowniejszą reakcję. To, czy podejrzenie ma uzasadnioną podstawę, czy nie,

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² A. Abu-Rabia, *Family Honor...*, op. cit., s. 34.

¹⁷³ Canada Department of Justice, *Preliminary Examination...*, op. cit.

schodzi na dalszy plan. Dla zapewnienia sobie bezpieczeństwa kobieta powinna zatem unikać jakichkolwiek sytuacji, które mogą sprowokować pojawianie się wobec niej podejrzeń, czy plotek, które same wystarczą do straty honoru przez rodzinę.

Wszystko to prowadzi do wniosku, że w kulturze bliskowschodniej wstyd staje się ważniejszy niż honor. Zamiast starać się zdobywać honor przez bycie lepszym człowiekiem i dążyć do osiągnięcia osobistych sukcesów, priorytetem jest unikanie hańby, co w realnym świecie sprowadzone zostało do narzucania kobietom kolejnych ograniczeń, tak aby zminimalizować szansę na wystąpienie zdarzenia, które przez otoczenie ocenione zostanie negatywnie i uznane za wstyd. Obawą utraty honoru uzasadnić można na przykład ograniczenie aktywności zawodowej kobiet i ich udziału w rynku pracy. Wiele zawodów wiąże się z możliwością kontaktu z przeciwną płcią rodząc, w oczach mężczyzn z rodziny, ryzyko naruszenia norm. To również argument za wprowadzeniem segregacji płciowej w szkołach i na uniwersytetach. Z kolei czynności, w które tradycyjnie zaangażowane są kobiety, jak opieka nad domem i dziećmi, powinny podlegać dokładnej kontroli i nie przybierać publicznej formy. Takie postrzeganie honoru utrwała słabszą pozycję kobiet. Powstaje w ten sposób dodatkowa różnica między płciami: zachowanie zgodne z normami przynosi osobom płci męskiej korzyści, a płci żeńskiej pozwala jedynie na uniknięcie negatywnych reakcji ze strony otoczenia. Warto dodać jeszcze, że skonstruowana w ten sposób instytucja honoru i wstydu jest kolejnym wyrazem dominacji płci męskiej. Mężczyzna zyskał w ten sposób możliwość ukarania kobiety, jeżeli nie spełnia ona społecznie wymaganych wzorów zachowania oraz obowiązków. W sytuacji odwrotnej, kiedy to mężczyzna nie spełnia „męskich” obowiązków, takich jak utrzymanie swojej rodziny czy ochrona jej przed różnymi zagrożeniami, kobiecie nie przysługują jakiegokolwiek instrumenty do zdyscyplinowania go lub ukarania. Dodatkowo nie istnieje możliwości samodzielnego odzyskania honoru przez kobietę (z wyjątkiem samobójstwa), może to zrobić wyłącznie osoba trzecia, którą jest męski członek rodziny.

Warto w tym miejscu przedstawić kilka przykładów kobiecych zachowań, które mogą być uznane za uzasadnioną przyczynę użycia przemocy obliczonej na zmiecie wstydu i odzyskanie honoru:

- Niewierność: zdrada małżeńska, a więc wejście w pozamałżeńską relację seksualną przez kobietę. Za niewierność mogą być uznane także innego rodzaju kontakty między żoną, a obcym dla niej mężczyzną. Niewierność, podobnie jak inne omawiane tutaj przykłady, ma charakter ocenny, subiektywny. To otoczenie zewnętrzne decyduje o zakwalifikowaniu danego zachowania jako niewierności.

- Cięża przedmałżeńska lub pozamałżeńska: domniemanym lub potwierdzonym ojcem dziecka (narodzonego lub nienarodzonego) jest mężczyzna nie będący mężem matki.
- Bycie ofiarą gwałtu: dla niektórych mieszkańców Bliskiego Wschodu gwałt jest zdarzeniem, za które odpowiedzialna jest ofiara i to ona zostaje potępiona. Zgwałcenie kobiety oznacza pozbawienie honoru całej jej rodziny. Może być on odzyskany w drodze małżeństwa między ofiarą, a sprawcą (rodzina odzyskuje honor, a sprawca unika kary) lub przez akt przemocy wobec pokrzywdzonej kobiety¹⁷⁴.
- Odejście lub próba odejścia kobiety od męża: problem wynika w tej sytuacji z przekonania, że kobieta nie powinna się buntować i być nieposłuszna mężowi niezależnie od tego jak jest przez niego traktowana. Sprzeciwienie się mu lub odejście stanowi naruszenie męskiego honoru.
- Okazanie nieposłuszeństwa rodzinie, na przykład przez odmowę zawarcia małżeństwa ze wskazanym przez nią kandydatem: istotną częścią honoru mężczyzny jest szacunek i posłuszeństwo okazywane mu przez kobiety, na przykład jego córki.
- Przedmałżeńska utrata dziewictwa przez kobietę¹⁷⁵. Lęk przed takim zdarzeniem może doprowadzić do zastosowania przemocy z powodu relacji lub obawy jej zaistnienia między niezamężną kobietą a mężczyzną (szczególnie należącym do innej wspólnoty niż grupa, z której wywodzi się kobieta, czyli mężczyzny z innego plemienia, grupy etnicznej, narodu, pochodzący z innej kultury, wyznający inną religię).
- Niewłaściwy, zdaniem rodziny, styl życia: charakterystyczne zwłaszcza w społecznościach migranckich w Europie. Kobieta oskarżona zostaje o to, że „stała się zbyt europejska”. Może się to przejawiać przez „nieodpowiedni” ubiór, wychodzenie wieczorami z domu, czy spożywanie alkoholu. Samodzielne wychodzenie z domu, bez wiedzy i zgody jej rodziny oraz przebywanie w świecie zewnętrznym może być uznane za naruszenie zasady, zgodnie z którą przestrzeń publiczna należy do mężczyzn, kobiety

¹⁷⁴ Zob. UN Women, *Reforming the laws that forced women to marry their rapists*, 2019, wersja internetowa: <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2019/6/feature-story-of-change-reforming-laws-that-forced-women-to-marry-their-rapists>, z dnia 30 grudnia 2019 roku, G. Holt, *Why do families kill their daughters?*, BBC, 2014, wersja internetowa: <https://www.bbc.com/news/world-asia-27619669>, z dnia 30 grudnia 2019 roku.

¹⁷⁵ Dla części mieszkańców Bliskiego Wschodu podstawową fizyczną cechą decydującą o wartości kobiety jest bycie dziewicą przed zawarciem pierwszego małżeństwa. Wcześniejsza utrata dziewictwa przynosi hańbę rodzinie oraz sprawia, że kobieta jest „gorsza” i trudniej wydać ją za mąż (mężczyzna może z tego powodu odmówić zawarcia małżeństwa). Zob. M. Eltahawy, *Headscarves and Hymens: Why the Middle East Needs a Sexual Revolution*, London 2015, s. 109 i n.

zaś funkcjonować mają w ramach przestrzeni prywatnej, jaką stanowi przede wszystkim dom¹⁷⁶.

Na zakończenie tych rozważań warto jeszcze przywołać słowa M. Płatek na temat honoru i jego wpływu na przemoc wobec kobiet: „honor służy za zasłonę dymną dla sprawowania nadzoru nad kobietami, zniewolenia i kontroli, która z honorem niewiele ma wspólnego”¹⁷⁷. Prowadzi to do wniosku, że przemoc honorowa jest jedną z form przemocy ze względu na płeć, a także wyrazem dyskryminacji kobiet w pewnych środowiskach mniejszościowych. Rzeczywistym celem tej instytucji jest wymuszenie posłuszeństwa kobiet i utrzymania ich podporządkowania mężczyznom, uznawanym za płeć dominującą. Honor jest przejawem patriarchalnej struktury społecznej i sposobem na zapewnienie jej funkcjonowania w przyszłości. Kontrola nad życiem kobiet ma wzmocnić tradycyjne role społeczne oraz oczekiwania wobec kobiet – ich przynależność do sfery prywatnej oraz bycie posłuszną matką oraz żoną. Za pomocą przemocy honorowej nadzorowane jest życie oraz seksualność kobiety (ograniczenie autonomii seksualnej). Wymierzając karę za naruszenie norm postępowania jednej kobiecie sygnalizuje się wszystkim innym, że takie zachowania są niedopuszczalne. Surowa kara, zupełnie niewspółmierna do wagi przewinienia, która często wymierzana jest publicznie ma na celu zastraszenie innych osób i ukształtowanie ich świadomości. To specyficzna forma prewencji generalnej obliczonej na zapobieżenie transgresji w przeszłości.

2.4. Prawo a społeczeństwo

Ważnym czynnikiem związanym z kulturą oraz wartościami wyznawanymi w konkretnym społeczeństwie jest prawo, a szczególnie normy prawa karnego. Prawo oraz kultura wzajemnie na siebie oddziałują. Z jednej strony normy kulturowe brane są pod uwagę przy tworzeniu prawa, wpływają zatem na kształt porządku prawnego, a z drugiej za pomocą prawa można zmieniać postawy społeczne oraz kulturę, w tym zawarte w niej wzory zachowania. Odnosząc się do rozważań prowadzonych w rozdziale pierwszym można wspomnieć, że na system prawny danego państwa rzutuje kultura w nim dominująca, a więc kultura większości społeczeństwa albo kultura węższej grupy dysponującej władzą polityczną (zgodnie z odpowiednio modelem konsensualnym albo konfliktowym społeczeństwa). Jeżeli zachodzi pierwszy z wymienionych przypadków, to treść

¹⁷⁶ J. Hailé, *Honour Killing Its Causes & Consequences: suggested strategies for the European Parliament*, Directorate-General for External Policies, Policy Department External Policies 2007, wersja internetowa: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/droi_2627052008_honourkilling/droi_2627052008_honourkillingen.pdf, z dnia 30 grudnia 2019 roku.

¹⁷⁷ M. Płatek, *Zabójstwa na tle honoru. Problem wyznania czy dyskryminacji ze względu na płeć (w:) Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 301.

prawa odpowiada zasadom podzielanym przez większość mieszkańców danego państwa. Podobnie w zakresie przepisów chroniących najważniejsze dobra prawne, takie jak życie, zdrowie oraz wolność, wygląda sytuacja w społeczeństwie pluralistycznym, które występuje w państwach europejskich, składającym się z wielu grup o odmiennych poglądach, między którymi panuje jednak konsensus co do podstawowych wartości. Kryminalizacja danego zachowania, czyli uznanie go za przestępstwo, jest związana poglądami wyznawanymi przez mieszkańców danego państwa – większość przestępstw stanowią czyny negatywnie oceniane społecznie. Jest to charakterystyczne w państwach demokratycznych, których obywatele wprost uzewnętrzniają swoje przekonania uczestnicząc w procesie wyborczym. Podobny mechanizm można jednak zaobserwować również w krajach o niedemokratycznym reżimie politycznym. Organy państwa mogą przychylić się do poglądów społecznych tworząc przepisy odpowiadające im, co obliczone ma być na uzyskanie przez władzę popularności w zamian za zgodne z oczekiwaniami populacji działania prawotwórcze. Prawo pełni także funkcję edukacyjną. Za jego pomocą państwo informuje społeczeństwo jakie wartości uznawane są za istotne i wymagające ochrony¹⁷⁸. Poprzez normy prawne władza jest w stanie motywować ludzi do określonych działań i powstrzymywać ich od innych oraz wskazać jakie rodzaje aktywności powinny być nieakceptowalne, a przez odpowiednie uzasadnienie nowych przepisów mogą przekonać do takiej oceny ludność. Racjonalny ustawodawca zakazuje pewnych zachowań, ponieważ uznaje je za zagrożenie dla ważnych wartości społecznych oraz rozpoznaje, że mogą one nieść zagrożenie dla korzystnego stanu rzeczy¹⁷⁹. Skoro taka jest podstawa wprowadzenia zakazu danego rodzaju aktywności to wnioskując *a contrario* można stwierdzić, że jeżeli państwo nie tworzy danego typu czynu zabronionego, to nie uważa konkretnego zachowania za negatywne i szkodliwe, a więc akceptuje jego występowanie w świecie społecznym. Może być to również wynikiem rozpoznania i uznania przez organy państwa opinii społecznej, zgodnie z którą zachowanie to jest czymś normalnym, a obywatele nie chcą zmiany *status quo* w tym zakresie. Na Bliskim Wschodzie dotyczy to przestępstw honorowych, ale także innych negatywnych dla kobiet zjawisk, takich jak molestowanie seksualne, czy przemoc domowa. Państwo i znacząca część społeczeństwa nie uważają tych rzeczy za problemy, z którymi należy walczyć. Państwo, nie sygnalizując ich naganności, nie potępiając ich, utrwała negatywne wzory zachowania. Czyny tego rodzaju są przy tym bardzo rozpowszechnione, a kobiety nie dysponują instrumentami prawnymi, które mogłyby zapewnić im ochronę. Brak regulacji prawnych w zakresie szeroko pojętej przemocy domowej, rodzinnej (do której można zaliczyć także przemoc honorową)

¹⁷⁸ J. Błachut i inni, *Kryminologia ...*, op. cit., s. 75.

¹⁷⁹ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie Prawo Karne ...*, op. cit., s 40.

uzasadniany jest tym, że sprawy te należą do sfery prywatnej rodziny, w którą państwo nie powinno ingerować. W ustawach karnych wielu krajów położonych na Bliskim Wschodzie obecne są przepisy przewidujące łagodniejszą odpowiedzialność karną lub wprost jej brak w przypadku zabójstwa dokonanego w celu przywrócenia honoru (w praktyce są to prawie wyłącznie zabójstwa żeńskich krewnych)¹⁸⁰. W ten sposób odzwierciedlone jest przekonanie, że mężczyźni członkowie rodziny uprawnieni są do ukarania kobiety, która swoim zachowaniem przyniosła rodzinie wstyd, a sytuacja taka znajduje się poza obszarem zainteresowania ze strony organów państwa. W niektórych krajach kodeks karny zwalnia z odpowiedzialności za zabójstwo „dokonane w imię honoru”, co oznacza faktyczne zaakceptowanie przez państwo tej kategorii czynów, ich sprawcy nie są uznawani za przestępców i pozostają bezkarni. Znacznie więcej jest jednak państw, w których kara za przemoc honorową jest obniżona, często bardzo wyraźnie¹⁸¹.

Warto w tym miejscu ponownie przywołać przykład Jordanii, gdzie problem zabójstw honorowych jest wyraźnie widoczny, a w porządku prawnym obowiązują normy przyzwalające na zabójstwa honorowe, dyskryminujące kobiety i traktujące sprawców w sposób uprzywilejowany¹⁸². Stanowią o tym przede wszystkim artykuły 380 oraz 98 jordańskiego kodeksu karnego. Zgodnie z pierwszym z nich: „Mężczyzna, który złapie swoją żonę lub jedną ze swoich

¹⁸⁰ Canada Department of Justice, *Preliminary Examination...*, op. cit.

¹⁸¹ Irak – zob. art. 409 irackiego kodeksu karnego: „Każda osoba, która zaskoczy swoją żonę na akcie cudzołóstwa lub znajduje swoją partnerkę w łóżku z jej kochankiem [co wprost wskazuje, że przepis ten realnie znajduje wyłącznie zastosowanie do sprawcy będącego mężczyzną] i natychmiast zabija oboje z nich lub jedno z nich lub atakuje jedno z nich tak, że on/ona umiera lub staje się trwale niepełnosprawna podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej 3 lat.” Wobec osoby powołującej się na tę regulację nie można również zastosować okoliczności obciążających. Wersja internetowa: <https://www.refworld.org/docid/452524304.html>, z dnia 11 kwietnia 2020 roku. Iran – zob. art. 63 islamskiego kodeksu karnego, zgodnie z którym mąż zyskuje prawo do zabójstwa, napaści oraz pobicia swojej żony, jeżeli dopuszcza się ona *zina* (cudzołóstwa): „Gdy mężczyzna widzi, że jego żona popełnia *zina* z innym mężczyzną, pod warunkiem, że jest pewny, że jego żona [tego] chce, może zabić ich oboje”. Ta sama zasada dotyczy napaści oraz pobicia. Z kolei ojcowie lub dziadkowie zabijający swoje dzieci lub wnuki nie ponoszą za to proporcjonalnej kary (art. 301). Zob. Home Office, *Country Policy and Information Note Iran: Honour crimes against women*, 2017, s. 10–11, wersja internetowa: https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2017/10/26/uk_iran_honour_crimes_oct.2017.pdf, z dnia 11 kwietnia 2020 roku.

¹⁸² Jordanię uznaje się za jedno z najbardziej dotkniętych zjawiskiem przemocy honorowej państw na świecie. W tym niewielkim kraju dochodzi do około 20 potwierdzonych zabójstw honorowych rocznie, aż 25% wszystkich zabójstw popełniana jest z powodów honorowych. Jednocześnie, mimo pozytywnych inicjatyw władz politycznych oraz działania organizacji pozarządowych, liczba zabójstw nie spada (a może dopiero teraz odkrywana jest ich prawdziwa skala). W 2016 roku zanotowany został wzrost o ponad 50% w liczby kobiet pozbawionych życia z powodów honorowych w porównaniu do poprzedniego roku. Zob. A. Coogle, *Recorded 'Honor' Killings on the Rise in Jordan*, Human Rights Watch, 2016, wersja internetowa: <https://www.hrw.org/news/2016/10/27/recorded-honor-killings-rise-jordan>, z dnia 11 kwietnia 2020 roku.

żeńskich krewnych na akcie cudzołóstwa lub nielegalnego stosunku seksualnego (*unlawful bed*) korzysta ze złagodzenia kary”. Przed 2001 rokiem sprawca nie ponosił jakiegokolwiek kary, karalność była wobec niego wyłączona. Kolejne nowelizacje wprowadziły także możliwość powołania się na ten przepis przez kobiety. Artykuł 98, na który najczęściej powołują się sprawcy zabójstw honorowych, wprowadza obligatoryjne złagodzenie kary dla „sprawcy [dowolnej płci], który popełnia przestępstwo w stanie wielkiego wzburzenia [wściekłości] spowodowanego bezprawnym i niebezpiecznym zachowaniem ofiary”¹⁸³. W rzeczywistości społecznej z obu przywołanych przepisów korzystają właściwie wyłącznie mężczyźni. Gdy przestępstwo zagrożone jest karą śmięci, a do takich należy zabójstwo z premedytacją, zastosowanie artykułu 98 powoduje, że kara ograniczona zostaje do co najmniej 1 roku pozbawienia wolności. W przypadku innych czynów redukcja prowadzić może do kary w wymiarze od 6 miesięcy do 2 lat pozbawienia wolności. Dodatkowo sąd może zmniejszyć o połowę orzeczoną karę, jeżeli rodzina ofiary zrzeka się prawa do złożenia skargi na przestępstwo. Biorąc pod uwagę, że w przestępstwach honorowych, sprawca i ofiara należą do jednej rodziny, której członkowie bądź współdziałali w dokonaniu czynu, bądź pochwalają czyn sprawcy, krewni prawie zawsze zrzekają się tego prawa, dzięki czemu kara wymierzona za zabójstwo honorowe wynosić może tylko 6 miesięcy.

Kolejny problem dotyczy praktyki sądowej i nadużywania przez sędziów poszczególnych przepisów w konkretnych sprawach. W kontekście artykułu 98 sądy lekceważą, że zabójstwa honorowe dokonywane są z premedytacją, poprzedza je etap planowania i uznają, że sprawca pozostawał w trakcie czynu w stanie wzburzenia. Z kolei za przykład nielegalnego i niebezpiecznego zachowania ofiary potraktowane zostały przejawy kobiecego nieposłuszeństwa, próby wyrwania się spod kontroli i władzy mężczyzn, a także naruszenie norm zwyczajowych czy religijnych¹⁸⁴.

Należy jednak podkreślić, że w Jordanii, w przeciwieństwie do innych państw regionu, władza oraz opinia publiczna podnosi problem zjawisk przestępstw honorowych, podejmowane są również próby zmiany prawa i zapewnienia kobietom większej ochrony. Przykładem tego może być uchylene przepisu pozwalającego osobie odpowiedzialnej za napaść seksualną, w tym gwałtu, na uniknięcie

¹⁸³ Human Rights Watch, *Honoring the Killers Justice Denied For “Honor” Crimes in Jordan*, 2004, wersja internetowa: <https://www.hrw.org/report/2004/04/19/honoring-killers/justice-denied-honor-crimes-jordan>, z dnia 11 kwietnia 2020 roku.

¹⁸⁴ Human Rights Watch, *Honoring...*, op. cit. Ziad H. zamordował swoją siostrę, zadając jej 30 uderzeń nożem, po tym jak opuściła na tydzień swój rodzinny dom. W 2003 roku przy wykorzystaniu art. 98 skazany został na zaledwie 6 miesięcy pozbawienia wolności.

kary, jeżeli poślubi ona swoją ofiarę¹⁸⁵. Jednak sama zmiana prawa nie jest wystarczająca, konieczne jest zapewnienie skutecznego egzekwowania norm – przepisy na papierze to jedno, a w działaniu coś zupełnie innego.

Brak skutecznego ścigania przestępstw i egzekwowania prawa, a także normy przewidujące łagodniejszą odpowiedzialność karną za zbrodnie honorowe są wyrazem przyzwolenia na te czyny ze strony organów państwa, Zgoda na nie jest co prawda wyrażona *expressis verbis*, lecz w sposób pośredni, dorozumiany¹⁸⁶. Przytoczyć można jeszcze inne przykłady dyskryminacji kobiet na płaszczyźnie prawno-społecznej. W Egipcie przepisy przewidują sankcję karną za bicie żony, tylko w sytuacji, gdy przemoc pozbawiona jest „dobrych intencji”¹⁸⁷. W ten sposób utrwalana jest niższa pozycja społeczna kobiet. W wielu społeczeństwach regionu obecne jest także przekonanie, że agresja wobec małżonki może być usprawiedliwiona, szczególnie gdy jest ona „nieposłuszna mężowi”, czego przejawem może być wychodzenie z domu bez jego zgody, czy odmowa współżycia seksualnego. Pogląd ten jest również podzielany przez wiele kobiet, w badaniu przeprowadzonym w Egipcie twierdziło tak 40% respondentek¹⁸⁸. Innym poważnym problemem dotyczącym kobiety, przeciwko któremu państwa regionu nie podjęły bardziej zdecydowanych działań jest molestowanie seksualne. Według danych z 2013 ponad 99% z zapytanych egipskich kobiet potwierdziło, że w ciągu swojego życia padło ofiarą jakiejś formy molestowania seksualnego¹⁸⁹. Ofiary, które zostały pokrzywdzone takim czynem często boją się prosić o pomoc lub zgłaszać fakt molestowania organom ścigania z powodu obawy o przyniesienie wstydu własnej rodzinie i możliwej zemście z jej strony. Powszechne jest również przekonanie, że policja nie zapewni bezpieczeństwa kobiecie i nie podejmie jakiegokolwiek interwencji. Kolejnym pro-

¹⁸⁵ Zob. Y. al-Wazir, *Jordan abolishes rape law, it must follow suit with honor killing law*, Al-Arabiya, 2017, wersja internetowa: <https://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2017/04/30/Jordan-abolishes-rape-law-it-must-follow-suit-with-honor-killing-law> z dnia 15 kwietnia 2020 roku.

¹⁸⁶ Rodzi to jeszcze jeden problem, a mianowicie „falszywe zabójstwa honorowe”, które udokumentowane zostały na przykład w Pakistanie. Zob. D. Demir, *Honour killings of girls and women*, Amnesty International 1999, s. 9, wersja internetowa: https://www.academia.edu/9872947/Honour_killings_of_girls_and_women, z dnia 15 marca 2020 roku.

¹⁸⁷ M. Eltahawy, *Why Do They Hate Us?*, Foreign Policy, 2012, wersja internetowa: <https://foreignpolicy.com/2012/04/23/why-do-they-hate-us/>, z dnia 30 grudnia 2019 roku.

¹⁸⁸ W badaniu przeprowadzonym w 2008 roku w Egipcie twierdziło tak 40% zapytanych kobiet. Zob. M. Eltahawy, *Headscarves...*, op. cit., s. 145.

¹⁸⁹ United Nations Egypt, *Social, Economic and Legal Empowerment of Egyptian Women, Joint Programme proposal submitted by: United Nations Development Programme (UNDP), United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women), United Nations Population Fund (UNFPA)*, 2013, s. 5, wersja internetowa: [https://www.undp.org/content/dam/egypt/docs/Women%20Empowerment/Women_Empowerment_Swedish_Proposal_26Nov2013%20\(2\).pdf](https://www.undp.org/content/dam/egypt/docs/Women%20Empowerment/Women_Empowerment_Swedish_Proposal_26Nov2013%20(2).pdf), z dnia 1 stycznia 2020 roku.

blemem jest tak zwany *victim blaming* ze strony funkcjonariuszy instytucji państwowych, a więc ponowne wiktyimizowanie ofiary przez oskarżanie jej o sprowokowanie przestępstwa i przenoszenia na nią winy za jego popełnienie, ale także poniżania kobiet procedurami takimi jak przymusowe badanie dziewictwa (badanie stanu błony dziewiczej), co stanowi przykład upokarzającego traktowania oraz naruszenie prawa do prywatności i integralności cielesnej.

Samo wprowadzenie regulacji kryminalizujących tego rodzaju zachowania, chociaż niezbędne, nie rozwiąże problemu ich rozpowszechnienia oraz społecznej akceptacji. Konieczne jest skonstruowanie mechanizmów egzekwowania przepisów, podjęcie działań o charakterze edukacyjnym oraz aktywność ze strony instytucji państwa i podmiotów darzonych autorytetem (takich jak na przykład duchowni) dla zmiany poglądów społecznych w tym zakresie.

Ciekawym wątkiem w kontekście związków prawa z przemocą honorową jest wpływ prawa muzułmańskiego (*szariatu*) na kształt prawa stanowionego w państwach leżących na Bliskim Wschodzie. Normy prawa karnego czerpią w nich przede wszystkim z następujących źródeł: ustawodawstwa z czasów kolonialnych narzuconego lokalnej populacji przez mocarstwa zachodnie, świeckiego prawa stanowionego tworzonego po uzyskaniu niepodległości oraz *szariatu*. Jeżeli jednak chodzi o normy prawa rodzinnego, to w jego obręb wprost włączone miało zostać prawo muzułmańskie, czyniąc z tej gałęzi prawa „ostatni bastion islamu” w jurysdykcji państw¹⁹⁰. Przyniosło to jednak skutek w postaci zmiany islamskiego prawa rodzinnego. Stało się ono zależne od organów państwa, które nie podjęły się wysiłku kwestionowania „przednowoczesnych interpretacji szariatu”; „pozbawieni władzy definiowania i zarządzania prawem rodzinnym specjaliści (...) stracili kontakt ze zmieniającą się rzeczywistością polityczną i nie byli w stanie odpowiedzieć na epistemologiczne wyzwania nowoczesności, włączając w to ideę równości genderowej”¹⁹¹. Egzekwowanie prawa muzułmańskiego przez instytucje państwa oznaczało kolejne negatywne konsekwencje dla kobiet. Przyniosło to również jego upolitycznienie i gwałtowny sprzeciw konserwatywnych warstw społecznych wobec wszelkich planów jego zmiany. Ponownie przywołać można Jordanię, w której na początku XXI wieku wybuchła polityczna i społeczna debata po ogłoszeniu planów wyeliminowania z obrotu prawnego artykułu 340. W jej trakcie członkowie Bractwa Muzułmańskiego (a właściwie jego politycznego skrzydła – zasiadającej w parlamencie

¹⁹⁰ M Bobako, *Feminizm islamski. Niechciane...*, op. cit., s. 241.

¹⁹¹ Ibid.

partii *Jabhat al-'Amal al-Islami*) twierdzili, że artykuł ten oparty jest na islamskiej zasadzie pozwalającej na obronę „honoru, własności oraz krwi”¹⁹². Z kolei mężczyzna, który nie chce sam dokonać zabójstwa honorowego „neguje wartość męskości, która jest wspierana przez islam”.

Poważnym problemem dla społeczeństw Bliskiego Wschodu jest zaakceptowanie głosów wzywających do zmiany społecznego *status quo*, sposobu myślenia, postaw czy pewnych praktyk kulturowych. Poglądy zakładające prawne upodmiotowienie kobiet oraz zmianę dotychczasowego kształtu kultury w tym zakresie są przez dużą część mieszkańców państw tego regionu odrzucane jako „nowa forma zachodniego imperializmu, czy kolonializmu”¹⁹³. Stosując taką narrację, łatwo jest zdyskredytować zwolenników reform, ale także zyskać popularność przez nawiązanie do kolonializmu i konieczności walki z nim oraz przez definiowanie świata w kategoriach konfliktu; „my” *versus* „oni”, „obcy”. Posługiwanie się kategoriami „Zachód”, „nasza kultura, nasze wartości” utrwała negatywne wzory kulturowe i czyni praktycznie niemożliwym dokonanie zmian w ich zakresie. Mówiący o potrzebie zmian narażają się na wykluczenie z własnej wspólnoty. Argumentacja, zgodnie z którą wskazywanie na kontrowersyjne praktyki kulturowe jest tak naprawdę realizacją interesów Zachodu, szybko zdobywa popularność z powodu obecnego w wielu społeczeństwach muzułmańskich poczucia ataku ze strony obcych, wrogich sił. Mowa tutaj o ataku o charakterze fizycznym (konflikty zbrojne mające miejsce na Bliskim Wschodzie, w którym uczestniczą państwa Zachodu, na przykład wojna w Iraku), kulturowym (związanym z globalizacją w aspekcie kulturowo-społecznym), czy ekonomiczno-gospodarczym (będącym wynikiem dominacji ekonomicznej państw bogatego Zachodu nad uboższym Południem).¹⁹⁴

Wszystkie wyżej wymienione wartości kulturowe i elementy tworzące kulturę kształtują świadomość i osobowości ludzi wychowujących się w jej ramach, stanowiąc następnie podstawę ich zachowań. Wzory kulturowe są następnie przenoszone do innych przestrzeni wraz z migrującymi do nich ludźmi. To, jakie przyjmą oni postawy akulturacyjne w społeczeństwie przyjmującym, a więc czy będą dążyć do zachowania swojej dotychczasowej tożsamości kulturowej i do uczestnictwa w kulturze przyjmującej (na przykład przez włączenie do swojego systemu wartości zasad z nowej dla nich kultury w ramach procesu integracji), zależy nie tylko od nich samych, lecz również od przedstawicieli kultury dominującej, organów i instytucji państwowych. Reakcja tych podmiotów na zmiany

¹⁹² A. Gutkowska, *Kulturowa przemoc ze względu na płeć. Przypadek zabójstw na tle honoru*, „Archiwum Kryminologii” 2013, nr XXXV, s. 150, wersja internetowa: <http://czasopisma.inp.pan.pl/index.php/ak/article/view/97> z dnia 18 kwietnia 2020 roku.

¹⁹³ M. Eltahawy, *Headscarves...*, op. cit., s. 47.

¹⁹⁴ F. Mernissi, *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Muslim Society*. Revised edition, Bloomington and Indianapolis 1987, s. 17.

demograficzne związane z migracją, która może być zarówno pozytywna, jak i negatywna, zależy od opinii i poglądów rozpowszechnionych wśród członków społeczeństwa oraz osób odpowiedzialnych za politykę określonego państwa. Utrzymanie przez migranta dotychczasowej kultury lub zmiana systemu wartości przez włączenie do niego nowych zasad i uczestnictwo w nowej kulturze często nie jest wynikiem osobistej, świadomej decyzji, lecz rezultatem indywidualnych doświadczeń oraz przeżyć, a także oficjalnej polityki państwa wobec mniejszości. Koniecznym jest zatem przedstawienie podstawowego nurtu ideowego wprost dotyczącego pojawienia się w państwach europejskich grup mniejszościowych pochodzących z innych regionów świata, a więc wielokulturowości. Ideologia wielokulturowości zakładająca prawo do zachowania własnej kultury przez członków mniejszości oraz odrzucająca przymusową asymilację zdobyła popularność zarówno w kręgach naukowych, jak i wśród społeczeństwa i polityków. W niektórych państwach władze publiczne rozpoczęły aktywne wprowadzanie w życie założeń wielokulturowości, uznając ją za podstawę oficjalnej polityki wobec procesów migracyjnych. Podmioty państwowe miały okazywać mniejszościom akceptację, poszanowanie połączone z brakiem ich krytyki czy potępienia. Zrezygnowano z wywierania presji na wspólnoty migracyjne i wymuszania odejścia od tradycyjnych dla nich praktyk kulturowych, a czasami nawet od własnej tożsamości kulturowej. W ten sposób idea społeczeństwa wielokulturowego wpłynęła na problematykę przestępstw motywowanych kulturowo.

2.5. Pojęcie społeczeństwa wielokulturowego

XX wiek naznaczony jest przemianami technologicznymi, politycznymi i społecznymi, które w jego końcowych dekadach przyspieszone zostały jeszcze przez zjawisko globalizacji. Swój charakter zmieniły w tym czasie również europejskie społeczeństwa, co związane było bezpośrednio z nasilającymi się procesami migracyjnymi. W państwach Europy Zachodniej homogeniczna wspólnota narodowa, w większym stopniu niezróżnicowana etnicznie i religijnie, będąca podstawą powstania nowoczesnych państw w XIX wieku, zaczęła odchodzić w przeszłość, na rzecz społeczeństwa różnorodnego, składającego się z wielu grup kulturowych. Migracje, podobnie jak inne zjawiska społeczne, niosą ze sobą zarówno szansę, jak i prowadzą do pojawienia się nowych wyzwań, rodząc nieistniejące wcześniej konflikty natury politycznej oraz społecznej. Procesy migracyjne dotyczące Europy Zachodniej nie zakończyły się, lecz trwają również współcześnie, a wydaje się, że kolejne dekady XXI wieku będą pod tym względem podobne. Do opuszczenia swojego miejsca zamieszkania skłaniają ludzi czynniki społeczno-ekonomiczne, takie jak nierówności, bezrobocie i brak perspektyw zawodowych, ambicja zdobycia edukacji, polepszenia

swojego statusu materialnego, ale również ciekawość i pragnienie poznania świata. Do rozpowszechnienia zjawiska migracji przyczyniły się także środki masowego przekazu, głównie telewizja i Internet, pokazujące jak wyglądają inne części globu, wpływające na wyobrażenia o świecie oraz prowadzące do upodabniania się wzorów życia (podobne skutki niesie ze sobą globalizacja). Kolejnym źródłem przekształceń struktury społecznej są konflikty zbrojne, niestabilność polityczna państwa oraz zmiany klimatyczne będące zjawiskiem szczególnie aktualnym w kontekście XXI wieku. Ludzie uciekając od tych negatywnych zjawisk kierują się do bardziej stabilnych miejsc, takich jak Europa Zachodnia.

Pojawienie się w określonym państwie nowych społeczności oznacza tym samym pojawienie się nowych kultur – migranci przenoszą się do nowego miejsca wraz ze swoją dotychczasową tożsamością i kulturą. Kontakt kultury migrantów z kulturą dominującą w danym kraju prowadzić może do ich upodobnienia się przez wzajemne zapożyczenia, ale również do konfliktu między nimi lub umocnienia odrębności każdej. Pojawienie się nowej kultury w pewnej przestrzeni i zetknięciem się z „obcym” może spowodować wzmocnienie własnej tożsamości zarówno wśród społeczności migrantów, jak i osób należących do kultury dominującej.

Odpowiedzią społeczności międzynarodowej na zróżnicowanie etniczne państw, procesy migracyjne i kontakt międzykulturowy jest artykuł 27 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, zgodnie z którym „w państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe, osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem...”¹⁹⁵. W ten sposób sformułowane zostało „prawo do kultury” oraz podkreślono, że jest ono prawem człowieka. Zasady te znalazły swoje odzwierciedlenie w krajowych porządkach prawnych, czego przykładem jest art. 35 Konstytucji RP. Zgodnie z ustępem 1: „Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury”. Podkreślić należy, że prawo do zachowania swojej kultury nie ma charakteru absolutnego i nie jest równoznaczne

¹⁹⁵ Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych Organizacji Narodów Zjednoczonych, wersja internetowa: https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf, z dnia 1 stycznia 2020 roku, z dnia 18 kwietnia 2020 roku.

z przyzwoleniem na zerwanie czy lekceważenie kultury dominującej, nie oznacza to również oddzielenia określonej wspólnoty kulturowej od reszty społeczeństwa, czy wyłączenia jej spod podleganiu prawu¹⁹⁶.

Jednym z możliwych następstw zetknięcia się różnych kultur jest wystąpienie między nimi konfliktu będącego rezultatem różnic w zakresie wzorów zachowania, norm i wartości. Poszczególne kultury wyróżnia się właśnie na podstawie wzajemnych odmienności, które powstały, ponieważ każda z nich ukształtowana została pod wpływem innych warunków. Jednocześnie w drugiej połowie XX wieku mniejszości zaczęły aktywnie domagać się poszanowania swojej odrębności, wyrażając w ten sposób sprzeciw wobec dotychczasowej polityki asymilacyjnej wymuszającej na członkach grupy mniejszościowej odrzucenia własnej tożsamości kulturowej, przy jednoczesnym obowiązku włączenia w swój system wartości zasad z nowej kultury¹⁹⁷. Ideą stojącą za tak zwanym „multikulturalizmem” jest ochrona kultury i tożsamości osób przenoszących się z jednego regionu świata do drugiego lub społeczności mniejszościowych będących ludnością rdzenną na danym terytorium. Wielokulturowość oznacza zatem akceptację postulatu uznania odrębności mniejszości w sferze publicznej. Za nową rolę państwa uznano zapewnienie zgodnego współżycia różnych kultur w ramach jednego społeczeństwa i rozwiązywanie konfliktów między nimi. Aby było to możliwe, koniecznym jest wyważenie dwóch wartości: prawa człowieka do zachowania swojej kultury, a potrzeby utrzymania ładu oraz stabilności społecznej. Wybór wartości, której przyznaje się pierwszeństwo zależy od decyzji, czy prawa człowieka (normy przysługujące człowiekowi przez sam fakt bycia człowiekiem, które na poziomie krajowym chronione są przez prawo karne) są uniwersalne, czy może mogą zostać ograniczone ze względu na normy należące do określonej kultury, w ramach której prawa człowieka nie są w pełni uznawane. Ewentualne ograniczenie podmiotowego zakresu obowiązywania praw człowieka pociąga za sobą osłabienie ochrony pewnych kategorii jednostek. Należy zatem wskazać w jakim zakresie odrębności kulturowe są akceptowane, a jakie wartości mają być wspólne, wyznawane przez wszystkich członków społeczeństwa, w tym tych należących do mniejszości.

Różnice między wartościami osób nowo przybyłych do państwa, a członków społeczności przyjmującej mogą być bardzo wyraźne i dotyczyć kwestii takich

¹⁹⁶ Zob. Konwencja ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych z 1995 roku, art. 20: „Każda osoba należąca do mniejszości narodowej, korzystając z praw i wolności wynikających z zasad zawartych w niniejszej konwencji ramowej, zobowiązana jest respektować ustawodawstwa krajowe oraz prawa innych osób, w szczególności należących do większości lub innych mniejszości narodowych”, wersja internetowa: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/konwencja-ramowa-rady/konwencja-ramowa-rady/6768,Konwencja-ramowa-Rady-Euro-py-o-ochronie-mniejszosci-narodowych.html>, z dnia 2 kwietnia 2020 roku.

¹⁹⁷ M. Janeta, *Migranci a społeczność przyjmująca...*, op. cit., s. 253.

jak rola religii w życiu codziennym ludzi, jej akceptowanego wpływ na normy prawne i funkcjonowanie państwa, tego czy pierwszeństwo przyznaje się jednostce, czy raczej grupie (społeczeństwo indywidualne *versus* kolektywne) lub sposobu rozumienia i przestrzegania prawa człowieka oraz zasad takich jak równość płci. Nie może przy tym dziwić potrzeba ochrony i zachowania własnej tożsamości kulturowej odczuwana przez ludzi, którzy przenieśli się do innych części świata. Naturalnym jest również to, że zaczęli oni podnosić kwestie uznania i poszanowania ich odrębności; człowiek jest przywiązany do swojej kultury, nie chce jej stracić i nie powinien być zmuszany do jej porzucenia.

Wielokulturowość zalicza się do kategorii pojęć rozumianych na różne sposoby. Można ograniczyć się do stwierdzenia, że jest to koncepcja w ramach filozofii politycznej mająca wypracować odpowiedź na kulturowe i religijne zróżnicowanie społeczeństwa¹⁹⁸. Istotą multikulturalizmu jest promowanie szacunku do innych kultur (szczególnie mniejszościowych), dążenie do zmiany politycznej, prawnej i ekonomicznej mającej zapewnić przestrzeganie praw kulturowych mniejszości oraz pozwolenie im na zachowanie i rozwój swoich kultur¹⁹⁹. Z kolei zdaniem S. Łodzińskiego, pojęcie wielokulturowości używane jest najczęściej do opisanego społeczeństwa zróżnicowanego etnicznie i kulturowo w wyniku procesów migracyjnych. Polityka wielokulturowości to „podejście państwa do zarządzania zróżnicowaniem kulturowym w społeczeństwie wieloetnicznym”, które zorganizowane jest zgodnie z zasadami szacunku dla różnic kulturowych oraz uznania grupy mniejszościowej²⁰⁰. Za cechy wielokulturowości można uznać obronę przez migrantów swojej tożsamości wobec grupy dominującej oraz działania dla zapewnienia mniejszościom równego dostępu do instytucji państwa, tak aby uniknąć ich wykluczenia.

W literaturze wielokulturowość występuje również w innych znaczeniach. Wyróżnić można co najmniej trzy sposoby rozumienia tego terminu:

1. Demograficzno-opisowy: wielokulturowość jako stwierdzenie, że społeczeństwo jest zróżnicowane kulturowo (językowo, etnicznie, religijnie), synonim wieloetniczności.

¹⁹⁸ Zob. Stanford Encyclopedia of Philosophy, wersja internetowa: <https://plato.stanford.edu/entries/multiculturalism/>, z dnia 2 kwietnia 2020 roku.

¹⁹⁹ T. Tomer-Fishman, *Cultural Defense*, „*Cultural Offense*”, *Or No Culture At All? AN Empirical Examination Of Israeli Juridical Decisions in Cultural Conflict Criminal Cases And if the Factors Affecting Them*, „*The Journal of Criminal Law & Criminology*” 2010, Volume 100, Issue 2, Article 4, s. 477, wersja internetowa: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7354&context=jclc>, z dnia 2 kwietnia 2020 roku.

²⁰⁰ S. Łodziński, *Wielokulturowość i prawa mniejszości. Zmieniające się wizje integracji imigrantów w Europie*, (w:) *Wielokulturowość – Międzykulturowość – Transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007, s. 98.

2. Ideologiczno-normatywny: wielokulturowość jako ideologia: odrzucenie zarówno asymilacji migrantów, jak i ich wykluczenia etnicznego. Mniejszość ma prawo do zachowania swojej kultury, jej członkowie mają mieć zagwarantowaną równość wobec prawa oraz równy dostęp do instytucji państwa. Ma to doprowadzić do rozładowania napięć etnicznych i wzbogacenia całego społeczeństwa, ale może nieść ze sobą zagrożenie dezintegracji społeczeństwa przyjmującego oraz marginalizacji wspólnoty migrantów.

3. Programowo-polityczne: wprowadzenie w życie idei wielokulturowości przez działania organów państwa oraz podmiotów pozapaństwowych²⁰¹.

Zwolennicy wielokulturowości podkreślają, że potrzeby grupy mniejszościowej nie powinny być sprowadzane wyłącznie do roszczeń ekonomicznych. Dobra materialne same nie wystarczą, aby zapewnić człowiekowi wysoką jakość życia, potrzebuje on czegoś więcej, a więc szacunku do samego siebie. Mniejszości walczą z marginalizacją polityczną oraz społeczną, ale także o szacunek – uznanie ich tożsamości.²⁰² Sposobem na zapewnienie równości między grupami kulturowymi ma być specjalna ochrona mniejszości, tak aby jej członkowie mieli te same wolności i możliwości co ludzie z grupy większościowej.

Analizując problematykę wielokulturowości, warto przywołać poglądy dwóch autorów blisko związanych z tą ideologią – Ch. Taylora oraz W. Kymlicki. Pierwszy z nich stał na stanowisku określanym dzisiaj jako silny multikulturalizm. Taylor twierdził, że kultura należy do kategorii dóbr „nieredukowalnych społecznie”, które dają możliwość działania, posiadania uczuć oraz wartościowego życia. Jego zdaniem kultura jest dobrem samym w sobie, które powinno być „zachowane” oraz „wzmocnione”. Należy zatem zapewnić warunki dla rozwoju poszczególnych kultur oraz uznać, że wszystkie tożsamości kulturowe mają równą wartość. Od „uznania”, a więc rządzenia się danej wspólnoty zgodnie z jej zwyczajami kulturowymi, zależy obraz samego siebie pojedynczego człowieka, a ewentualna odmowa uznania wyrządza krzywdę jednostce, jest zatem czymś moralnie nagannym, czego powinno się unikać. Instytucje państwa mają działać na rzecz kultury mniejszościowej, tak aby uniknąć jej wchłonięcia przez kulturę dominującą. Jednocześnie Taylor przyznawał, że w skład kultury mogą wchodzić naganne praktyki oraz dostrzegał praktyczne problemy związane z absolutnym upodmiotowieniem mniejszości²⁰³.

²⁰¹ S. Łodziński, *Wielokulturowość i prawa mniejszości...*, op. cit., s. 100 i n.

²⁰² S. Song, *Justice, Gender...*, op. cit., s. 2. Mniejszości często muszą się mierzyć z marginalizacją ekonomiczną. W wielu przypadkach występuje w nich wyższy poziom bezrobocia i ubóstwa niż w generalnej populacji

²⁰³ S. Song, *Justice, Gender...*, op. cit., s. 21. Grupa kulturowa nie zawsze jest absolutnie homogeniczna, jej członkowie mogą się różnić na przykład w ocenie danej praktyki kulturowej (część z nich może oceniać ją pozytywnie, podczas gdy inni negatywnie). Problem jest to, że zachowanie

Drugi ze wskazanych autorów jest twórcą teorii słabej wielokulturowości. Jej „słabość” wynika z tego, że jednostce przyznaje się prawo wyboru tożsamości, a ochrona kultury ograniczona jest przez wynikające z liberalizmu zobowiązanie państwa do zapewnienia równości oraz wolności. Kymlicka opowiada się za uznaniem członkostwa w kulturze za podstawowe dobro, w czym nawiązuje do J. Rawlsa, który wprowadził pojęcie „dobra podstawowego”, a więc rzeczy, których pragnie każda racjonalna osoba²⁰⁴. Do wymienionych przez Rawlsa dóbr w postaci wolności, dochodu oraz bogactwa, Kymlicka dodaje dostęp oraz członkostwo w kulturze. Kultura ma bowiem zapewniać „wartościowe życie w pełnym zakresie aktywności człowieka, w tym w życiu społecznym i edukacyjnym”²⁰⁵. Jej podstawową cechą jest to, że obejmuje większość obszarów działalności jednostki oraz jest warunkiem posiadania tożsamości. Z kolei członkostwo w kulturze jest kluczowe by jednostka mogła sama się szanować. Obaj omawiani teoretycy multikulturalizmu podzielali przekonanie, że przynależność do kultury jest integralną częścią ludzkiego życia, ponieważ jest bezpośrednio związana z indywidualną samooceną oraz stanowi podstawę tożsamości. Jak dodawał Kymlicka ma być to członkostwo nie w dowolnej, lecz we własnej kulturze.

Kymlicka, podobnie zresztą jak Taylor, pod pojęciem kultury mniejszościowej rozumiał przede wszystkim rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej, jednak w swoich pracach poruszał również kwestie migracji i imigrantów. Utrzymywał on, że co do zasady imigranci chcą włączenia i pełnego uczestnictwa w społeczeństwie przyjmującym, akceptując jednocześnie zasadę integracji²⁰⁶. Szukają oni jednak „bardziej sprawiedliwych warunków integracji”, a ich żądania dowodzą jedynie tego, że realnie chcą być częścią społeczeństwa i nie stanowią zagrożenia dla liberalnego porządku społecznego. Pojawia się jednak pytanie, co w sytuacji, w której imigranci domagają się uznania opresyjnych praktyk kulturowych twierdząc, że należą one do ich tożsamości kulturowej? Problemem tak rozumianego multikulturalizmu jest to, że nie daje on jasnej odpowiedzi co zrobić w takim przypadku²⁰⁷.

niektórych wzorów kulturowych może spowodować naruszenie podstawowych praw innych członków grupy mniejszościowej. Jednostki wchodzące w skład wspólnoty mogą różnie definiować swoją tożsamość, co sprawia, że otwarte pozostaje pytanie jakie praktyki i którą tożsamość należy uznać i zachować. Należy także unikać dodatkowego uprzywilejowania dominujących jednostek we wspólnocie mniejszościowej, takich jak kręgi konserwatywne w ramach mniejszości muzułmańskiej zdominowanej przez starszych mężczyzn, których postawy i wartości mogą być całkowicie odmienne niż osób należących młodszych pokoleń.

²⁰⁴ Ibid. s. 22.

²⁰⁵ W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford 1995, s. 76.

²⁰⁶ W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship...*, op. cit., s. 177–180.

²⁰⁷ Innym problemem jest kwestia zmiany kultury. Dla Taylora i Kymlicki kultura ma charakter esencjonalistyczny, a więc nie ulega zmianom, ma stały charakter. Pogląd ten jest wyraźnie

Istotą wielokulturowości jest świadomość istnienia różnic kulturowych w społeczeństwie i akceptacja tego stanu rzeczy, bowiem jest on oceniany pozytywnie. Pojawia się również założenie o równości kultur (relatywizm kulturowy), zgodnie z którym nie powinno się zatem promować, czy uznawać wyższości jednej kultury nad pozostałymi, które mają być od niej „gorsze”. Państwo ma w związku z tym zaprzestać dążenia do unifikacji obywateli co było charakterystyczne dla polityki asymilacyjnej. Zwolennicy wielokulturowości, wyraźnie obecni w środowiskach naukowych oraz w europejskim dyskursie dotyczącym problematyki migracji i mniejszości, wskazywali, że nie powinno wymagać dostosowania kultury obcej do kultury dominującej, a realnym skutkiem asymilacji jest kulturowe wykorzenienie mniejszości. Wprowadzenie w życie ideałów wielokulturowości pozwoli jednostce na wyrażanie siebie oraz swobodną identyfikację ze swoją grupą. Struktury kultury dominującej i państwa mają się zatem zaadoptować do obecności mniejszości w społeczeństwie. W Unii Europejskiej przyjęło to formę tak zwanej „integracji dwustronnej”, zgodnie z którą zmian oczekuje się zarówno od migrantów, jak i od społeczeństwa przyjmującego²⁰⁸. Ideologia wielokulturowości nie zawiera natomiast jasnej odpowiedzi na pytanie, jak należy reagować na sytuację, w której dana praktyka jednej wspólnoty jest w sposób oczywisty sprzeczna z wartościami drugiej. Wydaje się, że jej teoretycy pominięli ten problem lub nie przewidzieli możliwości jego wstąpienia. W rzeczywistości społecznej tego rodzaju konflikt kulturowy ma jednak często miejsce, stąd zresztą problem przestępstw motywowanych kulturowo. Członkowie kultury większościowej nie mogą zaakceptować praktyk sprzecznych z wyznawanymi przez nich wartościami; muszą wyrazić wobec nich swój sprzeciw. Bierność oznaczałaby naruszenie norm regulujących życie ich własnej grupy prowadzące do osłabienia jej wewnętrznej spójności. Widoczne stają się zatem dylematy dotyczące kontrowersyjnych praktyk kulturowych, a szczególne tych uderzających w podstawowe zasady świata zachodniego jak na przykład równość płci. Instytucje państwa muszą zdecydować, czy w imię tolerancji można zaakceptować nietolerancję występującą w innej wspólnocie kulturowej wobec

nietrafny szczególnie w dobie globalizacji i kontaktów kulturowych przyczyniających się do transformacji postaw i wzorów. Koniecznym jest udzielenie odpowiedzi na pytanie w jaki sposób powinno się reagować na zmiany kultur oraz jaką kulturę mniejszości należy zachować. Bardzo trafnym w tym kontekście jest cytat J. Waldrona: „Zachować kulturę często oznacza zrobienie jej ulubionej migawki/zdjęcia i naleganie, aby ta wersja pozostała za wszelką cenę w swojej czystości niezależnie od otoczenia społecznego, gospodarczego i okoliczności politycznych”. Zob. J. Waldron, *Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative*, „University of Michigan Journal of Law Reform” 1992, Volume 25, Issues 3&4, s. 788, wersja internetowa: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1722&context=mjlr>, z dnia 5 kwietnia 2020 roku.

²⁰⁸ Zob. Komisja Europejska, *Integracja obywateli państw trzecich*, 2005, wersja internetowa: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_05_290, z dnia 5 kwietnia 2020 roku.

jej własnych członków, która prowadzi do pogłębienia nierówności w ramach mniejszości. Niektóre sposoby ochrony grupy mniejszościowej zwiększają ryzyko tego, że niektórzy jej członkowie będą naruszać prawa innych, słabszych jednostek należących do tej samej zbiorowości. Problem ten dotyczy tak zwanych „mniejszości w mniejszości”, na którą składają się kobiety, dzieci i mniejszości seksualne. Demokratyczne i liberalne państwo nie powinno na to pozwolić, godzi to bowiem w jedną z podstawowych zasad, którą ma ono realizować, a więc równość obywateli. Uznając mniejszość jako całość, nie można pominąć praw poszczególnych podmiotów wchodzących w jej skład. Skrajne pojmowanie multikulturalizmu, zgodne z którym brak jest wyjątków od powszechnej akceptacji praktyk mniejszościowej wspólnoty kulturowej może przerodzić się w faktyczną zgodę na słabszą pozycję kobiet i patriarchalnie zorganizowane stosunki społeczne. W ten sposób liberalne państwo utrwałoby zjawiska społeczne, które ma zwalczać. Zachowania te będą jednak nadal potępiane przez grupę większościową, a dodatkowo może pojawić się wśród niej przekonanie o uprzywilejowanym traktowaniu innych wspólnot, co z kolei utrudni skuteczną integrację oraz zagrozi łaadowi społecznemu. Wątpliwości dotyczą również granic tolerancji zachowań sprzecznych z prawem, a więc tego, czy można zaakceptować naruszenie norm prawnych przy realizowaniu wzorów kulturowych. Wspomniana wyżej, fundamentalna zasada demokratycznego państwa prawa, w postaci równość obywateli wobec prawa, mogłaby zostać naruszona przez zróżnicowanie reakcji prawnej na czyn w zależności od kulturowego pochodzenia sprawcy. Prawo jako system norm regulujących stosunki społeczne, powinno reagować na zmiany i nowe zjawiska w społeczeństwie. Dotyczy to szczególnie prawa karnego mającego chronić wartości uznane przez prawodawcę za ważne dla całego społeczeństwa oraz eliminować zachowania im zagrażające. Pozostawienie poza jego zakresem pewnych zjawisk lub zróżnicowanie reakcji na nie może być uznane za naruszenie istoty prawa karnego. Podzielając taką opinię, odrzuca się automatycznie możliwość skutecznego powoływania się na „obronę przez kulturę” i łagodniejszego traktowania niektórych sprawców. Z drugiej strony pojawia się wątpliwość, czy w społeczeństwie wielokulturowym, w którym akceptuje się prawo do odrębności kulturowej, można karać przedstawicieli mniejszości według praw osadzonych w obcej im kulturze dominującej. Sposób odpowiedzi na te dylematy determinuje reakcje organów państwa na przestępstwa motywowane honorowo.

2.6. Zjawisko migracji na przykładzie wybranych państw Europy Zachodniej

Przy opisywaniu problematyki migracji do państw Europy Zachodniej z regionu Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej warto przywołać trzy europejskie

państwa, w których zdecydowano się na całkowicie odmienne polityki wobec mniejszości etnicznych i religijnych. Mowa będzie tutaj o Wielkiej Brytanii, Francji oraz Niemczech.

Pojawienie się społeczeństwa multikulturowego w Zjednoczonym Królestwie jest bezpośrednią konsekwencją kolonialnej przeszłości tego kraju. Jeszcze w czasach istnienia Imperium rozpoczął się proces migracji do metropolii, który przyspieszył w 2 połowie XX wieku wraz z dekolonizacją oraz rosnącym zapotrzebowaniem na pracowników w Wielkiej Brytanii. Migranci zamieszkujący Wyspy Brytyjskie pochodzą z właściwie wszystkich regionów świata, od Afryki (państwa takie, jak: Nigeria, Ghana, czy Republika Południowej Afryki), przez Karaiby oraz Azję, aż do państw członkowskich Unii Europejskiej, w tym z Polski. Osoby mające swoje korzenie na Bliskim Wschodzie stanowią jedynie 0,6% populacji całej Wielkiej Brytanii (zgodnie z danymi przedstawionymi w cenzusie z 2011 roku), zdecydowanie więcej członków wspólnoty muzułmańskiej pochodzi z Pakistanu, Indii oraz Bangladeszu, które łącznie określane są jako Azja Południowa. Szacuje się, że ponad 3% wszystkich mieszkańców Zjednoczonego Królestwa wywodzi się właśnie z tej części świata²⁰⁹.

W XXI wieku nastąpił znaczący wzrost wielkości grupy mniejszościowej, który widać wyraźnie w liczbie osób urodzonych poza granicami Wielkiej Brytanii. W 2001 roku *foreign-born population* odpowiadało 8,3% generalnej populacji, a w 2011 już 12,7%²¹⁰. Zauważalny jest także wzrost wielkości społeczności muzułmańskiej z 3% do około 5% w 2011²¹¹. Skupia się ona w większych miastach, takich jak Londyn i Birmingham. Koncentracja w środowisku miejskim ludności o podobnym pochodzeniu kulturowym sprzyja utrzymaniu się wśród nich kulturowych praktyk, także tych kontrowersyjnych.

Od lat 70. XX wieku w Wielkiej Brytanii prowadzona jest oficjalnie polityka multikulturowości²¹². Państwo zaakceptowało różnorodność etniczną i kulturową oraz wprowadziło zasadę poszanowania odmienności. Nie zapobiegło to

²⁰⁹ The Migration Observatory at the University of Oxford, *Migration in Great Britain: Census Factsheet 2014*, wersja internetowa: <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migration-great-britain-census-factsheet/>, z dnia 2 stycznia 2020 roku.

²¹⁰ M. Rendall, J. Salt, *The foreign-born population, Focus People and Migration*, Office for National Statistics, 2005, s. 3, wersja internetowa: https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20100521053049/http://www.statistics.gov.uk/downloads/theme_compendia/fom2005/08_FOPM_Foreign-Born.pdf, z dnia 22 stycznia 2020 roku.

²¹¹ Office for National Statistics, *Full story: What does the Census tell us about religion in 2011?*, wersja internetowa: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/cultural-identity/religion/articles/fullstorywhatdoesthecensustellusaboutreligionin2011/2013-05-16>, z dnia 2 stycznia 2020 roku.

²¹² R. D. Grillo, *Reflections on British Multiculturalism, 1967–2014*, 2015, s. 3 i n., wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/282002026_Reflections_on_British_Multiculturalism_1967-2014, z dnia 16 marca 2020 roku.

częściowej marginalizacji migrantów, wynikającej w dużej mierze z ich problemów na rynku pracy. Wielu członków tych wspólnot wykonuje słabo płatne zawody niewymagające posiadania wyższych kwalifikacji. Są przy tym bardziej narażeni na zmiany i zawirowania gospodarcze. Jednocześnie grupy te dotknięte są bezrobociem; odsetek osób pozbawionych pracy jest wśród nich wyższy niż wśród reszty społeczeństwa. Instytucje państwa z kolei powstrzymywały się przed ingerencją w „wewnętrzne sprawy” tych społeczności mniejszościowych, co również sprzyjało utrzymaniu się w nich kontrowersyjnych zwyczajów.

Źródła migracji do Francji są zbliżone do tych występujących w Wielkiej Brytanii. W przypadku obu tych państw bardzo ważną rolę odgrywa ich kolonialna przeszłość. Kraje pochodzenia migrantów pokrywają się zatem w dużej mierze z dawnymi francuskimi posiadłościami, a szczególnie tymi położonymi w Afryce.

W 2014 roku liczba osób urodzonych poza Francją wynosiła około 6 milionów osób, co odpowiadało 9% całej populacji. Doliczyć do nich można osoby urodzone we Francji, ale mające pochodzenie migracyjne, których przodkowie byli migrantami z innych regionów świata²¹³. Według danych Europejskiego Urzędu Statystycznego 12% francuskiego społeczeństwa (8 milionów osób) urodziło się poza Francją²¹⁴.

Procesy migracyjne do tego państwa zaczęły się już w XIX wieku, obejmując przede wszystkim mieszkańców Europy, z kolei w XX wieku najwięcej osób przenoszących się do Francji pochodziło z Afryki, zarówno Północnej (szczególnie Algierii), jak i Subsaharyjskiej. Spośród osób, których przynajmniej 1 rodzic ma pochodzenie migracyjne najwięcej można znaleźć potomków właśnie Algierczyków – aż 15 procent z wszystkich²¹⁵. Gwałtowny wzrost migracji nastąpił w latach 60. Rząd francuski nie spodziewał się, że ludzie przybywający z Afryki zapragną pozostać we Francji na dłuższy czas, a w wielu wypadkach na stałe. Nie był zatem przygotowany na napływ dużej liczby imigrantów, których

²¹³ Institut national de la statistique et des études économiques, *Étrangers – Immigrés, Tableaux de l'économie française 2018*, wersja internetowa: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/3303358?sommaire=3353488#consulter>, z dnia 2 stycznia 2020 roku.

²¹⁴ Eurostat, *Migration and migrant population statistics, Table 5: Foreign-born population by country of birth 2018*, wersja internetowa: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_22.3_million_non-EU_citizens_living_in_the_EU_on_1_January_2018, z dnia 2 stycznia 2020.

²¹⁵ Institut national de la statistique et des études économiques, *Être né en France d'un parent immigré 2015*, wersja internetowa: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2575541>, z dnia 2 stycznia 2020 roku.

tysiące zamieszkało w dzielnicach biedy, nierzadko pozbawionych prądu, dostępu do wody czy kanalizacji²¹⁶. Również współcześnie większość członków społeczności mniejszościowych żyje na przedmieścia większych miast (*banlieue*, z których część powstała jako osiedla mieszkaniowe dla osób o niskich dochodach) określanych jako „pułapki ubóstwa”. Ich mieszkańcy doświadczają marginalizacji ekonomicznej oraz społecznej (zarówno ze strony państwa, jak i reszty społeczeństwa), pozostają również dotknięci wysokim poziomem ubóstwa, bezrobocia oraz przestępczości. Wielu z nich uskarża się na przemoc i brutalność ze strony policji²¹⁷.

We Francji oficjalną polityką wobec mniejszości jest asymilacja i dążenie do przyjęcia przez jej członków kultury francuskiej. Administracja państwa nie podziela zatem ideałów wielokulturowości, panuje jednak przekonanie, że każdy może stać Francuzem, jeżeli przyjmie język oraz kulturę francuską, szczególnie w jej wymiarze polityczno-społecznym wyrażającym się w hasła wolność, równość, braterstwo. Francuska społeczność muzułmańska szacowana jest na około 6 milionów osób, co daje około 10% ludności. Problemem dotyczącym szczególnie tej grupy jest obowiązująca we Francji zasady laickości (świeckości), zgodnie z którą religia pozostaje prywatną sprawą człowieka, której nie powinien on uzewnętrzniać. Ma być ona również wyłączona ze sfery publicznej. Na podstawie tak rozumianej zasady sekularyzmu wprowadzony został zakaz noszenia symboli religijnych w publicznych szkołach podstawowych oraz średnich, w tym hidżabów, a następnie zakazane zostało zasłanianie twarzy w miejscach publicznych, co w praktyce stało się pierwszym w Europie zakazem ubierania burek przez muzułmanki. Prawo zabrania również noszenia symboli religijnych przez urzędników państwowych podczas ich pracy.²¹⁸ Działania te nierzadko spotykają się z nierozumieniem i sprzeciwem mniejszości muzułmańskiej.

Trzecim analizowanym państwem są Niemcy, które w przeciwieństwie do pozostałych dwóch, nie mają przeszłości kolonialnej wpływającej na imigrację. Podstawowym powodem przyjmowania migrantów w XX wieku była potrzeba większej liczby rąk do pracy wraz z intensywnym rozwojem gospodarczym Republiki Federalnej Niemiec po zakończeniu II wojny światowej. Od lat 50. do RFN trafiać zaczęli tak zwani „pracownicy gościnni” (*gastarbeiter*). Sama ich

²¹⁶ C. L. Schneider, *Police Power and Race Riots*, 2008, s. 143, wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/249674576_Police_Power_and_Race_Riots, z dnia 20 kwietnia 2020 roku.

²¹⁷ Ibid., s. 138 i n. Stopa bezrobocia czarnej i arabskiej młodzieży w wieku od 15 do 25 lat wynosi 47%. To dwukrotnie więcej niż wśród młodych ludzi o pochodzeniu francuskim (niemających rodziców spoza Europy).

²¹⁸ E. Ganley, *Muslim headscarf debate divides France, in climate of hate*, Associated Press, 2019, wersja internetowa: <https://apnews.com/e18cb0e553b24822b5782ec43ac4ae2f>, z dnia 2 stycznia 2020 roku.

nazwa jest dowodem, że w świadomości niemieckich polityków mieli oni jedynie pracować przez określony czas, aby następnie powrócić do swoich ojczyzn i nie przewidywano, że pozostaną oni w Niemczech na stałe, stając się załączkami nowych społeczności. To, jak się okazało, fałszywe przekonanie uniemożliwiło stworzenie spójnej polityki wobec mniejszości. Gastarbeiterzy pochodzili z wielu różnych państw, w tym europejskich, ale przede wszystkim z Turcji. Znacznej części z nich udało się pozostać w Niemczech, zaczęli oni również sprowadzać tam swoich krewnych. W ten sposób zapoczątkowana została migracja na szerszą skalę. W 2018 roku osoby urodzone poza granicami RFN stanowiły 16% populacji, z czego ponad połowa pochodzi z państw niebędących członkami Unii Europejskiej²¹⁹. Zgodnie z danymi z 2017 roku w Niemczech żyje prawie 5 milionów muzułmanów; to ponad 6% wszystkich mieszkańców tego państwa²²⁰. W ostatnich latach nastąpił znaczący wzrost wielkości tej społeczności będący wynikiem nie tylko migracji ekonomicznej, ale także przyjęcia dużej liczby uchodźców pochodzących z Bliskiego Wschodu.

Większość wyznawców islamu stanowią osoby pochodzenia tureckiego, których liczba sięgać może nawet trzech milionów. Pierwsi Turcy przynoszący się do Niemiec najczęściej pochodzili z konserwatywnych obszarów wiejskich. Dzisiaj mieszkają oni przede wszystkim w dużych miastach, takich jak Berlin, Frankfurt, Hamburg, czy Stuttgart. Jedynie 15 procent muzułmanów (około pół miliona osób) to obywatele Niemiec²²¹.

Niemiecką politykę wobec mniejszości określić można jako „trzecią drogę” będącą mieszkanką integralizmu i zróżnicowania, która odrzuca francuski model asymilacji oraz brytyjski multikulturalizm. Zrezygnowano z idei „germanizacji” mniejszości etnicznych, którą uznano za w gruncie rzeczy niemożliwą do zrealizowania, a przy tym moralnie kontrowersyjną z powodów historycznych²²². Powszechną opinią było to, że różnorodność kulturowa jest czymś pozytywnym i wzbogaca społeczeństwo, a mniejszościom należy pozwolić na praktykowanie swojej kultury. W praktyce oznaczało to jednak wspieranie odrębnych kultur, przede wszystkim tureckiej, a nie wzajemne ich mieszanie. Poszczególne kultury pozostały od siebie oddzielone. Polityka nieingerowania w wewnętrzne sprawy społeczności mniejszościowej i akceptacji rozpowszechnionych w niej wzorów

²¹⁹ Eurostat, *Migration and migrant ...*, op. cit.

²²⁰ Pew Research Center, *The Growth of Germany's Muslim Population*, 2017, wersja internetowa: <https://www.pewforum.org/essay/the-growth-of-germanys-muslim-population/>, z dnia 2 stycznia 2020 roku.

²²¹ S. Maier, *Honor Killings and the Cultural Defense in Germany* (w:) *Multicultural Jurisprudence...*, op. cit., s. 230 i n.

²²² S. Maier, *Honor Killings and the Cultural...*, op. cit., s. 231.

zachowania przyczyniła się do powstania „społeczeństw równoległych” tworzonych przez migrantów. Wpływ na to miało również przekonanie, że „Turcy nigdy nie staną się Niemcami”²²³.

Analizując źródła przestępczości motywowanej kulturowo szczególnie nacisk położony został w tym rozdziale na opisanie kilku ważnych elementów składowych kultury Bliskiego Wschodu. Są nimi religia, honor oraz kolektywizm. Islam jak każda religia pozostaje blisko związany z kulturą, oba te fenomeny wzajemnie na siebie oddziałują. Treść dogmatów religijnych odzwierciedla specyficzną, istniejącą jeszcze przed powstaniem islamu kulturę Półwyspu Arabskiego, a religia ta do dzisiaj wpływa na kulturę całego regionu *MENA*, odgrywając bardzo ważną rolę w życiu codziennym większości jego mieszkańców. Co więcej, zasady i normy natury religijnej nierzadko decydują o kształcie prawa stanowionego w poszczególnych państwach. Jednocześnie duża część sprawców przestępstw motywowanych kulturowo identyfikuje się z religią muzułmańską, a nadreprezentacja jej wyznawców jest szczególnie widoczna w przypadku zabójstw honorowych. Islam jednak nie nakazuje, ani nawet nie przyzwala na czyny, które uznać można za przestępstwa kulturowe. Jediną instytucją religijną zbliżoną do tego szczególnego rodzaju przestępstw jest *zina* (cudzołóstwo), prawnie zakazany stosunek płciowy. *Zina* zgodnie z Koranem podlega karze, jednak przewidziana za nią jest sankcja inna niż śmierć. Ponadto, nie powinna być ona wymierzana prywatnie, lecz przez państwo za pośrednictwem swoich instytucji i po spełnieniu określonych wymogów proceduralnych. Ukarana może być przy tym zarówno kobieta, jak i mężczyzna. Zdarzenia występujące w rzeczywistości społecznej są niezgodne z tymi zasadami. O użyciu przemocy fizycznej decydują samodzielnie członkowie rodziny, skierowana jest ona właściwie wyłącznie przeciwko kobietom, a katalog czynów za który grozi pozbawienia życia jest znacznie szerszy niż cudzołóstwo. Nie sposób jednak nie zauważyć, że islam różnicuje pozycje kobiet i mężczyzn, stawiając tych drugich w uprzywilejowanej pozycji. Niezależnie od tego, czy jest to wynikiem jego „zmaskulinizowanej” interpretacji, czy literalnego brzmienia, normy islamu wykorzystywane są jako jedna z podstaw patriarchalnego systemu społecznego na Bliskim Wschodzie. Niekorzystna sytuacja kobiet nie jest jednak równoznaczna ze zgodą na przestępstwa motywowane kulturowo, dlatego też nie powinno się bezpośrednio wiązać samej religii, jak i jej wszystkich wyznawców z takimi czynami. Jest to nie tylko niezgodne z prawdą, ale może również pociągnąć za sobą dalsze negatywne konsekwencje, takie jak stereotypizacja, groźba dyskryminacji oraz wzrost nastrojów antymuzułmańskich i antyimigranckich. Unikają tego zarówno organy państw, jak i podmioty pozapaństwowe oraz autorzy zajmujący

²²³ Ibid., s. 233.

się tą problematyką. Za podstawowe źródło przestępstw motywowanych kulturowo uznać trzeba rozumiany w szczególny sposób honor. Dlatego też wprowadzone zostały pojęcia „przemoc honorowa” oraz „przestępstwo honorowe”. Przestępstwo honorowe określić można jako różne formy przemocy, zarówno fizycznej, jak i psychicznej, wobec członka rodziny (przede wszystkim kobiety), którego zachowanie uznaje się za naruszające honor i przynoszące wstyd rodzinie. Termin ten stosowany jest zamiennie z przestępstwem kulturowym, a obejmuje jego najpoważniejsze rodzaje, takie jak zabójstwo honorowe, obrzezanie kobiet oraz przymusowe małżeństwa. Na Bliskim Wschodzie występują dwa rodzaje honoru: *szaraf* (honor osobisty) oraz *'ird* (honor rodziny, reputacja). Oba mają charakter zewnętrzny, a więc przyznawane są przez zewnętrzne audytorium oraz kolektywny, przynależą nie tylko jednostce (przede wszystkim mężczyźnie), ale i całej grupie. Na męski *szaraf* skład się również *'ird*, który zależy od zachowania kobiet z jego rodziny oraz żony, a opiera się przede wszystkim na ich czystości (postępowaniu w sferze seksualnej oraz relacje z przeciwną płcią). Aby zapewnić sobie jego posiadanie, koniecznym jest kontrola nad kobietami. Transgresja, naruszenie kulturowo zdefiniowanych norm postępowania przez kobietę uważane jest za naruszenie honoru całej jej rodziny, który oczyszczony może być przez zastosowanie przemocy, w tym dokonanie zabójstwa. W kontekście honoru szczególne znaczenie ma kolektywistyczny charakter społeczeństwa na Bliskim Wschodzie. Jednostka czuje się silnie związana ze swoją wspólnotą, jest również od niej zależna. Kolektywizm oznacza, że naruszenie honoru jest nie tylko sprawą danej rodziny, lecz całej wspólnoty. Wywiera ona na jednostkę presję, aby złamanie norm spotkało się z reakcją, która oczyści honor całej zbiorowości. Na przestępstwa honorowe wpływa również prawo. Jego treść wyraża wartości kulturowe, a jednocześnie za jego pomocą można oddziaływać na postawy społeczne. W porządku prawnym wielu bliskowschodnich państw znajdują się regulacje utrwalające przemoc honorową, przede wszystkim przez ograniczenie lub wyłączenie odpowiedzialności karnej dopuszczających się jej sprawców. W ten sposób legitymizowana jest przemoc wobec kobiet i patriarchalny system społeczny. Instytucje państwa akceptują wagę honoru w życiu codziennym oraz to, że może on być podstawą ataku na życie i zdrowie innych osób. Ludzie zsocjalizowani w takiej kulturze przenoszą się następnie do innych regionów świata w ramach procesów migracyjnych wraz z wyznawanymi przez siebie zasadami. To w jakim stopniu ich wartości zmieniają się w nowym miejscu zależy nie tylko od nich samych, ale przede wszystkim od polityki państwa wobec żyjących na jego terenie mniejszości. Odpowiedzią na zróżnicowanie kulturowe i etniczne wielu krajów na poziomie teoretycznym była i nadal jest ideologia wielokulturowości. Zakładała ona rezygnację z przymusowej asymilacji migrantów na rzecz uznania i poszanowania ich odrębności oraz prawa

do zachowania własnej kultury. Różnorodność kulturowa uznana została za coś pozytywnego, wzbogacającego całą populację. Pociągnęło to za sobą jednak pewne dylematy dotyczące między innymi tego, w jaki sposób liberalne państwo powinno reagować w sytuacji, gdy praktyki kultywowane w określonej wspólnocie kulturowej oceniane są negatywnie przez społeczeństwo przyjmujące i stanowią naruszenie prawa, będąc przestępstwami, które można nazwać motywowanymi kulturowo. Brak interwencji państwa w takim wypadku oznacza faktyczną zgodę na przemoc oraz pogorszenie sytuacji „mniejszości w mniejszości”, a więc szczególnie narażonych grup takich kobiety czy dzieci. Poszczególne europejskie państwa, mimo odmiennego podejścia do idei multikulturalizmu, nie były w stanie wypracować jasnego stanowiska w stosunku do wspólnoty migracyjnej unikając zaangażowania w spory kulturowe, ale także przyzwalając na postępującą marginalizację tych społeczności. W ten sposób nieświadomie nie przeciwdziałano kontrowersyjnym praktykom kulturowym obecnym wśród mniejszości, do których zalicza się czyny kwalifikowane jako przestępstwa motywowane kulturowo.

Rozdział 3. Sprawca przestępstwa honorowego

Rozdział trzeci poświęcony jest sprawcy przestępstwa honorowego. Przedstawienie profilu sprawcy, ale również jego ofiary, może pomóc w zrozumieniu istoty przestępstw motywowanych kulturowo oraz w udzieleniu odpowiedzi na pytania dotyczące przyczyn tego rodzaju czynów, okoliczności ich popełniania oraz tego, w jaki sposób skutecznie na nie odpowiadać i im zapobiegać. Pierwsza część tego rozdziału odnosi się do sytuacji wspólnot migranckich, przede wszystkim przez odwołanie się do przykładu Wielkiej Brytanii oraz Niemiec. Przeanalizowane zostaną dotykające ich problemy, takie jak marginalizacja społeczna oraz ekonomiczna, brak perspektyw życiowych, a także wpływ na członków tych zbiorowości zmian społecznych charakterystycznych dla XX i XXI wieku związanych między innymi ze zmianami ról płciowych oraz postępującej emancypacji kobiet. Następnie opisane zostanie znaczenie honoru dla migrantów, skala zjawiska przemocy honorowej, problemy związane z jego pomiarem oraz zachowania, które najczęściej pociągają za sobą przemocową reakcję. Pamiętać jednak trzeba, że zabójstwo, czy inne formy przemocy fizycznej nie są jedynymi możliwymi odpowiedziami na naruszenie wymaganych wzorów zachowania. Istniejące dla nich alternatywy zostaną również przedstawione w tym rozdziale. Kolejne uwagi dotyczyć będą czynników zwiększających prawdopodobieństwo wystąpienia przestępstwa honorowego, zarówno tych o naturze wewnętrznej, jak i zewnętrznej, znajdujących się w otoczeniu sprawcy. Dalszy podrozdział skupia się na profilu sprawcy, jego cechach demograficznych, psychicznych, postawach oraz na problemie internalizacji norm kulturowych. Scharakteryzowany zostanie sposób jego działania, ze szczególnym uwzględnieniem jednej z podstawowych cech przestępstw honorowych jaką jest planowanie czynu. Mimo tego, że przemoc honorowa jako szczególny rodzaj przemocy ze względu na płeć ma ściśle określone role płciowe, zgodnie z którymi mężczyzna jest sprawcą, a kobieta ofiarą, to nierzadko w czynach tych obok mężczyzn uczestniczą kobiety. Z kolei przy opisie profilu ofiar wskazane zostaną przypadki, w których przemoc została skierowana przeciwko innym mężczyznom.

3.1. Przestępstwa honorowe a grupy migracyjne

Analiza problematyki przestępstw motywowanych kulturowo, a w kontekście tej pracy przede wszystkim przemocy honorowej, wymaga omówienia środowiska, w którym mają one miejsce, a więc wspólnot migracyjnych z których wywodzi się zarówno sprawca, jak i jego ofiara. Sytuacja oraz cechy tych zbiorowości, a także warunki życia samych migrantów leżą u podstawy przemocy honorowej.

Zauważalnym zjawiskiem jest to, że znacząca część społeczności migracyjnych w państwach Europy Zachodniej, takich jak Wielka Brytania, Francja, Holandia czy Niemcy doświadcza marginalizacji społecznej oraz ekonomicznej, stając się obywatelami drugiej kategorii. Członkowie mniejszości są świadomi tego statusu, dostrzegają swoje wykluczenie z głównego nurtu społecznego z powodu trudnych do pogodzenia odmienności w zakresie kultury, wyznawanego systemu wartości i niełatwej do przełamania bariery bycia „innym”, „obcym”. Wykluczenie ma jednak również wymiar realny. Migranci, zwłaszcza ci należący do pierwszego pokolenia (osoby urodzone w innym państwie, które następnie zdecydowały się na emigrację) są mniej zamożni niż przeciętny członek społeczeństwa przyjmującego, mają również ograniczone perspektywy edukacyjne oraz zawodowe. Jest to wynik wykonywania przez nich często prostych, niskopłatnych oraz niewymagających wyższych kwalifikacji prac, a także narażenia na utratę stanowisk i stałe bezrobocie. Dodatkowo bariera językowa oraz brak odpowiednich kompetencji utrudnia ewentualną zmianę zawodu. Ich niekorzystna sytuacja ekonomiczna jest następnie dziedziczona przez kolejne pokolenia urodzone i wychowane w Europie, dla których awans społeczny jest trudny, a ich status często pozostaje niski. Do tych czynników natury obiektywnej dochodzą problemy subiektywne, związane na przykład z tożsamością. Przeniesienie się wspólnoty do nowego środowiska oznacza dla jej członków niepewność dotyczącą własnej tożsamości kulturowej, czemu sprzyja również kontakt kulturowy z kulturą dominującą. Wielu z nich, aby poradzić sobie w nowej, trudnej sytuacji silniej utożsamia się ze swoją grupą i jej wartościami, które służą jako punkt zaczepienia, znajoma rzecz w obcym świecie. Prowadzić to może do wzrostu poczucia lojalności i tożsamości grupowej, a na poziomie wspólnoty do jej konsolidacji.

Bardzo interesujące oraz trafne uwagi na temat problemu marginalizacji mniejszości oraz zjawisk jej dotyczących można znaleźć w publikacji autorstwa T. Abbasa pod tytułem *Honour, Violence, Women and Islam* opisującej sytuację części muzułmańskich migrantów żyjących w Wielkiej Brytanii²²⁴. Jednym z najczęściej przywoływanych, zarówno w literaturze, jak i publicznym dyskursie, problemów utrudniających skuteczną integrację jest „gettoizacja”, czyli wyraźna koncentracja członków określonej wspólnoty mniejszościowej w pewnych przestrzeniach miejskich, przy jednoczesnym oddzieleniu od społeczeństwa

²²⁴ T. Abbas, *Honour-related violence towards South Asian Muslim women in the UK: a crisis of masculinity and cultural relativism in the context of Islamophobia and the 'war on terror'* (w:) *Honour, Violence, Women and Islam*, red. M. M. Idriss, T. Abbas, New York 2010, s. 16 i n.

przyjmującego. Sytuacja ta dotyczy muzułmanów żyjących w Zjednoczonym Królestwie, ale także w Niemczech²²⁵.

Brytyjska społeczność muzułmańska ma swoje korzenie przede wszystkim w państwach takich jak Indie, Bangladesz oraz Pakistan. Po bardziej szczegółowej analizie okazuje się, że migranci z tych krajów, którzy przenieśli się do Wielkiej Brytanii, w większości wywodzili się z obszarów i środowisk wiejskich, które są bardziej konserwatywne, tradycyjne, a w kontekście Pakistanu również bardziej plemienne, niż ośrodki miejskie²²⁶. Ich praktyki kulturowe, społeczne i religijne są bardzo odmienne, a nierzadko wprost sprzeczne, z tymi, które napotkali po przeniesieniu się na inny kontynent. Była to jedna z przyczyn odseparowania się tych wspólnot od reszty społeczeństwa. Różniły je trudne do pokonania bariery mentalne, klasowe, ekonomiczne, nie mówiąc już o utrudniających wzajemne poznanie się barierach fizycznych. Przykładem tych ostatnich mogą być autostrady oddzielające dzielnice zamieszkałe przez muzułmanów od innych części miasta. Również pierwotne rozumienie wielokulturowości przez brytyjskie władze zakładające brak przymusowej, odgórnej ingerencji w sprawy mniejszości spowodowało brak realnego kontaktu kulturowego oraz wzajemnego poznawania się przez członków różnych grup kulturowych. Co więcej, oznaczało to przyzwolenie na kultywowanie nawet budzących największe wątpliwości praktyk kulturowych.²²⁷ W tym samym czasie społeczności imigranckie dynamicznie się rozwijały, zwiększając swoją liczebność się ze względu na zasadę łączenia rodzin (prawo do imigracji członka rodziny osoby mieszkającej w danym państwie europejskim), zwyczaj zawierania małżeństw z osobą pochodzącą z dawnej ojczyzny oraz wyższy niż krajowa średnia wskaźnik urodzeń. Udało się również stworzyć w nich silną „infrastrukturę” społeczną, innymi słowy system powiązań wspierających swoich członków, a przy tym uzależniający ich od wspólnoty. Skoncentrowanie wspólnoty w jednej przestrzeni połączone ze strukturalnym ograniczeniem możliwości integracji powoduje, że jej

²²⁵ C. Mueller, *Integrating Turkish Communities: A German Dilemma*, *Population Research and Policy Review*, vol. 25, no. 5/6, s. 419 i n., 2006.

²²⁶ Szacuje się, że od 60 do 70% *British Pakistanis* pochodzi z Dystryktu Mirpur położonego w Azad Dżammu i Kaszmir, a więc części Kaszmiru kontrolowanej przez Pakistan. Zob. Ministry of Housing, Communities and Local Government, *The Pakistani Muslim Community in England. Understanding Muslim Ethnic Communities*, 2009, s. 6, 25, wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/330324137_Understanding_Muslim_Ethnic_Communities_-_Summary_Report, z dnia 15 kwietnia 2020 roku. Wielu z pakistańskich migrantów wywodziło się z ubogich środowisk, nie miało wykształcenia oraz doświadczenia w życiu w mieście. Zob. P. Werbner, *Pakistani migration and diaspora religious politics in a global age* (w:) *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*, M. Ember, C. R. Ember, I. Skoggard, New York 2005, s. 476.

²²⁷ CHANGE, *Honour-Based Violence in the UK*, 2004, s. 12

członkowie stają się od niej uzależnieni, grupa zapewnia im pomoc, wsparcie oraz „zasoby kulturowe” potrzebne do utrzymania indywidualnej tożsamości.

Podobnie wygląda sytuacja znacznej części migrantów w Niemczech. Marginalizacja jest szczególnie widoczna wśród mieszkańców robotniczych gett, w których dominują osoby pochodzenia tureckiego²²⁸. W większości wywodzą się one z tureckiej prowincji, ośrodków wiejskich położonych poza większymi miastami. Dotyka ich problem wysokiego bezrobocia, sięgającego nawet do 40%, oraz słabego wykształcenia, będącego wynikiem niskiego poziomu nauczania w ich dzielnicach, a także świadomej rezygnacji z nauki lub braku możliwości jej kontynuowania. Wykluczenie, które związane jest również z trudnościami w zakresie zdobycia obywatelstwa (co oznacza brak praw obywatelskich), życie poza głównym nurtem społeczeństwa (może być to wynikiem personalnego wyboru, ale w wielu przypadkach związane jest z brakiem realnej alternatywy) rodzi poczucie wyobcowania oraz niskiej pozycji społecznej. Dotyczy to zarówno pokolenia urodzonego już w Niemczech, jak i osób nowoprzybyłych. U części z członków mniejszości rodzi to niechęć wobec państwa i pozostałej części społeczeństwa. Może to pociągnąć za sobą odrzucenie zachodnich wartości uznanych za moralnie naganne, a także zwrócenie się w stronę konserwatyizmu w sferze religijnej oraz w życiu codziennym. Osoby takie opierając się na wyidealizowanym obrazie kultury tureckiej/muzułmańskiej stworzyły swoistą „nie-niemiecką kontrkulturę” klasy niższej, która zdecydowanie różniła się w zakresie wyznawanych norm od kultury dominującej²²⁹. Za podstawowe wartości uznano w niej honor oraz szacunek. Te oddzielone od reszty populacji części miast stały się wkrótce samowystarczalne, a ich mieszkańcy nie mieli potrzeby interakcji z jednostkami „z zewnątrz”. Działały tam osobne szkoły, sklepy, powstały nowe sposoby rozwiązywania konfliktów bez odwoływania się do organów państwa, a informacje o świecie uzyskiwane były za pomocą mediów w języku tureckim. W ten sposób powstało „społeczeństwo równoległe”. Jest ono zorganizowane w sposób patriarchalny, panuje w nim silna kontrola jego członków, co w szczególnie niekorzystnej sytuacji stawia należące do niego kobiety.

Jednocześnie postępujące w świecie zachodnim zmiany społeczne dotarły również do społeczności mniejszościowej wywołując w nich dodatkowe problemy oraz zmieniając relacje między płciami, co zbiorczo określić można jako „kryzys męskości”²³⁰. Z kolei zmiany gospodarcze spowodowały utratę gwarancji posiadania stabilnego zatrudnienia na całe życie. Zjawiska takie jak deindu-

²²⁸ S. Maier, *Honor Killings...*, op. cit., s. 232 i n.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ T. Abbas, *Honour-related violence...*, op. cit., s. 23 i n.

strializacja (szczególnie wyraźna w Wielkiej Brytanii w latach 70. oraz 80.), globalizacja (wyprowadzenie z Europy łańcuchów produkcyjnych), a także pojawienie się nowych technologii doprowadziły do zaniku dotychczasowych miejsc pracy, w większości zajmowanych przez mężczyzn. Szczególnie dotknęło to migrantów „ściągniętych” do pracy w konkretnych gałęziach przemysłu – tych samych, które najbardziej ucierpiały. Pociągnęło to za sobą gwałtowny wzrost bezrobocia wśród migrantów oraz postępującą marginalizację ekonomiczną. W tym samym czasie zmieniała się sytuacja kobiet, które coraz skuteczniej zaczęły rywalizować z mężczyznami na rynku pracy, a ich osiągnięcia edukacyjne nie tylko dorównały, ale zaczęły przewyższać męskie. Sukcesy te przyniosły wzrost pewności siebie całych pokoleń kobiet w społeczeństwie postindustrialnym. Stało się to jednak problematyczne dla części muzułmańskich mężczyzn niemogących sobie poradzić ze zmianami dotyczącymi żeńskiej części ich społeczności. Również muzułmanki zaczęły bowiem realizować swoje ambicje, już nie tylko w życiu rodzinnym, ale i edukacyjnym oraz zawodowym. Odpowiedzią na to było zwiększenie męskiej kontroli nad kobietami. W ten sposób mężczyźni przynajmniej w sferze rodzinnej mogli uniknąć porażek, utrzymać swój prestiż, utrwalony w kulturze podział ról oraz status dominującej osoby w rodzinie. Kobiety zaczęły być postrzegane jako „zasób” wymagający ochrony przed „zagrożeniami” ze strony obcego, niemuzułmańskiego społeczeństwa. Przekroczenie przez damskiego członka rodziny narzuconych mu ograniczeń, postrzegane jest jako utrata nad nim kontroli, co może spowodować gwałtowną reakcję.

Sytuacja ekonomiczno-społeczna, w której znalazły się mniejszości sprzyjała wzrostowi nasilenia przestępczości, a więc nasycenia tej grupy zdarzeniami przestępnymi, w tym różnymi formami przestępstw przeciwko kobietom, takich jak przemoc domowa oraz honorowa. Początkowo, z powodu odizolowania od społeczeństwa przyjmującego przestępczość ta pozostała ukryta. Podstawowymi czynnikami przyczyniającymi się do łamania prawa była nierówność ekonomiczna oraz dezintegracja społeczna²³¹. Dotykające migrantów ograniczenie życiowych szans, nierówności, rozwarstwienie społeczne w ramach którego są oni stroną nieuprzywilejowaną oraz niemożliwość spełnienia aspiracji za pomocą legalnych środków zwiększają prawdopodobieństwo popełniania przestępstw. Członkowie takich wspólnot odczuwają zatem frustracje i inne negatywne przeżycia psychiczne, zwiększa się również poziom ich agresji. Wszystkie te zmienne prowadzą do popełniania konwencjonalnych przestępstw, ale także do przemocy ze strony mężczyzn wobec ich bliskich, która realizuje zinternalizowane wzory kulturowe. W takich warunkach problemem jest również normali-

²³¹ J. Błachut, *Problemy...*, op. cit., s. 14 i n.

zacja nadmiernej kontroli, przemocy oraz uczenie się wzorów zachowań przestępnych. Marginalizacja może skłonić jednostkę do rezygnacji z wartości przyjętych od społeczeństwa dominującego i powrotu do nawet najbardziej konserwatywnych i kontrowersyjnych praktyk własnej wspólnoty, co może zapewnić jej korzyści w postaci akceptacji ze strony innych członków grupy oraz poczucia kontroli nad życiem, przynajmniej w sferze rodzinnej. Drugim czynnikiem przyczyniającym się do wzrostu nasilenia przestępczości jest dezorganizacja społeczna²³². Termin ten obejmuje wspomniane już zmiany, takie jak industrializacja, urbanizacja (przenoszenie tradycyjnych, konserwatywnych wartości z regionów wiejskich do miast, w tym miast położonych w innych państwach) czy migracje same w sobie. Dezorganizacja rodzi problemy z zachowaniem dotychczasowego systemu wartości, pojawia się „dezorientacja co do systemu obowiązujących norm”, co może wprost prowadzić do popełnienia przestępstwa motywowanego kulturowo. Migracja wiąże się z osłabieniem mechanizmów kontroli w ramach danej społeczności. Jej członkowie chcąc utrzymać ład oraz spójność grupy kładą większy nacisk na kontrolę swoich zachowań i ich zgodności z wymaganymi normami oraz surowej karzą za transgresję.

Na przemoc honorową wpływać może również sam kontakt kulturowy. Dla części grupy migracyjnej kontakt ze społeczeństwem przyjmującym pociąga za sobą wzmocnienie własnych wartości kulturowych i silniejsze dążenie do zachowania własnej tożsamości. Prowadzi to jednak do wzrostu zależności członków mniejszości od wspólnoty oraz wewnętrzną potrzebę przestrzegania jej norm, także z obawy, że inne osoby żyjąc w nowej przestrzeni będą chciały zerwać ze swoją kulturą, co może zagrażać jej istnieniu. Według badań doświadczenia migracyjne rodzą potrzebę wsparcia ze strony swojej wspólnoty w sprawach praktycznych oraz w tworzeniu kontaktów społecznych. Społeczność mniejszościowa zastępuje grupę pozostawioną przez migranta w jego dawnym państwie²³³.

Wzmocnienie indywidualnej tożsamości kulturowej może być również wynikiem klasyfikowania jednostek w zbiorczy sposób, przez używanie łącznych kategorii takich jak „mniejszość”, „muzułmanie”. Nierzadko traktowane są one jako jednolite całości, bez dostrzegania ich wewnętrznej złożoności. Powstała w ten sposób etykieta identyfikacyjna, często wyróżniania na podstawie religii, staje się wyznacznikiem tożsamości osoby, której ją przypięto. Etykietowanie wzmacnia poczucie przynależności do konkretnej zbiorowości, a pojedynczy

²³² Ibid.

²³³ S.-B. Björktomta, *Honor-Based Violence in Sweden – Norms of Honor and Chastity*, „Journal of Family Violence” 2019, volume 34, wersja internetowa: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10896-019-00039-1>, z dnia 20 kwietnia 2020 roku.

człowiek jeszcze w większym stopniu postrzega się przez pryzmat bycia jej częścią. Trudnym jest przy tym uwolnienie się od tego przypisanego statusu nawet po skutecznej integracji i dostosowaniu się do kultury dominującej. Występowanie przestępstw motywowanych kulturowo jest również przejawem konfliktu pokoleniowego wewnątrz wspólnoty migracyjnej oraz zmieniających się relacji między rodzicami, a ich dziećmi. Drugie i kolejne pokolenia wchodzi w konflikt z normami i wartościami starszego pokolenia, ponieważ młodzi ludzie są bardziej podatni na przyjmowanie wartości z kultury dominującej, częściej mają z nią kontakt na przykład w szkole czy za pośrednictwem mediów (ułatwia to także lepsza znajomość języka swojego nowego kraju). Przejawem tego jest jeden z typowych układów zbrodni honorowej, a więc ojciec zabijający swoją córkę, ponieważ według niego zachowywała się w sposób „zachodni”. Zostaje ona ukarana za odrzucenie wzorów z kręgu kulturowego, do którego pierwotnie należała oraz za przyjęcie norm innej kultury. Od wyniku tego starcia zależy, czy w przyszłości nadal dochodzić będzie do przemocy honorowej.

Dane zawarte w raporcie Instytutu Maxa Plancka dotyczącego przestępczości honorowej w Republice Federalnej Niemiec potwierdzają związek przestępstw motywowanych kulturowo z sytuacją ekonomiczną oraz różnicami międzypokoleniowymi wśród migrantów²³⁴. Wśród sprawców tego rodzaju czynów zdecydowanie dominują osoby należące do pierwszego pokolenia migrantów (około 90% sprawców). Nierzadko mieszkali oni w Niemczech przez dłuższy czas, ale nie posiadali obywatelstwa, a jeżeli byli młodzi (poniżej 30 roku życia) to urodzili się i zsocjalizowali zagranicą. Osoby takie w wielu przypadkach pozostają silnie związane ze swoim dawnym państwem i dominującą w nim kulturą, co utrudnia przyjęcie wartości społeczeństwa większościowego i integrację. Zdaniem autorów raportu niewielka liczba sprawców wywodzących się z drugiego i trzeciego pokolenia migrantów sugeruje, że przemoc honorowa, będąca formą przemocy tradycyjnej, nie utrzymuje się w nowej kulturze i z czasem zanika²³⁵. Można to także uznać za sukces niemieckiej polityki integracyjnej. Kolejną cechą wyróżniającą większość sprawców była ich przynależność do „zmarginalizowanej podklasy etnicznej”. Pochodzili oni bowiem z klasy niższej, byli słabo wykształceni, bezrobotni lub wykonywali pracę niewymagającą kwalifikacji, zwykle fizyczną. Co do zasady przemoc honorowa nie występuje natomiast wśród lepiej zintegrowanych klas wyższych migrantów. Wskazuje to zatem, że obok czynników kulturowych na popełnianie przestępstw motywowanych kulturowo wpływa również status ekonomiczny, społeczny oraz wykształcenie. Co

²³⁴ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland. Eine Untersuchung auf der Basis von Prozessakten* [*Honour Killings in Germany. A study based on prosecution files*], Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law, Freiburg 2011, Executive Summary, s. 3.

²³⁵ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland...*, op. cit.

ważne, liczba najpoważniejszych czynów z tej kategorii, a więc zabójstw honorowych nie rośnie, utrzymując się w skali rocznej na podobnym poziomie. Działania władz publicznych mające na celu integrację oraz wyrównywanie szans mniejszości, a także nastawione konkretnie na kobiety z tego środowiska (walka o ich równouprawnienie, prawo do samodzielnego decydowania o sobie) mogą przyczynić się do intensyfikacji konfliktu w ramach wspólnoty i wzrostu przemocy honorowej w wymiarze krótkoterminowym, ale w dalszej perspektywie dają szansę na eliminację lub znaczne ograniczenie tego zjawiska.

Mniej jednoznaczne wnioski płyną z badań zabójstw honorowych przeprowadzonych w Wielkiej Brytanii. Podobnie jak w Niemczech przeważająca część sprawców należy do pierwszego pokolenia migrantów, ale jednocześnie coraz więcej osób popełniających takie czyny urodziło się i wychowało w Zjednoczonym Królestwie (drugie i trzecie pokolenie)²³⁶. Co więcej zaobserwowano przypadki zabójstw popełnionych przez stosunkowo zamożne osoby pochodzenia migracyjnego, które można byłoby uznać za „dobrze zintegrowane”. Brytyjscy autorzy szukają zatem przyczyn przestępstw motywowanych kulturowo nie w statusie ekonomiczno-społecznym, lecz w bardziej indywidualnych cechach, takich jak wewnętrzna gotowość obrony norm kulturowych, czy odrzucanie zachodnich wartości takich jak zgoda na życiową niezależność kobiety, które uznawane są za niemoralne i gorsze. O indywidualnych cechach sprawcy szerzej w podrozdziale 3.3.

3.1.1. Znaczenie honoru dla migrantów

W rozdziale drugim dużo miejsca poświęcono na wyjaśnienie znaczenia oraz rodzajów honoru, natomiast w tym miejscu opisana zostanie szczególna rola honoru dla członków społeczności migrantów. Podstawowe zalety dysponowania honorem wskazali J. Brandon i S. Hafez:

- 1 Duma: bycie źródłem dumy jest uniwersalną funkcją honoru występującą zarówno w państwie pierwotnego pochodzenia, jak i państwie do którego jednostka się przeniósł. Zachowanie zgodne z honorem daje człowiekowi pozytywny obraz samego siebie.
- 2 Korzyści dla dzieci: dzieci z rodziny uznawanej za honorową mają lepsze perspektywy życiowe, wyższą pozycję we wspólnocie oraz łatwiej im o dobry ożenek (z punktu widzenia rodziny oznacza to dobrego kandydata/kandydatkę na małżonka)
- 3 Korzyści ekonomiczne: jest to szczególnie ważne dla migrantów, którzy często znajdują się w niekorzystnej sytuacji materialnej. Honor ułatwia

²³⁶ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community: Honour-based Violence in the UK*, Londyn 2008, s. 39.

znalezienie pracy u innych członków wspólnoty, a jeżeli osoba jest przedsiębiorcą, to pomaga w zdobyciu klientów.

- 4 Stabilność w nowym środowisku: dla migrantów honor jako dobro niematerialne wpływa na pozytywną reputację człowieka bardziej niż jego kariera czy majątek. Jednostka uznana za honorową jest szybciej przyjęta do nowej zbiorowości, staje się jej pełnoprawnym członkiem.
- 5 Poczucie wyższości wobec innych grup etnicznych i religijnych: migranci mogą dzięki honorowi poczuć się lepsi od innych („jestem honorowy i moralny, a oni [przedstawiciele innych społeczności] nie. Jestem od nich lepszy”)²³⁷.

Nadmienić można dodatkowo, że członkowie danej grupy, będąc od siebie uzależnionymi, nie mogą pozwolić sobie na utratę honoru, po której spotkają się z ostracyzmem i społecznym odrzuceniem. Jest to wynik braku alternatyw; człowiek nie może sobie pozwolić na odejście od grupy. Przejście do innej wspólnoty jest trudne przez barierę językową, brak środków finansowych niezbędnych do samodzielnego życia (problem dotyczący przede wszystkim kobiet, które pozbawione są swobodnego dostępu do pieniędzy rodziny, a nie mają własnych środków finansowych), a przede wszystkim barierę psychiczną i złamania zinternalizowanego przekonania o wadze swojej rodziny i grupy, a także społecznego, wynikającego z kolektywizmu poglądu, że dobro jednostki jest mniej istotne niż grupy.

3.1.2. Skala zjawiska przemocy honorowej

Pomiar zjawiska przemocy honorowej jest trudny, dane dotyczące przestępczości ujawnionej są mało wiarygodne, a nieznaną pozostaje przestępczość nieujawniona (ciemna liczba przestępstw)²³⁸. Brak jest zatem wiedzy na temat skali rzeczywistej przestępczości honorowej. W rozdziale drugim przywołane zostały dane Organizacji Narodów Zjednoczonych zgodnie, z którymi w skali całego świata można mówić o 5000 zabójstw honorowych rocznie. Jest to liczba szacunkowa, a przy tym najprawdopodobniej zdecydowanie zaniżona. Trudności w ustaleniu realnej wielkości tego zjawiska wynikają z co najmniej kilku przyczyn, z których najdonioślejszą jest to, że większość państw arabskich nie prowadzi oficjalnych statystyk dotyczących przemocy honorowej, ani nawet innych form przemocy uwarunkowanej płcią²³⁹. Pojawiające się w literaturze liczby naj-

²³⁷ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community...*, op. cit., s. 5.

²³⁸ Czyny, wiadomość o których popełnieniu nie dotarła do organów ścigania lub dotarła, ale nie zostały one zarejestrowane jako przestępstwa.

²³⁹ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community...*, op. cit., s. 60. Według istniejących raportów w Syrii dochodzić może do 300 zabójstw honorowych rocznie, w Jordanii nawet do 40, a na terenie Autonomii Palestyńskiej od 10 do 12. Problem dotyczy również zamknięcia wielu

częściej pochodzą z podmiotów pozapaństwowych, takich jak organizacje pozarządowe (NGO). Nawet jeżeli instytucje państwowe zajmują się tą problematyką, to w podawanych przez nie danych występują znaczne rozbieżności, co widoczne jest na przykładzie Pakistanu, a więc kraju szczególnie dotkniętego przemocą honorową. Według Komisji Praw Człowieka Pakistanu w latach 1998–2002 miało dość do 1464 zabójstw honorowych (mniej niż 300 przypadków rocznie). Rząd Pakistanu przekazał informacje o 4101 zarejestrowanych zabójstwach honorowych między 1998, a 2003 rokiem (około 680 rocznie), z kolei infolinia *Madadgaar* zajmująca się pomocą kobietom i dzieciom udokumentowała ich 3339 od 2000 do 2004 roku (skala podobna do szacunków rządowych – 680 na rok). Najwyższa liczba zabójstw wynika z policyjnych raportów; w latach 2001–2004 zgłoszonych zostało 4383 zabójstw honorowych (średnio 1100 rocznie)²⁴⁰. Różnice te dobitnie pokazują niedokładność statystyk oraz fakt, że realne rozmiary tego zjawiska są nieznane. Problem niedoszacowania lub заниżenia danych jest przede wszystkim wynikiem niezgłaszania tego rodzaju czynów do właściwych organów. Wynika to z oporu rodziny, która nie wyraża zgody na zawiadomienie o możliwości popełnienia przestępstwa, nie są również do tego chętne osoby trzecie, na dodatek funkcjonariusze organów państwa nie rzadko odmawiają zarejestrowania konkretnego przypadku, a zgony przedstawiane są jako nieszczęśliwe wypadki lub samobójstwa²⁴¹.

Problem niedoszacowania przemocy honorowej obecny jest również w Europie. Informacje o takich czynach są ukrywane przez rodzinę i całą wspólnotę, a dla wielu ofiar zdarzenie, które ich dotknęło nie stanowi przestępstwa, nie zdają sobie one sprawy z jego sprzeczności z prawem²⁴². Mimo to warto przedstawić dane, które pojawiają się w literaturze dla analizy skali tego zjawiska. W Holandii rocznie dochodzić ma do 13 zabójstw honorowych rocznie, w Wielkiej Brytanii średnia waha się między 10, a 12, natomiast w Niemczech wynosi ona około 12 w skali roku²⁴³. Według przywołanego już wyżej raportu Instytutu Maxa

państw na Bliskim Wschodzie na niezależne badania dotyczące przemocy przeciwko kobietom. Możliwe jest dokonywanie szacunków w państwach „otwartych” takich, jak Egipt, czy Jordania, trudności natomiast dotyczą krajów takich, jak Arabia Saudyjska, których rządy nie wyrażają zgody na badanie tego rodzaju zjawisk.

²⁴⁰ S. L. Mallicoat, *Women and Crime: A Text/Reader*, Thousand Oaks 2012, s. 252.

²⁴¹ Przedstawiciel ONZ działający w Turcji w celu zbadania podejrzenia dużej ilości samobójstw wśród kurdyjskich dziewczyn wskazał, że tylko część z nich była autentyczna. Pozostałe stanowiły zabójstwa honorowe jedynie upozorowane na samobójstwa lub nieszczęśliwe wypadki. Zob. R. Hussein, *Murder in the Name of Honor: The True Story of One Woman's Heroic Fight Against an Unbelievable Crime*, Oxford 2009, s. 189.

²⁴² C. Helba, M. Bernstein, M. Leonard, E. Bauer, *Report on Exploratory Study into Honor Violence Measurement Methods*, 2015, s. 1, wersja internetowa: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/bjs/grants/248879.pdf>, z dnia 12 kwietnia 2020 roku.

²⁴³ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Honor Killings (w:) The Oxford Handbook of Gender, Sex and Crime*, red. R. Gartner, B. McCarthy, Oxford 2014, s. 661.

Plancka nietrafne jest przekonanie o tym, że liczba zabójstw honorowych rośnie. Mimo że różni się ona w poszczególnych latach, jej poziom pozostaje stabilny. Po raz kolejny należy podkreślić, że jest to liczba przestępstw stwierdzonych, natomiast „ciemna liczba” (przestępczość nieujawniona) pozostaje nieznana. Na liczbę ujawnionych zdarzeń przestępnych w danym roku wpływ mogą mieć również czynniki takie, jak wyższa gotowość do ich zgłaszania czynów, zmiany w zakresie rejestrowania lub proaktywne działanie organów państwa. Nie bez znaczenia są również metody klasyfikacyjne oraz to, w jaki sposób definiowane jest w danym państwie przestępstwo honorowe. Skonstruowanie wąskiej definicji spowoduje, że niektóre zabójstwa nie będą wzięte pod uwagę. Z kolei sformułowanie jej zbyt szeroko może zatrzeć granicę między zabójstwami honorowymi, a innymi rodzajami przestępnego pozbawienia życia, szczególnie mającymi miejsce w rodzinach, czy związkach, co spowoduje fałszywe zawyżenie statystyk²⁴⁴. W Niemczech zabójstwa honorowe stanowią bardzo niewielką część ogólnej liczby zabójstw, która wynosi około 700 rocznie. Są one zatem rzadkością. Realna wielkość przedmiotowego zjawiska pozostaje jednak nieznana również dlatego, że wiele kobiet zabranych zostaje zagranicę, do kraju swojego pochodzenia, gdzie przynajmniej niektóre z nich padają ofiarą zabójstwa. Dodatkowo brakuje danych na temat ogólnej liczby zgonów związanych z honorem, na przykład kobiet zmuszonych przez rodziny do samobójstwa lub kobiet które same zdecydowały się na ten krok w rezultacie swoich przemocy doświadczeń.

3.2. Przyczyny przemocy honorowej

Przemoc honorowa, jak zostało już wielokrotnie wspomniane, stanowi odpowiedź na złamanie norm zachowania wymaganych w ramach określonej wspólnoty. Na podstawie analizy jej konkretnych przypadków w Europie Zachodniej, a przede wszystkim w oparciu o wyjaśnienia samego sprawcy oraz okoliczności jego czynu, wyróżnić można kilkadziesiąt rodzajów zachowań, które mogą nieść za sobą przemocową reakcję.

W raporcie dotyczącym przestępstw honorowych w Niemczech ich przyczyny podzielone zostały na następujące kategorie:

1. Ofiara nie utrzymała legalnego związku: najczęściej jest to wynik niewierności lub chęci uwolnienia się od osoby stosującej przemoc. Brak utrzymania związku oznacza rozstanie się, odejście od partnera, rozwód, separację lub próbę skorzystania z jednej z tych możliwości.

²⁴⁴ Dla niemieckich kryminologów o zabójstwie honorowym można mówić w przypadku zabójstw (popelnionych lub usiłowanych), które dokonywane są głównie przez mężczyzn przeciwko kobietom w kontekście patriarchalnego modelu rodziny lub społeczeństwa w celu przywrócenia honoru rodziny lub osobistego. Zob. D. Oberwittler, J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland...*, op. cit., s. 1.

2. „Nielegalny” związek ofiary: nieakceptowana przez otoczenie relacja ofiary, zwykle przedmałżeński romans lub ciąża, ale także związek z nieodpowiednią osobą.
3. Dążenie ofiary do niezależności: gotowość kobiety do przełamania tradycji, oczekiwanych od niej ról, czego przejawem może być prowadzenie „zachodniego stylu życia” albo odmowa przestrzegania zasad dotyczących małżeństwa i rodziny (na przykład odmowa zawarcia małżeństwa z kandydatem wskazanym przez rodzinę).
4. Inne powody, takie jak bycie ofiarą gwałtu co postrzegane jest jako wstyd dla rodziny²⁴⁵.

Pierwsza oraz druga kategoria nawiązują do tego, w jaki sposób rozumie się małżeństwo w społeczeństwach kolektywistycznych i rządzonych honorem. Nie jest ono utożsamiane z formą realizacji romantycznego uczucia, związku opartego na miłości i emocjach, a raczej z transakcją, umową między podmiotami innymi niż sami małżonkowie. Małżeństwo ma przede wszystkim na celu utrzymanie struktur społecznych oraz nawiązanie sojuszy, pozytywnych relacji między rodzinami, klanami, czy plemionami²⁴⁶.

Przemoc pojawia się zazwyczaj, gdy kobieta odmawia postępowania zgodnego z kulturowymi wzorami, usiłuje uwolnić się od tradycyjnej kontroli, co grozi szkodą w postaci naruszenia rodzinnego honoru. Również niespełnienie oczekiwań, na przykład niemożność urodzenia dziecka, może prowadzić do przemocy.

Współcześnie, w dobie poważnych zmian społecznych i gospodarczych, problematyczna może okazać się sytuacja, w której kobieta osiąga większe sukcesy niż jej ojciec, mąż lub brat. Mężczyzna może to potraktować jako powód do wstydu i osobistą obrazę. Przykładem takiej sytuacji było zabójstwo Caneze Riaz, które miało miejsce w Wielkiej Brytanii. Sprawcą tego zabójstwa honorowego był mąż ofiary, a w wyniku jego działania śmierć poniosła również czwórka ich córek. Złość Mohammeda Rianza miała wynikać przede wszystkim z tego, że podczas gdy on wykonywał niskopłatną, nieszanowaną pracę, jego żona była samodzielna i niezależna, skutecznie zbudowała własny krąg znajomych oraz lepiej odnajdywała się w społeczeństwie przyjmującym. Co więcej, także jego córki okazywały niechęć do podporządkowania się kulturowym wymogom²⁴⁷.

²⁴⁵ Zob. J. Korge, *Lenient Courts German Justice Slammed in Honor Killing Study*, SPIEGEL International 2011, wersja internetowa: <https://www.spiegel.de/international/germany/lenient-courts-german-justice-slammed-in-honor-killing-study-a-777997.html>, z dnia 16 kwietnia 2020 roku.

²⁴⁶ Z tych właśnie powodów małżeństwa w takich społecznościach często mają charakter zaaranżowany lub wymuszony.

²⁴⁷ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community ...*, op. cit., s. 51–52.

Szczegółowe opracowanie zachowań prowadzących do przemocy honorowej znajduje się w książce *Policing UK Honour-Based Abuse Crime*, w której wymienione zostały, od najrzadziej do najczęściej wyzwalających przemoc, następujące przykłady:

- Sporna ciąża lub ojcostwo.
- Romans małżeński.
- Niezależność finansowa kobiet sprawiająca, że mężczyzna staje się mniej „męski”.
- Nacisk na rozstanie się z partnerem wybranym z miłości i małżeństwo z innym mężczyzną.
- Ślub i/lub ucieczka z wybrankiem z miłości.
- Przemoc ze strony teściów (rodziny męża – w pewnych kręgach kulturowych tradycją jest, że po ślubie nowożeńcy mieszkają razem z rodziną pana młodego).
- Ciąża z wybrankiem z miłości.
- Odmowa małżeństwa: w tej sytuacji możliwa jest przemoc ze strony niedoszłego męża, jak i rodziny ofiary.
- Ucieczka lub groźba ucieczki.
- Zachowywanie się zbyt „zachodnio”.
- Partner wybrany z miłości i/lub seksualna aktywność²⁴⁸.

Dwa podstawowe powody przemocy to „zachowywanie się zachodnio” oraz nieakceptowana przez rodzinę aktywność seksualna i samodzielny wybór partnera w oparciu o osobiste uczucia. „Europejski” sposób zachowania to bardzo szeroka kategoria, obejmująca spożywanie alkoholu, chodzenie na imprezy, późne powroty do domu, ale także noszenie ubrań zgodnych z zachodnią modą, czy słuchanie zachodniej muzyki. Jednocześnie wyraża to negatywny stosunek sprawców wobec normalnych dla społeczeństwa przyjmującego sposobów postępowania oraz przekonanie o wyższości własnej kultury, co świadczy o braku ich zgody na realną integrację. Z kolei wybór partnera staje się szczególnie problematyczny, gdy należy on do innej grupy etnicznej, rasowej lub religijnej. W większości przypadków źródłem przemocy było naruszenie przez kobietę jej ściśle ograniczonej wolności seksualnej. Przedstawiony wyżej katalog obejmuje jednak również zachowania niezwiązane z seksualnością, co wskazuje, że szczególnie w środowisku migrantów nastąpiło rozszerzenie pojęcia „honor” oraz „wstyd” na znacznie większy niż pierwotnie zakres aktywności kobiet. W XX i XXI wieku kobiety stały się bardziej niezależne, mają swobodę w podejmowaniu decyzji oraz duże ambicje, co niektórzy mężczyźni postrzegają jako zagro-

²⁴⁸ R. Aplin, *Policing UK Honour-Based Abuse Crime*, London 2019, s. 59.

żenie dla swojej pozycji, autorytetu i „męskości”. Ich odpowiedzią jest zwiększenie kontroli nad żeńskimi członkami swoich rodzin i karanie ich za zachowania, które w przeszłości nie pociągnęłyby za sobą tak gwałtownych reakcji. Prowadzi to do wniosku, że groźba osłabienia patriarchalnego systemu społecznego rodzi większą agresję, mężczyźni chcą za pomocą przemocy utrzymać stosunki społeczne, które są im znane i stawiają ich w lepszej, uprzywilejowanej pozycji. Nic nie wskazuje przy tym, by zmiany zwiększające życiowe możliwości kobiet miały się zatrzymać, co oznaczać może ryzyko zwiększenia liczby przestępstw honorowych.

Obok przedstawienia skali zjawiska oraz katalogu zachowań mogących być przyczyną przestępstw honorowych warto przywołać dane dotyczące pochodzenia etnicznego sprawców. Przestępstwa motywowane kulturowo są skrajnie endogeniczne. To zbrodnie mające miejsce wewnątrz określonej społeczności, dotyczą one przede wszystkim młode kobiety muzułmanki, a sprawca i ofiara należą do tej samej rodziny lub są małżeństwem (ewentualnie byłym małżeństwem). Nie ma właściwie przypadków, w których sprawcą lub ofiarą jest ktoś „obcy”, pochodzący z poza wspólnoty mniejszościowej. Możliwe są dwa wyjątki. Po pierwsze zabójstwa dokonać może osoba do tego wynajęta, która mimo że nie jest krewnym ofiary, to co do zasady jest członkiem tej samej grupy etnicznej lub religijnej. Drugi przypadek to sytuacja, w której ofiarą jest partner kobiety wywodzący się z innej społeczności. Niemniej jest to bardzo rzadko spotykane, do tego stopnia, że w Wielkiej Brytanii oficjalnie zarejestrowana została tylko jedna taka sprawa, w której wobec białego mężczyzny padły groźby śmierci ze strony pochodzącego z Pakistanu wujka jego partnerki²⁴⁹. Zasadą jednak jest to, że obie strony czynu, sprawca i ofiara, mają rozumieć kulturowe, społeczne i religijne wartości, których przestrzeganie jest egzekwowane przez mocą.

W Niemczech zdecydowana większość osób dokonujących przestępstw honorowych urodziła się w Turcji (63%) lub ma tureckie obywatelstwo (66%); obejmuje to zarówno etnicznych Turków, jak i Kurdów. Na drugim miejscu znajdują się ujęte zbiorczo kraje arabskie (14% sprawców), a następnie państwa powstałe po rozpadzie Jugosławii oraz Albania²⁵⁰. Również w Holandii dominującą część sprawców wywodzi się z Turcji. Z kolei w Wielkiej Brytanii są to przede wszystkim osoby pochodzące z „Azji Południowej”, zwłaszcza z Pakistanu, ale

²⁴⁹ R. Aplin, *Policing...*, op. cit., s. 57.

²⁵⁰ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland 1996-2005, Eine Untersuchung auf der Basis von Prozessakten*, Köln 2011, s. 86, wersja internetowa: https://www.zwangsheirat.de/images/downloads/arbeitsmaterial/2011_bka_studie.pdf, z dnia 16 kwietnia 2020 roku.

także Indii oraz Bangladeszu²⁵¹. Stosunkowo niewielu sprawców miało natomiast pochodzenie arabskie, chociaż zdaniem wielu grup kobiecych przemoc domowa ma być powszechnym problemem wśród arabskich imigrantów²⁵². Co ciekawe, mimo tego że w Turcji co roku w wyniku przemocy honorowej ginie ponad 200 osób, a Turcy dominują w statystykach sprawców w innych państwach europejskich, w Zjednoczonym Królestwie nie było jeszcze przypadku przestępstwa honorowego, którego dokonałaby osoba należąca do społeczności tureckiej. Wydaje się, że w Wielkiej Brytanii wspólnota arabska oraz turecka stosują inne sposoby odpowiedzi na naruszanie norm kulturowych przez swoich członków. Duże znaczenie może mieć również odmienny niż w Holandii czy Niemczech charakter mniejszości tureckiej. Na Wyspy Brytyjskie emigrowało wiele osób należących do miejskiej klasy średniej, dobrze wykształconych oraz mających wysokie kwalifikacje, co ułatwiało zdobycie dobrej pracy, a także ludzie opuszczający Turcję z przyczyn politycznych. Do Republiki Federalnej Niemiec oraz Królestwa Niderlandów przenosili się natomiast mieszkańcy wiejskich terenów Anatolii będący migrantami ekonomicznymi, którzy mieli wykonywać prostą, niskopłatną pracę. Prywatnie pozostali jednak silnie związani ze swoją ojczyzną, rodzinnymi ziemiami oraz tradycją i kulturą. Wielu z nich miało również konserwatywne spojrzenie na sprawy społeczne²⁵³.

3.3. Alternatywy dla zabójstwa honorowego

Zabójstwo honorowe jest jednym z możliwych przestępstw uzasadnianych potrzebą zachowania honoru oraz kontroli nad kobietą, a przy tym najbardziej drastycznym i skrajnym, które stosowane jest w wyjątkowych okolicznościach.

²⁵¹ R. Aplin, *Policing...*, op. cit., s. 58.

²⁵² J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community...*, op. cit., s. 60.

²⁵³ Różnice w profilu tureckiej migracji do Wielkiej Brytanii, a do państw takich jak Niemcy czy Holandia są wyraźnie widoczne również w preferencjach wyborczych członków tych wspólnot. Obywatele Turcji mieszkających w Niemczech oraz Holandii w większości są zwolennikami Prezydenta Erdoğan oraz jego partii AKP podzielać jej konserwyzm społeczny oraz odwoływanie się do wartości osadzonych w religii. W Wielkiej Brytanii natomiast poparciem cieszą partie świeckie i lewicowe. Podział ten wyraźnie widoczny był w wynikach tureckiego referendum konstytucyjnego z 2017 roku, które miało zagwarantować zdecydowane zwiększenie uprawnień Głowy Państwa, a przez wielu komentatorów politycznych postrzegane było jako test popularności Recep Tayyipa Erdoğan. Zarówno w Niemczech, jak i Holandii zdecydowana większość oddanych głosów była na „tak”, z kolei w Wielkiej Brytanii tureccy wyborcy sprzeciwili się proponowanym zmianom ustrojowym. Zob. BBC, *Turkey referendum: The numbers that tell the story*, 2017, wersja internetowa: <https://www.bbc.com/news/world-europe-39619354> z dnia 16 kwietnia 2020 roku, T. Krumm, *Germany's Turkish Voters - What Do We Know?*, 2018, wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/325069450_Germany's_Turkish_Voters_-_What_Do_We_Know, z dnia 16 kwietnia 2020 roku, A. MacDonald, *'No, na, hayir!' Turks in Britain vote in presidential referendum*, Middle East Eye 2017, wersja internetowa: <https://www.middleeast-eye.net/news/no-na-hayir-turks-britain-vote-presidential-referendum>, z dnia 16 kwietnia 2020 roku.

Nie każde bowiem złamanie norm pociąga za sobą konieczność pozbawienia życia określonej osoby czy też zastosowania wobec niej przemocy fizycznej. Istnieją inne, alternatywne sposoby rozwiązania problemu naruszenia zasad kodeksu honorowego. Dopiero, gdy one zawiodą lub są niemożliwe do zastosowania w konkretnym przypadku podejmowana jest decyzja o zabójstwie. W zdecydowanej większości przypadków przyniesienie rodzinie wstydu spotyka się z mniej drastycznymi reakcjami. Mówi się o nich mniej, ponieważ rzadko wychodzą na jaw, historie ich zastosowania są mniej dramatyczne, a w większości przypadków wiadomość o nich nie dochodzi do instytucji państwa. Badania ludności arabskiej w Izraelu oraz Kurdów mieszkających w Turcji wskazują, że zwyczajową odpowiedzią na transgresje w postaci pozamałżeńskiej ciąży lub relacji seksualnej jest zapłata odszkodowania lub małżeństwo²⁵⁴. Z kolei według informacji uzyskanych w wywiadach przeprowadzonych z jemeńskimi nastolatkami karą wobec „niewłaściwie zachowującej się” kobiety jest uwięzienie jej w domu, wymuszone małżeństwo, wyparcie się kobiety lub przemoc fizyczna. Zabójstwo spotykane jest natomiast bardzo rzadko i może być potraktowane jako środek ostateczny.

Podstawową alternatywą dla zabójstwa jest małżeństwo, szczególnie, gdy wiadomość o transgresji nie jest publicznie znana²⁵⁵. Kobieta zmuszana jest do zawarcia małżeństwa, albo z mężczyzną z którym pozostaje w nieformalnym związku, albo, co częściej spotykane, z kandydatem wskazanym przez jej rodzinę. Może być to mężczyzna, który sam ma problemy ze znalezieniem żony, ponieważ jego osobisty honor jest naruszony lub pochodzi on z niehonorowej rodziny, jest wdowcem bądź też nie ma majątku. Dla takiego człowieka nawet małżeństwo ze zhańbioną, „wybrakowaną” kobietą jest pożądane, gdyż stanowi szansę na zrealizowanie społecznych oczekiwań takich jak posiadanie żony i dzieci oraz odzyskanie honoru, który utracił jako kawaler²⁵⁶. Innym kandydatem może być dalszy krewny, którego zgoda na ślub to osobiste poświęcenie w celu wymazania rodzinnego wstydu bądź mężczyzna pochodzący z innej wspólnoty (innej wioski, innego plemienia), który nie zdaje sobie sprawy z naruszeń jego przysięż żony lub traktuje je mniej poważnie będąc osobą z zewnątrz. Dla wielu może być to również szansa na legalną emigrację do Europy. Małżeństwo jest korzystnym rozwiązaniem dla samej rodziny, oznacza bowiem przeniesienie odpowiedzialności za kobietę na inną osobę – jej męża. Uwaga ta

²⁵⁴ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Honor Killings...*, op. cit., s. 655.

²⁵⁵ Ibid., s. 654.

²⁵⁶ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings...*, op. cit., s. 159. Jednym z podstawowych oczekiwań wobec mężczyzn na Bliskim Wschodzie jest posiadanie dzieci, przy czym najlepiej było ich kilka oraz przynajmniej część była płci męskiej (preferowanie synów nad córkami).

odnosi się przede wszystkim do wspólnot pochodzących z Turcji. Wśród ludności arabskiej panuje przekonanie, że nawet po ślubie kontrola zachowania kobiety pozostaje zadaniem jej rodziny.

Drugą możliwą odpowiedzią na transgresję jest odesłanie kobiety²⁵⁷. Ta alternatywa jest szczególnie charakterystyczna dla społeczności migranckiej. Jeżeli dziewczyna należąca do takiej mniejszości, zachowuje się zbyt swobodnie, odchodzi od wymaganych w jej kręgu kulturowym wzorów zachowania na rzecz norm obowiązujących w społeczeństwie przyjmującym, to jej rodzina może zdecydować się na odesłanie jej do kraju swojego pochodzenia, zwykle do dalszej rodziny, na przykład na cały przewidziany dla niej okres edukacji. W ten sposób trafi ona do miejsca, w którym naruszenie honoru jest mniej prawdopodobne. Świat zachodni postrzegany jest w tym kontekście jako niebezpieczny dla młodej kobiety, łatwo w nim dopuścić się niepożądanego zachowania. Problemy mogą na przykład wynikać z mieszania się kobiet i mężczyzn w sferze publicznej czy koedukacyjnej nauki w szkołach. Przykładem są lekcje wychowania fizycznego, w trakcie których łatwo o kontakt fizyczny z przeciwną płcią, a także zajęcia na basenie, gdzie siłą rzeczy pokazywane jest ciało obcym osobom. Z tych powodów muzułmańscy rodzice nierzadko zwalniali swoje córki z uczestnictwa w tego rodzaju lekcjach. Odesłanie jest wszechstronną metodą, będącą odpowiedzią na naruszenie honoru lub służącą jako środek zapobiegawczy. Może ono dotyczyć także żony – mąż odsyła ją do jej rodziny, zrzekając się odpowiedzialności za kontrolę jej zachowań, która ponownie spada na ojca lub braci. Przypomina to jeszcze inną metodę, a więc wyparcie się kobiety, żony lub damskiego członka rodziny. Pokazuje się w ten sposób, że nie chce się mieć z nią żadnego kontaktu. Osoba ta przestaje być członkiem rodziny (lub żoną), staje się kimś obcym i traktuje się ją jakby nie istniała przez co nie może już przynieść wstydu. Odesłanie wyraża się najczęściej zwrotami takimi jak „nie jesteś moją córką”, „nie mam już córki”, „jesteś dla mnie martwa”.

Dla męża podstawowym instrumentem, obok odesłania lub wyparcia się żony, jest rozwód. Dla niektórych jednak sam rozwód oznacza naruszenie honoru, to wyraźny dowód, że nie był on w stanie wymusić posłuszeństwa od swojej małżonki. Zdarzają się również przypadki, w których zachowanie byłej żony zostaje uznane za przynoszące wstyd jej byłemu partnerowi, od którego wymaga się następnie reakcji.

Rozwiązaniem kwestii honoru może być także udawanie, że problem nie istnieje²⁵⁸. Takie podejście, sztuczna obojętność, ma zapewnić, że nikt spoza rodziny nie dowie się o naruszeniu normy, a więc nie spotka jej ostracyzm ze strony wspólnoty oraz utrata przydanego z zewnątrz honoru. Jest to jednak

²⁵⁷ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings...*, op. cit., s. 160.

²⁵⁸ *Ibid.*, s. 164.

ryzykowne, gdyż w żytej wspólnocie nie można mieć pewności, że informacja o zdarzeniu się nie wyda. Skuteczność tej metody oraz możliwość jej zastosowania zależy przede wszystkim od rodzaju i okoliczności naruszenia norm kulturowych. Z tego rozwiązania mogą również korzystać same kobiety, które dopuściły się wykroczenia. Najbardziej drastycznym przykładem może być ofiara gwałtu, które nie informuje o swojej wiktymizacji, ani swojej rodziny, ani organów państwa, tak aby uniknąć przypisania jej przez grupę odpowiedzialności za to zdarzenie.

Kolejną alternatywą wobec przemocy jest odwołanie się do innych podmiotów, które pomogą rozwiązać wewnątrzrodzinny spór. Przykładowo, w przypadku ucieczki córki z domu jej rodzina może zawiadomić władze oczekując, że nie tylko ją odnajdą i sprowadzą do domu, ale wymierzą jej również karę. Możliwe jest także odwołanie się do autorytetu w ramach wspólnoty, najczęściej duchownego, który przeprowadzi negocjacje między stronami sporu honorowego, a więc sprawczynią naruszenia normy oraz jej rodziną, i doprowadzi do ich pojednania lub stwierdzi, odwołując się do swojej wiedzy religijnej i doświadczenia, że w tej konkretnej sprawie nie doszło do naruszenia honoru²⁵⁹. Oczyszczenie w ten sposób kobiety z zarzutu cudzołóstwa (*ziny*) sprawi, że jej rodzina odzyska honor zszargany nieprawdziwymi oskarżeniami.

Najczęściej jednak zabójstwa unika się przez zastosowanie innej formy przemocy. Pamiętać trzeba, że przemoc mająca zapewnić zgodność zachowań z normami kulturowymi jest nie tylko alternatywą dla pozbawienia życia, ale stanowi podstawową kategorię przestępstw honorowych, czy też przestępstw motywowanych kulturowo. Nie ma ona przy tym wyłącznie wymiaru fizycznego. Kobiety padają też bowiem ofiarą przemocy symbolicznej, społecznej oraz psychologicznej²⁶⁰. Przed opisem każdej ze wskazanych form przemocy warto podkreślić, że przemoc honorowa to zjawisko nasilające się, eskalujące, które może się zacząć od przemocy emocjonalnej, by następnie przejść do gróźb, zastraszania, a ostatecznie do przemocy fizycznej. Ważnym jest zatem, by instytucje i organy państwa reagowały na jak najwcześniejszym etapie przemocy, aby uniknąć tragiczniejszych konsekwencji.

Przemoc symboliczna to pojęcie wprowadzone przez francuskiego socjologa P. Bourdieu, które ma polegać na narzucaniu przez grupę dominującą znaczeń, interpretacji oraz schematów myślenia, postępowania i postrzegania rzeczywistości²⁶¹. Wartości kulturowe „klasy uprzywilejowanej” przedstawiane są jako

²⁵⁹ G. M. Kressel, *Sorricide/filiacide: homicide for family honour*, „Current Anthropology” 1981, Vol. 22, s. 143.

²⁶⁰ S.-B. Björktomt, *Honor-Based Violence in Sweden...*, op. cit.

²⁶¹ W. Jedlecka, *Formy i rodzaje przemocy*, 2017, wersja internetowa: https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89200/PDF/02_Jedlecka_W_Formy_i_rodzaje_przemocy.pdf, z dnia 15 grudnia 2020 roku.

jedyne możliwe, nie mające jakichkolwiek alternatyw. Celem jest zorganizowanie rzeczywistości społecznej tak, aby zachować *status quo*, w którym określona grupa zajmuje dominującą pozycję, a jednostki słabsze, „podporządkowane” to akceptują. W kontekście przestępstw motywowanych kulturowo przemoc symboliczna ma utrzymać system patriarchalny zakładający wyższą pozycję mężczyzn niż kobiet. Kobiety są zatem od dziecka uczone norm takich, jak posłuszeństwo i czystość (kontrola seksualności). Przekonuje się je także, że lepsza sytuacja mężczyzn jest czymś naturalnym. Rodzina zorganizowana jest tak, że mężczyzna jest jej żywicielem, a do kobiet należą obowiązki domowe i zajmowanie się dziećmi. Co więcej, to od zachowania kobiet zależy honor całej rodziny. Pod kątem przemocy symbolicznej zbadane zostały relacje między córkami, a ich ojcami. Uczucia odczuwane wobec męskiego rodzica mają pokazać, czy postępowanie córki jest właściwe. Jeżeli tak, to czuje ona dumę, a jeżeli nie to winę, lęk i strach. W ten sposób kontrolowane są zachowania kobiet. Naturalnym dla człowieka jest unikanie aktywności rodzających negatywne uczucia, zatem córka nie chce zdenerwować ojca, bo przez to sama czułaby się ze sobą źle²⁶².

Drugą formą przemocy jest przemoc społeczna polegająca na faktycznym ograniczeniu dopuszczalnych zachowań w życiu codziennym. Przykładem może być zakaz posiadania partnera, kontrola finansów, kręgu znajomych, zaakceptowanych ubrań czy dostępu do internetu.

Przemoc psychiczna łączy w sobie przemoc symboliczną oraz społeczną, a do jej przejawów zaliczyć można ustną obrazę, szyderstwo, upokarzanie, izolowanie bądź groźby przemocy fizycznej. Jej formą jest również szantaż emocjonalny, stosowany przede wszystkim przez matki, który polega na wymuszaniu posłuszeństwa przez wzbudzanie w ofierze poczucia winy.

Ostatnim rodzajem przemocy jest przemoc fizyczna, która nie dotyka jednak wszystkich²⁶³. Pokazuje to, że wymienione formy eskalują, a gdy jedna okaże się niewystarczająca, rodzina sięga po kolejną. Aktów przemocy fizycznej dokonują przede wszystkim mężczyźni – ojcowie lub bracia. Może ona polegać na pobiciu, pozbawieniu wolności, uprowadzeniu, zmuszeniu do małżeństwa, ale także okaleczeniu w celu oszpececia; zadaniu rany, zrobieniu blizny w widocznym miejscu (zwykle na twarzy), na przykład przez obcięcie nosa, albo oblanie kwasem²⁶⁴. Formą okaleczenia stosowaną wśród Beduinów żyjących w Izraelu

²⁶² S.-B. Björktomta, *Honor-Based Violence in Sweden...*, op. cit. W tekście przywoływany był przykład dotyczący tego, że sam widok zdenerwowanego ojca powodował u córki wstyd oraz poczucie winy. W ten sposób, oceniając jego reakcje, uczyła się ona, jakich zachowań powinna unikać.

²⁶³ S.-B. Björktomta, *Honor-Based Violence in Sweden...*, op. cit.

²⁶⁴ Atak kwasem to metoda stosowana zwłaszcza przez sprawców pochodzących z krajów takich jak Pakistan i Indie. Może on być rezultatem odmowy zawarcia małżeństwa lub „upokorzenie

jest podcięcie ścięgna w prawej stopie kobiety uznanej za niehonorową²⁶⁵. Ukarana w ten sposób kobieta naznaczona zostaje piętnem hańby, będzie kuleć przez całe życie, co ma publicznie przypominać, że dopuściła się ona naruszenia norm honorowych. Służy to jako również przestroga dla innych członkiń wspólnoty. Ostatecznym przykładem przemocy fizycznej jest pozbawienie życia, a zatem zabójstwo honorowe.

3.4. Czynniki zwiększające prawdopodobieństwo zabójstwa honorowego

Mimo istnienia wielu alternatyw wobec zabójstwa honorowego, zdarzają się sytuacje, w których rodzina decyduje, że odpowiedzią na zachowanie przynoszące wstyd musi być pozbawienie życia transgresorki. Może mieć na to wpływ także presja ze strony wspólnoty: „istnieje duży nacisk na to, żeby wymierzyć tą najsurowszą karę. Ludzie wiedzą i akceptują, że sankcją za naruszenie honoru rodziny jest śmierć”²⁶⁶. Wyróżnić można kilka czynników, których wystąpienie wyraźnie zwiększa prawdopodobieństwo zabójstwa honorowego. Zostały one szczegółowo opisane przez C. van Eck, która za pierwszy z nich uznała presję ze strony wspólnoty oraz zakres wiedzy o wykroczeniu²⁶⁷. Kluczem do odpowiedzi na pytanie, czy do zabójstwa dojdzie, czy nie, jest liczba osób, do których dotarła informacja o zdarzeniu pociągającym za sobą dyshonor. Surowość kary nie zależy tak naprawdę od wagi naruszenia, a od tego jak duża jest jego świadomość we wspólnocie; im więcej osób o nim wie, tym bardziej prawdopodobne jest zabójstwo²⁶⁸. Wraz z rozpowszechnianiem się informacji rośnie szansa na eskalację przemocy, co wynika przede wszystkim z tego, że problemu nie będzie można ukryć lub rozwiązać w ramach rodziny. Wiedza wspólnoty sprawia, że część z wymienionych wyżej alternatyw nie może zostać już zastosowana. W rodzinie z kolei pojawia się strach przed negatywnymi konsekwencjami utraty honoru ponoszonymi ze strony swojego otoczenia. Reakcją społeczną na naruszenie normy jest przede wszystkim ostracyzm wobec wszystkich członków danej rodziny. Dotyczy to zarówno dorosłych, jak i dzieci, które mogą w ten sposób stracić kolegów i koleżanki²⁶⁹. Pojawiać się mogą również problemy natury ekonomicznej. Zdarzały się przypadki, w których sklep, czy inne przedsiębiorstwo męzczyzny, którego żona lub krewna dokonała transgresji, było bojkotowane,

seksualne” (odrzuć), co również stanowi przykład przemocy honorowej. Zob. C. Helba i inni, *Report on Exploratory...*, op. cit., s. 4.

²⁶⁵ G. M. Kressel, *Sorricide/filiacide...*, op. cit., s. 148.

²⁶⁶ D. Gosewehr, A. Verheijden, *Eerwraak en bloedwraak onder Turken in Nederland*, Undergraduate thesis in criminology, Amsterdam 1983, s. 8.

²⁶⁷ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings...*, op. cit., s. 187.

²⁶⁸ G. M. Kressel, *Sorricide/filiacide...*, op. cit., s. 151.

²⁶⁹ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community...*, op. cit., s. 8.

a nawet atakowane (wybijanie szyb, próby podpalenia). Presja i wrogość ze strony otoczenia może prowadzić do utraty poczucia własnej wartości oraz problemów natury psychicznej. Odrzucenie przez wspólnotę człowieka wywodzącego się z kultury kolektywistycznej, przekonanego o kluczowym znaczeniu grupy w życiu, jest dla niego traumatycznym przeżyciem. Może być gotów zrobić bardzo wiele, byleby tylko ponownie zostać zaakceptowanym; obejmuje to również pozbawienie życia bliskiej mu osoby. Presja społeczności może przybrać formę „bezpośredniej konfrontacji z utratą honoru”²⁷⁰. Nawiązuje to do charakteru honoru, a więc tego, że jest to wartość subiektywna i przypisywana z zewnątrz. Zniewagą jest to, co zostaje narzucone przez osoby trzecie, utrata honoru następuje nie w momencie samego wykroczenia, lecz w chwili, gdy otoczenie staje się jego świadome, zaczyna o nim mówić i negatywnie je ocenia. Nierzadko członek grupy otwarcie przychodzi do określonego mężczyzny informując go o zdarzeniu, które przynosi wstyd i wymaga jego reakcji. Obok bezpośredniej konfrontacji może mieć miejsce także publiczne oskarżenie, w ramach którego otoczenie wprost zarzuca kobiecie niewłaściwe postępowanie. Mężczyzna, który za nią odpowiada, jest przy tym podlegany do przemocy. Nakłanianie go jest poparte przywołaniem korzyści, które uzyska po oczyszczeniu honoru, a więc zakończeniem jego społecznego izolacji i możliwością powrotu do uczestnictwa w życiu wspólnoty.

Szeroką kategorią czynników prowadzących do zabójstwa są okoliczności dotyczące sprawcy, a więc jego cechy osobiste, sytuacja rodzinna oraz właściwości społeczno-ekonomiczne. Do cech osobistych i indywidualnych zaliczyć można między innymi osobowość sprawcy, jego temperament, to czy jest ekstrawertykiem, czy introwertykiem, jaki jest poziom jego neurotyzmu (wrażliwości emocjonalnej) oraz psychotyzmu (zorientowanie na siebie)²⁷¹. Do cech osobowościowych z kolei zalicza się naturalną skłonność do agresji, lekceważenie norm społecznych, niską tolerancję na frustrację, egocentryzm oraz brak zdolności do autorefleksji i kontrolowania swojego zachowania. Problematyczne może być również uzależnienie od alkoholu czy narkotyków, a także łatwy dostęp do broni. Im więcej z tych zmiennych dotyczy konkretnego mężczyzny, tym większa jest szansa, że zareaguje on przemocą fizyczną na naruszenie norm.

Szczególna sytuacja rodzinna może dotyczyć na przykład tego, że dana kobieta w przeszłości przyniosła swojej rodzinie wstyd, co zostało zlekceważone lub spotkało się z alternatywną wobec przemocy reakcją, a teraz ponownie dopuszcza się transgresji. W przypadku takiej „recydywy” reakcja będzie zdecydowanie bardziej surowa. Istnieje również problem „dziedziczenia” wstydu, zła

²⁷⁰ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings...*, op. cit., s. 187.

²⁷¹ J. Błachut i inni, *Kryminologia...*, op. cit., s. 98.

reputacja matki może przejść na jej córkę. Mężczyzna w takim wypadku ma poczucie, że jego honor jest zagrożony małżeństwem ze zhańbioną kobietą lub tym, że nie potrafił skutecznie wymusić na niej przestrzegania wzorów zachowania. Będzie on przez to surowej oceniać swoją córkę i gwałtowniej reagować na jej uchybienia.

Czynniki społeczno-ekonomiczne dotyczą negatywnej sytuacji życiowej, w której znajdują się niektórzy migranci. Wraca tutaj zatem problem ich marginalizacji szczegółowo omówiony w podrozdziale 3.1. Przypominając prowadzone tam rozważania, warto podkreślić, że członkowie mniejszości często żyją obok siebie, tworząc zamknięte wspólnoty, w których każdy wzajemnie się obserwuje oraz ocenia. Wzajemne ocenianie polega na porównywaniu się do innych, nie tylko w zakresie majątku czy pracy, ale także posłuszeństwa żony i dzieci oraz szacunku ze strony otoczenia. Jeżeli jednostka po takim porównaniu uzna się za gorszą to obniżeniu ulegnie jej samoocena, pojawić się mogą kompleksy, co z kolei może się przełożyć na surowsze karanie osób, za które odpowiada. Poważnym problemem pozostaje fakt, że w Europie istnieje większe ryzyko utraty honoru niż w kraju pochodzenia migrantów. Życie w dużym europejskim mieście utrudnia skuteczną kontrolę zachowań członków rodziny oraz niesie ze sobą wiele nowych zagrożeń dla honoru. Rozszerza się również katalog zachowań, które sprowokować mogą agresywną reakcję. Kolejnym problemem jest konieczność poradzenia sobie z zachodzącymi w społeczeństwie przyjmującym zmianami społecznymi takimi jak wspomniana emancypacja kobiet, która w kontekście wspólnoty mniejszościowej przybiera formę „westernizacji” żeńskich członków. Kobiety pochodzenia migracyjnego mogą przyjmować wartości z kultury zachodniej, zachowując się podobnie do kobiet z grupy dominującej. Priorytetem staje się dla nich życiowa niezależność, zdobywanie edukacji oraz samodzielności finansowej, a nie zajmowanie się obowiązkami domowymi i realizowania oczekiwanej od nich roli matki i żony. Odpowiedzią ze strony bliższych na odejście od kulturowo oczekiwanych wyborów życiowych oraz większą swobodę obyczajową może być nie tylko brak akceptacji, ale również przemoc.

Dla wielu migrantów najpoważniejszym problemem pozostaje marginalizacja społeczna, która rodzi potrzebę wsparcia ze strony innych członków swojej grupy oraz skłania do bliższego związania się z nią oraz rządzącymi nią wartościami. Ten sam mechanizm funkcjonuje w momencie przybycia do nowego państwa. Migrant potrzebujący pomocy w nowym środowisku zwraca się o nią do ludzi podobnych do niego, a więc pochodzących z jego kręgu kulturowego. Jest to również wynikiem braku lub niewystarczającej pomocy ze strony instytucji państwa oraz głównego nurtu społeczeństwa. W dzielnicach migranckich często mieszkają obok siebie osoby z tego samego regionu, a nawet tego samego miasteczka lub wsi. W ten sposób usiłuje się odtworzyć znaną sobie przestrzeń

w nowym miejscu życia, co skutkuje faktycznym uzależnieniem ekonomicznym od innych członków wspólnoty oraz od ich opinii. Jednostka nie może sobie pozwolić na utratę pomocy i wykluczenie z grupy, co mogłoby być następstwem naruszenia honoru. Z kolei kłopoty w sferze zawodowej rodzą stres, który zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia każdej formy przemocy domowej, w tym tej opartej na honorze. Zdaniem organizacji udzielających pomocy ofiarom takich czynów, chociaż ubóstwo samo w sobie nie jest bezpośrednią przyczyną przemocy, ma jednak negatywny wpływ na psychikę sprawcy oraz rodzi frustracje i poczucie deprivacji²⁷². Dla mężczyzny dom może stać się jednym miejscem, które jest w stanie kontrolować, a zwiększenie kontroli nad bliskimi jest próbą ustabilizowania własnego życia. Związek między marginalizacją ekonomiczną a przemocą dobrze ukazuje cytat R. Hafez: „Gdy napotykasz różnice kulturowe i bariery językowe, zmniejszają się szanse na zatrudnienie, a mężczyzna staje się zmarginalizowany. Może to przełożyć się na niepokój i presję, co z kolei prowadzi do przemocy wobec osób bezbronnych, którymi zwykle jest żona lub córka”²⁷³.

Wyraźnie trzeba zaznaczyć, że wspomniane czynniki występują wspólnie, wzajemnie na siebie oddziałując. Im więcej dotyczy określonego mężczyzny, tym bardziej prawdopodobne jest, że dopuści się on zabójstwa honorowego w odpowiedzi na transgresję. Dla zobrazowania tego można przywołać śmierć Banaz Mahmod, dwunastoletniej dziewczyny pochodzenia kurdyjskiego, która w 2006 roku została zamordowana przez swojego ojca. Wcześniej jej siostra, sama będąca ofiarą przemocy, uciekła z domu czym przyniosła hańbę całej rodzinie, a przede wszystkim swojemu ojcu, który był nękanym przez innych członków wspólnoty zarzucających mu, że nie jest prawdziwym mężczyzną, ponieważ nie panuje nad swoimi córkami. Widoczne są w tym miejscu dwa czynniki zwiększające prawdopodobieństwo zabójstwa: czynnik rodzinny w postaci

²⁷² Mowa tutaj zwłaszcza o tak zwanej deprivacji relatywnej, należącej do podstawowych źródeł agresji. Polega ona na odczuwaniu przez jednostkę, że otrzymuje mniej niż się spodziewała, mniej niż się jej należy lub mniej niż otrzymali ludzie do niej podobni. Deprivacja dotyczy przede wszystkim młodych ludzi. W kontekście migrantów deprivację wzmacnia niekorzystna sytuacja ekonomiczna, a jest ona szczególnie problematyczna dla osób należących do drugiego i trzeciego pokolenia imigrantów, które mają podobne oczekiwania jak ich rówieśnicy z grupy dominującej, ale mniejsze szanse na osiągnięcie sukcesu. Zob. E. Aronson i inni, *Psychologia Społeczna...*, op. cit., s. 347. W wielu przypadkach przyczyną deprivacji relatywnej jest zjawisko anomii, to jest niemożność realizacji kulturowo zdefiniowanych celów za pomocą kulturowo zdefiniowanych środków z powodu blokady strukturalnej. Anomia uznawana jest przez niektórych autorów za jedną z podstawowych przyczyn przestępczości, zob. J. G. Bernburg, *Anomie Theory* (w:) Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice, Oxford 2019, wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/332057713_Anomie_Theory_Oxford_Research_Encyclopedia_of_Criminology_and_Criminal_Justice, z dnia 16 grudnia 2020 r.

²⁷³ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community...*, op. cit., s. 35–36.

wcześniejszej transgresji (ucieczka z domu starszej córki) oraz czynnik społeczny; presja otoczenia przejawiająca się szyderstwami oraz groźbą wykluczenia z grupy co miało zapewnić, aby w przyszłości mężczyzna nie pozwolił na naruszenie norm lub odpowiednio (z punktu widzenia wspólnoty) na nie zareagował. Banaz ukarana została śmiercią za publiczne całowanie się ze swoim partnerem oraz chęć rozstania się z mężem. Na zabójstwo naciskał jej wujek (dodatkowa presja na ojca), który prowadził kilka biznesów oraz miał szerokie kontakty społeczne. Obawiał się on, że brak reakcji spowoduje, że także on utraci honor i poniesie negatywne konsekwencje społeczne za przewinienie swojej krewnej²⁷⁴.

3.5. Profil sprawcy przestępstw honorowych

Tworzenie profilu sprawcy przestępstw honorowych trzeba zacząć od wskazania, że czyny tego rodzaju często różnią się od siebie okolicznościami, podobnie zresztą jak ich sprawcy. Kluczowym zadaniem jest wskazanie wspólnych elementów pozwalających na formułowanie bardziej ogólnych wniosków. Pamiętać również należy, że w sprawach przemocy honorowej często obok sprawcy bezpośredniego występują także osoby podlegające go do czynu, pomagające mu, kierujące nim, czy wydające mu polecenia. Wszystkie te podmioty co do zasady są spokrewnione lub znają ofiarę. Sprawcy bezpośredni przestępstw honorowych zwykle są starsi od swoich ofiar, co jest naturalne, biorąc pod uwagę, że dużą część z nich stanowią ich rodzice. W Niemczech 32% sprawców miało 40 lub więcej lat²⁷⁵. Jednocześnie widoczna jest spora grupa sprawców młodszych, zbliżonych wiekiem do ofiar (od 18 do 30 roku życia), a także nieletnich mających między 15 a 17 lat. Tym ostatnim nierzadko to ich rodzina wydała polecenie dokonania przestępstwa honorowego. Na młodszych sprawców składają się przede wszystkim bracia i mężowie ofiary, a czasami jej kuzyni. Jak już wspomniano, większość należy do pierwszego pokolenia migrantów, zsocjalizowanych w innej części świata, dla których kontakt kulturowy ze społeczeństwem europejskim był szczególnie trudny, a normy zachodniej kultury były czymś nowym, obcym, często niezrozumiałym. Ich problemy spotęgowane zostały przez marginalizację społeczną, która utrudnia przyjmowanie wartości rozpowszechnionych w nowym miejscu życia i skłania do umocnienia zasad z własnej kultury. Ludzi tych dotykały również problemy natury ekonomicznej, których przezwyciężenie jest trudne z powodu bariery językowej, braku kwalifikacji oraz słabego wykształcenia. Marginalizacja powoduje, że mężczyzna może czerpać honor wyłącznie ze sfery rodzinnej swojego życia. Priorytetem

²⁷⁴ J. Payton, *Collective crimes, collective victims: a case study of the murder of Banaz Mahmood (w:) Honour, Violence, Women...*, op. cit., s. 67.

²⁷⁵ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland 1996-2005...*, op. cit., s. 80.

staje się dla niego zatem kontrola rodziny oraz jej posłuszeństwo, tak aby zminimalizować ryzyko transgresji i całkowitego utraty honoru, którego poziom i tak jest niski z powodu problemów w innych dziedzinach życia.

Ważnym elementem jest również osobowość i natura sprawcy, a przede wszystkim to, czy przejawia on agresywne tendencje. Różnice osobowościowe mogą sprawić, że dwie osoby zareagują na podobną sytuację zupełnie inaczej. Dla człowieka agresywnego, otwarcie stosującego przemoc w życiu codziennym, decyzja o użyciu jej dla obrony swojego honoru przychodzi łatwiej, niż osobie spokojnej i zrównoważonej. W tym miejscu można również nawiązać do teorii psychologicznych w ramach kryminologii pozytywistycznej, zgodnie z którymi większość sprawców przestępstw to osoby zmagające się z problemami psychicznymi oraz zaburzeniami osobowości, takimi jak psychopatia²⁷⁶. Bez wątplenia u części sprawców można zauważyć cechy osobników psychopatycznych, nie ma jednak dokładnych danych o tym, jak wielu oskarżonych o zbrodnie honorowe zostało pod tym kątem przebadanych. Co więcej, nawet gdyby okazało się, że wielu spośród nich cierpiało na takie zaburzenia to otwartym pozostaje pytanie, w jakim stopniu wpłynęły one na ich czyny. W społeczeństwie różnego rodzaju problemy psychiczne są jednak rozpowszechnione, dotykając wielu osób, z których zdecydowana większość nie wchodzi w konflikty z prawem częściej niż osoby w pełni zdrowe. Bez wątplenia pewne cechy osobowości oraz odstępstwa od normy psychicznej mogą rodzić przekonanie o konieczności kontroli, zwiększać gotowość na stosowanie przemocy oraz ograniczać mechanizm kontrolny jakim jest ludzkie sumienie. Nie powinno się jednak przykładać do nich zbyt dużej wagi w badaniu genezy przemocy honorowej, aczkolwiek, nie będąc jej źródłem, mogą one zwiększyć prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań przemocowych. Wykluczone powinno być natomiast traktowanie ich jako przyczynę niepoczytalności sprawcy, a więc tego, że nie mógł on rozpoznać znaczenia swojego czynu, ani kierować swoim postępowaniem, co mogłoby skutkować brakiem lub złagodzeniem odpowiedzialności karnej. Przestępstwa honorowe są bowiem wynikiem świadomej i przemyślanej decyzji, a ich realizację poprzedza staranny etap planowania i przygotowania.

Kluczowy dla dopuszczenia się przemocy honorowej jest stopień zinternalizowania wartości kulturowych takich jak znaczenie honoru w życiu codziennym oraz prezentowane postawy. W ustaleniu tych ostatnich pomocne są badania sondażowe. Według jednego z nich poparcie dla zabójstw honorowych związane jest z czynnikami takimi jak miejsce zamieszkania (miasto, a tereny wiejskie),

²⁷⁶ H. J. Schneider, *Przyczyny przestępczości. Nowe aspekty międzynarodowej dyskusji o teoriach kryminologicznych*, „Archiwum Kryminologii” 1998, Tom XXIII–XXIV, s. 18 i n.

poziom wykształcenia, status ekonomiczny, sposób realizowania praktyk religijnych (prywatnie czy publicznie) oraz fundamentalizm religijny²⁷⁷. Osoby przyznające się do regularnych modlitw w meczetach statystycznie częściej akceptowały przemoc honorową, w przeciwieństwie do tych, którzy ograniczali się do prywatnych, domowych modlitw. Widoczna jest tutaj różnica między społecznym a indywidualnym aspektem religii. Istotny jest nie sam fakt religijności, lecz sposób jej realizowania, który dotyczy różnicy między podejściem indywidualistycznym a kolektywistycznym. Chodzenie do meczetów może zwiększać akceptację dla przemocy honorowej, ponieważ jednostka czuje się bardziej związana ze swoją wspólnotą, odczuwa potrzebę przynależności do niej oraz przestrzegania czy popierania wartości wyznawanych przez innych jej członków. Jej poglądy kształtują się pod wpływem osób trzecich (innych uczestników nabożeństw lub prowadzących je duchownych). Zauważalny jest zatem wpływ kolektywizmu. Osoby chcące uczestniczyć w życiu całej wspólnoty, popierają surowsze karanie jednostek łamiących normy tej grupy, obawiając się, że naruszenie norm zagrazi spójności grupy. Indywidualny aspekt religijności jest natomiast bez znaczenia dla popierania przemocy. Na postawy jednostki wpływa zatem nie sama religia czy religijność pojedynczego człowieka, lecz sposób jej przeżywania (samotnie lub w grupie), który przekłada się na postrzeganie samego siebie jako samodzielnej podmioty, czy raczej elementu większej całości.

Kolejnym czynnikiem sprzyjającym popieraniu zabójstw honorowych jest religijny fundamentalizm²⁷⁸. Fundamentalizm zapewniać ma korzyści psychologiczne, takie jak pewność własnego światopoglądu oraz większą niż przy tradycyjnej religijności ochronę przed egzystencjonalnym lękiem. Korzyści te nie

²⁷⁷ J. Beller, Ch. Kröger, D. Hosser, *Disentangling Honor-Based Violence and Religion: The Differential Influence of Individual and Social Religious Practices and Fundamentalism on Support for Honor Killings in a Cross-National Sample of Muslims*, „Journal of Interpersonal Violence” 2019, s. 1 i n., wersja internetowa: https://www.researchgate.net/publication/335443053_Disentangling_Honor-Based_Violence_and_Religion_The_Differential_Influence_of_Individual_and_Social_Religious_Practices_and_Fundamentalism_on_Support_for_Honor_Killings_in_a_Cross-National_Sample_of_M, z dnia 21 kwietnia 2020 roku.

²⁷⁸ J. Beller i inni, *Disentangling Honor-Based Violence...*, op. cit., s. 5. Fundamentalizm, niezależnie od tego do jakiej religii nawiązuje, może być uznany za ideologię o następujących założeniach: 1. Zasady głoszone przez fundamentalistów są jedynymi prawdziwymi i słusznymi, 2. Religia (rozumiana w specyficzny sposób przez fundamentalistów) dominuje nad każdą sferą życia, 3. Odrzucenie wszystkiego niezwiązanego z akceptowanymi przez fundamentalistów dogmatami religijnymi, 4. Religia jest sposobem rozwiązania wszystkich problemów. Zob. S. Wojciechowski, *Terroryzm na początku XXI wieku. Pojęcia, Przejawy, Przyczyny*, Poznań 2013, s. 111. Z kolei według J. Daneckiego wspólnymi cechami fundamentalistów islamskich są: duma z przeszłości, upolitycznienie religii oraz negatywny stosunek do świata zachodniego. Zob. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Tom II, Warszawa 2007, s. 123. Wydaje się, że w badaniu J. Beller i innych pod pojęciem fundamentalistów kryją się również osoby o bardzo konserwatywnych społecznie poglądach, przekonane o ważnej roli religii w codziennym życiu oraz negatywnie oceniające zmiany, które niesie ze sobą nowoczesność w zakresie relacji międzyludzkich i ról płciowych.

mają jednak charakteru definitywnego, fundamentalista czuje bowiem zagrożenie ze strony niefundamentalistycznego otoczenia, które kwestionuje oraz odrzuca jego poglądy. Uczucia te są spotęgowane, gdy taka osoba żyje w środowisku świeckim lub opartym na innej religii, jak na przykład w Europie. Dla fundamentalistów naruszenie norm, które w ich przekonaniu mają podstawę religijną, a dotyczą zasad postępowania w życiu, to nie tylko przejaw zachowania sprzecznego z kulturą, ale także zagrożenie dla ich światopoglądu oraz tożsamości. W przypadku życia w Europie problem ryzyka naruszenia wyznawanych wartości jest obecny również wśród migrantów, których nie da się uznać za fundamentalistów czy radykałów. Niektórzy członkowie wspólnoty mniejszościowej czują się wprost osaczeni przez „obcy” im świat, który promuje niemoralne, naganne i nieislamskie zasady. Reakcją jest silniejsze przywiązanie do własnej tradycji i honoru oraz zwiększenie lęku przed jego utratą. Właściwe postępowanie kobiet z otoczenia takiego mężczyzny jest jeszcze ważniejsze niż w kraju jego pochodzenia, stąd surowsza kontrola i reakcja na ewentualne wykroczenie.

Bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na aprobatę lub sprzeciw wobec zbrodni honorowych jest wykształcenie. Co do zasady im wyższy jest jego poziom tym mniejsze poparcie dla takiej przemocy²⁷⁹. Jednostka dzięki edukacji zyskuje nowe perspektywy, jest w stanie kwestionować normy kulturowe, poddaje je większej refleksji oraz może zrezygnować z tych, które ocenia negatywne, także dzięki temu, że mając szerszą wiedzę o świecie może znaleźć dla nich alternatywę w wartościach z innych kultur. Podstawowym sposobem na skuteczne przeciwdziałanie przemocy honorowej powinny być zatem działania edukacyjne oraz zwiększanie poziomu wykształcenia społeczeństwa.

Kolejną zmienną natury demograficznej, wielokrotnie już przywoływaną, jest status społeczny oraz majątkowy. Osoby ubogie, znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej, nie dysponują innymi źródłami honoru niż zachowanie członków ich rodziny. Z kolei zamożniejsze jednostki mogą czerpać szacunek ze swoich sukcesów w sferze zawodowej, czy majątku. Rzeczą charakterystyczną dla Bliskiego Wschodu jest również wyższe poparcie przemocy honorowej wśród ludności mieszkającej na terenach wiejskich. Uznaje się, że życie na takich obszarach wiąże się z bardziej konserwatywnymi, tradycyjnymi poglądami, w tym dotyczącymi seksualności. Życie w mieście utrudnia rodzinną kontrolę (brak wielopokoleniowej rodziny, która cała mieszka wspólnie lub w sąsiedztwie), zwiększa anonimowość oraz autonomię jednostki, ale także przynosi szansę na poprawę statusu materialnego. Duża część imigrantów z Bliskiego Wschodu do Europy wywodzi się właśnie z terenów wiejskich. Przenieśli oni swoje konserwatywne spojrzenie na sprawy społeczne do obcego im państwa

²⁷⁹ J. Beller, Ch. Kröger, D. Hossler, *Disentangling Honor-Based...*, op. cit., s. 11.

oraz nowej dla nich przestrzeni miejskiej. Ta gwałtowna zmiana doprowadziła do pojawienia się przekonania o konieczności skupienia uwagi na zachowaniu innych członków wspólnoty, jako że nowe środowisko ułatwia splamienie rodzinnego honoru²⁸⁰.

Podobne wnioski płyną z analizy badania dotyczącego poglądów jordańskiej młodzieży przeprowadzonego przez naukowców z Uniwersytetu w Cambridge²⁸¹. Dotyczyło ono rozpowszechnienia wśród nastolatków poglądu, zgodnie z którym zabójstwo honorowe może być uzasadnione. Stwierdziła tak prawie połowa męskich respondentów (46%) oraz 22% żeńskich. Wynik ten pokazuje, że akceptacja dla tego rodzaju czynów jest wyraźnie większa wśród mężczyzn, ale przy tym zabójstwa honorowe odrzucane są przez 2/3 wszystkich badanych. Poparcie charakterystyczne ma być dla chłopców pochodzących ze środowisk o niskim poziomie edukacji²⁸². Brak wykształcenia przekłada się na słabą pozycję na rynku pracy – bezrobocie lub konieczność wykonywania niskopłatnego zawodu. Kolejnym czynnikiem wpływającym na usprawiedliwianie przemocy honorowej jest patriarchalne postrzeganie świata oraz kolektywizm (internalizacja przekonania o kolektywistycznym charakterze społeczeństwa). Pogląd ten jest także rozpowszechniony wśród nastolatków wierzących w znaczenie kobiecej czystości, tego że na honor rodziny wpływa zachowanie jej kobiecych członków oraz wyrażających zgodę na agresję i stosowanie przemocy wobec innych osób. Dodatkowo nastolatki mający dużą liczbę rodzeństwa częściej niż ci pochodzących z mniejszych rodzin wskazywali, że zabójstwo może być uzasadnione. Można to powiązać z pochodzeniem z rodzin o poglądach konserwatywnych i tradycyjnych, często wywodzących się z obszarów wiejskich oraz należących do niższych klas społecznych. Nie ma natomiast bezpośredniego związku między religijnością a zgodą na przemoc honorową.

Podsumowując, obok wymienionych wyżej czynników zwiększających prawdopodobieństwo zabójstwa honorowego, takich jak presja wspólnoty, zakres wiedzy o naruszeniu norm, czas trwania transgresji (im dłuższa, tym bar-

²⁸⁰ Canada Department of Justice, *Preliminary Examination...*, op. cit. Jest to związane ze wspomnianym już zjawiskiem polegającym na tym, że reakcją na kontakt kulturowy członków mniejszości jest wzmocnienie swoich konserwatywnych przekonań i zamknięcie się grupy na wpływy zewnętrzne.

²⁸¹ M. Eisner, L. Ghuneim, *Belief that Honour Killings are 'Justified' Still Prevalent among Jordan's Next Generation*, Study Shows, 2013, University of Cambridge Research, wersja internetowa: <https://www.cam.ac.uk/research/news/belief-that-honour-killings-are-justified-still-prevalent-among-jordans-next-generation-study-shows>, z dnia 5 maja 2020 roku.

²⁸² M. Eisner, L. Ghuneim, *Belief that Honour Killings...*, op. cit. 61% nastolatków wywodzących się ze środowisk o niskim poziomie wykształcenia wykazywało przychylny stosunek do zabójstw honorowych. Jeżeli w rodzinie nawet jedna osoba ma wykształcenie wyższe, to akceptacja zabójstw spada do poziomu 20%.

dziej prawdopodobna jest gwałtowna reakcja), sytuacja rodzinna oraz ekonomiczna sprawcy i jego osobista skłonność do agresji, do profilu sprawcy dołączyć można, że w większości przypadków jest to osoba o konserwatywnych przekonaniach w kwestiach społecznych (przede wszystkim w sferze seksualności), odczuwająca silne związki ze swoją wspólnotą oraz potrzebę przynależności do niej. Ważna jest dla niej religia, którą przeżywa społecznie, wspólnie z innymi ludźmi (uczestnictwo w modlitwach w meczecie). Sprawcą zwykle nie jest człowiek zamożny, należy raczej do klasy niższej, jest słabo wykształcony oraz bezrefleksyjnie akceptuje swoją kulturę; nie zastanawia się nad nią i nie kwestionuje praktyk wchodzących w jej skład. Fundamentalizm religijny również sprawia, że człowiekowi łatwiej jest sięgnąć po przemoc. W przypadku społeczności migranckiej widoczny jest także szok kulturowy wywołany znalezieniem się w nowym środowisku, który jest szczególnie silny w pierwszym pokoleniu migrantów.

Duża liczba zmiennych wpływających na popełnianie przestępstw motywowanych kulturowo pokazuje złożoność środowiska migranckiego oraz to, że zjawiska tego nie można wyjaśniać w oparciu tylko o jedną przyczynę, która miałaby być absolutnie kluczowa. K. Roberts słusznie zwrócił uwagę na to, że teorie dążące do wyjaśnienia przyczyn przestępstw motywowanych kulturowo przez odwołanie się wyłącznie do jednej zmiennej, którą może być etniczność, religia czy przynależność do określonej kultury zakładać mają nieuchronność przestępstwa²⁸³. Wiadomo jednak, że przemoc honorowa, chociaż pociągająca za sobą wiele ofiar, nie jest zasadą, a sprawcy należą do mniejszości w danej grupie²⁸⁴. Skupienie się wyłącznie na pojedynczej okoliczności nie wyjaśnia, dlaczego niektóre osoby z grupy popełniają takie czyny, a inne już nie. Zdaniem Roberta najważniejszą z przyczyn przestępstw kulturowych ma być internalizacja norm kulturowych oraz związana z tym socjalizacja jednostki. Chodzi przede wszystkim o normy zakładające szczególne rozumienie honoru, jego dużej wagi w życiu codziennym, patriarchy oraz przekonania o niższym statusie kobiet. Internalizacja wpływa na osobiste przekonania człowieka, natomiast sam fakt przynależności do wspólnoty kulturowej nie musi automatycznie oznaczać wyznawania wszystkich jej wartości; członkowie określonej zbiorowości różnią się w tym zakresie od siebie. Są w niej osoby, które całkowicie zaakceptowały wszystkie jej wartości, ale także takie, które zrobiły to w ograniczonym stopniu lub

²⁸³ K. Roberts, *Towards a Psychologically Oriented Motivational Model of Honour-Based Violence* (w:) *'Honour' Killing and Violence Theory, Policy and Practice*, red. A. K. Gill, C. Strange, K. Roberts, London 2014, s. 70.

²⁸⁴ Według badania przeprowadzonego w Jordaniі zdecydowana większość respondentów (72%) nie znała nikogo kto padłby ofiarą przemocy honorowej. Zob. A. K. Gill, *Social and Cultural Implications of "Honor"-Based Violence* (w:) *International Human Rights of Women*, red. N. Reilly, Auckland 2019, s. 367.

wcale. Przyjęcie w procesie socjalizacji norm dotyczących honoru powoduje rozwój przekonań behawioralnych dotyczących wagi honoru w życiu codziennym, akceptacji kontroli nad rodziną oraz możliwości stosowania przemocy. Z kolei przekonania o charakterze normatywnym sprawiają, że człowiek dostrzega presję otoczenia, aby zachować się w określony sposób, na przykład zareagować przemocą na naruszenie wzorów zachowania²⁸⁵. Będzie on zatem akceptował przestępstwa motywowane kulturowo, ponieważ uważa, że to samo robią członkowie jego wspólnoty. Sama decyzja o użyciu przemocy z powodów honorowych zależy od wielu zmiennych; cech indywidualnych potencjalnego sprawcy (w tym jego przekonań), cech indywidualnych potencjalnej ofiary, relacji między nimi oraz stosunku grupy do takich czynów. Przemocy sprzyja jej akceptacja przez pozostałych członków rodziny oraz całej wspólnoty, dostęp sprawcy do ofiary (co jest trudne do uniknięcia biorąc pod uwagę specyfikę tych czynów), nieadekwatne sankcje za użycie przemocy honorowej oraz brak ochrony i wsparcia dla potencjalnych ofiar²⁸⁶. Dostęp do ofiary oraz wsparcie otoczenia osłabiają mechanizmy kontrolne sprawcy zwiększając prawdopodobieństwo czynu. Jeżeli jednak wspólnota nie jest w tej sprawie jednomyślna i pojawiają się w niej głosy sprzeciwu oraz toczy się dyskusja na temat adekwatności przemocy jako odpowiedzi na naruszenie norm, to jednostka zaczyna odczuwać mniejszą presję społeczną i traci przekonanie, że inni członkowie grupy w podobnej sytuacji zdecydowałiby się na przemoc honorową, co przekłada się na to, że sama będzie mniej chętna do sięgnięcia po nią. Ryzyko przemocy honorowej można zatem ograniczyć przez wprowadzenie skutecznych programów edukacyjnych, działania dla integracji migrantów, usunięcie potencjalnego celu, niwelowanie wpływu presji społecznej oraz skuteczne ściganie i karanie sprawców²⁸⁷.

W ten sposób wymienione zostały podstawowe czynniki, zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne, wpływające na przestępstwa motywowane kulturowo. Ich znaczenie można potwierdzić przez odwołanie się do danych empi-

²⁸⁵ Przekonania behawioralne: przekonania i oceny dotyczące prawdopodobnych skutków określonego zachowania. Są one silne, gdy osoba uważa, że dane zachowanie jest ważne i przyniesie pozytywne rezultaty. Przykładem może być przekonanie, że użycie przemocy może oczyścić honor rodziny. Przekonania normatywne: przekonanie jednostki, że określone działanie jest oczekiwane przez innych. Jeżeli jednostka tak uważa, to odczuwa presję społeczną, aby je podjąć. W kontekście przemocy honorowej to przekonanie, że inne osoby reagują przemocą na naruszenie normy i wymagają przemocy od innych. Zob. *Ibid.*, s. 74.

²⁸⁶ K. Roberts, *Towards a Psychologically...*, op. cit., s. 80.

²⁸⁷ Usunięcie potencjalnego celu polegać może na interwencji organów państwa na wcześniejszym etapie przemocy przez umieszczenie kobiety w bezpiecznym miejscu, takim jak schronisko dla kobiet. Zabójstwo, jak już zostało podkreślone, w wielu przypadkach jest bowiem poprzedzone innymi formami przemocy fizycznej.

rycznych zebranych po analizie przypadków przemocy honorowej na dwóch obszarach Bliskiego Wschodu: w Libanie oraz wśród Palestyńczyków żyjących w Izraelu.

Sprawcami w Libanie byli ojcowie, bracia oraz mężowie ofiar, a w kilku przypadkach potwierdzony został również udział kobiet – matek i siostr. Motywem stojącym za ich działaniem było, zgodnie ze słowami samych sprawców, „niewłaściwe zachowanie ofiary” lub konieczność „zmycia wstydu” (oczyszczenie honoru). Warto w tym miejscu przywołać kilka z ich wypowiedzi:

- 1 „Zabiłem matkę i siostrę z powodu ich złego postępowania. Rozmawiano o nich w mieście, szczególnie po aresztowaniu mojej matki za prostytutkę, a moja siostra, za jej namową, podążyła tą samą drogą”.
- 2 „Żałuję tego, co zrobiłem, ale jednocześnie uważam, że zmyłem wstyd z siebie i mojej rodziny...”.
- 3 „Moja siostra była zdegenerowana, nie była dobra, była niewierna wobec męża i go zdradzała”.
- 4 „Potwierdzam, że to ja poderznięłam swojej córce gardło bez niczyjej pomocy, zrobiłam to [sprawcą w tym przypadku była matka], aby zmyć wstyd, który przyniosła jej nielegalna ciąża”²⁸⁸.

Sprawca po swoim czynie mógł liczyć na wsparcie rodziny. Matka, której córka została zabita przez swojego brata, stwierdziła jedynie, że: „moja córka popełniła zły czyn, który wpływa na honor i godność”. Tak gwałtowne reakcje wywołane były między innymi przez przedmałżeński stosunek seksualny, ciążę albo niewierność małżeńską. Zdarzyły się również przypadki zabójstw honorowych dokonywanych bez zgody i wiedzy męża ofiary, co związane jest ze wspomnianym już przekonaniem obecnym w kulturze arabskiej, że kobieta po zawarciu małżeństwa nie przechodzi do rodziny męża, a za jej zachowania nadal opowiadają jej krewni. Zauważalna jest również eskalacja przemocy. W rodzinach, w których doszło do zabójstw już wcześniej panowała napięta sytuacja, a mężczyźni stosowali przemoc psychiczną oraz fizyczną wobec kobiet, które miały nie spełniać swoich obowiązków domowych. Gdy środki te okazywały się niewystarczające do wymuszenia posłuszeństwa i pożądanego zachowania (przykład nieskutecznych alternatyw), to kolejna transgresja pociągała za sobą najbardziej drastyczny krok jakim jest pozbawienia życia.

Jeżeli chodzi o cechy społeczne i ekonomiczne, to sprawcy i ofiary mieli podobny status; oboje należąc do klasy niższej. Mężczyźni w większości nie byli wykształceni, będąc przy tym nawet analfabetami lub pół-analfabetami²⁸⁹. Pra-

²⁸⁸ D. Hoyek, R. R. Sidawi, A. A. Mrad, *Murders of women in Lebanon: 'crimes of honour' between reality and the law* (w:) *HONOUR' Crimes, paradigms...*, op. cit., s. 131.

²⁸⁹ *Ibid.*, s. 129.

cowali fizycznie, na przykład jako rolnicy. Ofiary również były niewykształcone, zajmowały się przede wszystkim pracami domowymi, a znaczna część z nich wyszła za mąż przed ukończeniem 16 roku życia. Niebezpieczeństwo wiktymizacji jest szczególnie wysokie dla kobiet niepiśmiennych, bezrobotnych, które uzależnione są finansowo od mężczyzn. Dodatkowo nie są one świadome przysługujących im praw, akceptują status słabszego, zdominowanego przez mężczyzn podmiotu w rodzinie, który jest dla nich naturalny, ponieważ zostały wychowane w środowisku patriarchalnym. Nie znają również wzorów życia, a ich samodzielność i autonomiczność jest ograniczona. Kolejnym potwierdzeniem tezy o znaczeniu ubóstwa oraz braku edukacji w genezie przestępstw honorowych jest fakt, że najwięcej czynów tego rodzaju ma miejsce w północnej części Libanu, który jest obszarem o najwyższym poziomie analfabetyzmu oraz osób żyjących poniżej granicy ubóstwa. Utrzymało się tam duże znaczenie grup takich jak klan czy plemię oraz zasad, które nimi rządzą, w tym kluczowej roli honoru w życiu codziennym.

Zarówno ofiary, jak i sprawcy byli młodymi ludźmi, prawie połowa z tych drugich nie była starsza niż 26 lat, z kolei największa grupa ofiar miała od 20 do 24 lat.

Wśród mieszkających w Izraelu Palestyńczyków, których dotyczyło drugie ze wspomnianych badań, większość sprawców również stanowią młodzi mężczyźni w wieku od 18 do 25 lat – najczęściej młodszy bracia ofiar²⁹⁰. W wielu przypadkach nie podejmują oni osobistej decyzji o czynie, lecz są wskazani do jego dokonania podczas rodzinnej narady. Możliwe jest również, że młody mężczyzna bierze odpowiedzialność za zabójstwo, przyznając się do jego popełnienia, chociaż w rzeczywistości sprawcą jest inna osoba²⁹¹. Wyróżnić można kilka przyczyn, ze względu na które z punktu widzenia rodziny pożądane jest, by za sprawcę uznany został młody człowiek. Po pierwsze starsi członkowie rodziny są podstawowym źródłem jej utrzymania, są *breadwinnerem*, żywicielami rodziny, która ucierpiałaby ekonomicznie i finansowo, gdyby któryś z nich trafił do więzienia. Dodatkowo starszy, dojrzały mężczyzna prawie zawsze ma już żonę oraz dzieci, za które jest odpowiedzialny i które go potrzebują. Młodszy natomiast są nieżonaci i bezdzietni, ale z powodzeniem mogą założyć rodzinę po

²⁹⁰ A. Touma-Sliman, *Culture, national minority and the state: working against the 'crime of family honour' within the Palestinian community in Israel* (w:) *HONOUR' Crimes, paradigms...*, op. cit., s. 184.

²⁹¹ W raporcie Human Rights Watch dotyczącym zabójstw honorowych w Jordanii wskazane zostały przypadki, w których do zabójstwa przynawaly się dzieci w wieku nawet 11, 12 lat nieponoszące odpowiedzialności karnej. Opisana w nim została również sprawa, w której przyznanie się do zabójstwa przez 14-letniego brata ofiary zaakceptowane zostało przez policję oraz sąd mimo dowodów obciążających jego starszego brata. Wymierzona została mu kara w wymiarze 3,5 roku w zakładzie dla nieletnich. Zob. Human Rights Watch, *Honoring...*, op. cit.

opuszczeniu zakładu karnego. W trakcie odbywania kary sprawcy zabójstw honorowych są bardzo dobrze traktowani zarówno przez współwięźniów, jak i przez strażników i zajmują wysoką pozycję w hierarchii więziennej. Dotyczy to również młodych osób, których „poświęcenie” dla honoru i rodziny jest szczególnie szanowane, a ich zgoda na poniesienie odpowiedzialności karnej uznawana jest za źródło prestiżu, szansa na zwiększenie osobistego honoru²⁹². Człowiek taki po opuszczeniu zakładu karnego wróci do społeczności jako bardziej szanowany członek, co zapewni mu lepsze perspektywy zawodowe oraz małżeńskie (dla wielu rodzin to bardzo dobry kandydat na męża). Nieletni sprawca może również liczyć na łagodniejszą odpowiedzialność karną oraz mniej dotkliwą sankcję karną²⁹³. W literaturze wskazuje się, że etap planowania zabójstwa honorowego jest jedną z podstawowych cech wyróżniających ten rodzaj przemocy.²⁹⁴ Jest to związane z jego rytualnym charakterem; rytuał nie może być aktem spontanicznym, jest zawsze dokładnie zaplanowany. Planowanie przybiera formę wspomnianej narady rodzinnej, na której zapada decyzja o pozbawieniu życia transgresorki, ale zostaje także wybrany sprawca bezpośredni oraz ustala się przebieg czynu.

Przestępstwo honorowe popełniane jest przez sprawcę bezpośredniego samodzielnie (w większości przypadków) lub wspólnie z innymi członkami rodziny (przykład współsprawstwa, kilku sprawców współpracujących ze sobą, działających wspólnie i porozumieniu). Obok sprawcy (sprawców) bezpośredniego w akcie zabójstwa uczestniczy w różny sposób więcej osób, czyli cała lub większość rodziny. W trakcie rodzinnej narady jej członkowie wskazują kto ma dokonać czynu, nakłaniają go do tego lub wydają mu odpowiednie polecenie. Na naradzie ma również miejsce wspólne planowanie czynu oraz wybrany zostaje sposób udzielenia pomocy w jego popełnieniu na przykład przez zwabienie ofiary w dane miejsce (zwykle pod pretekstem rozmowy i próby polubownego

²⁹² S. Maier, *Honor Killings...*, op. cit., s. 235. Wiele o traktowaniu sprawców zabójstw honorowych w zakładach karnych mówi następujący cytat: „W hierarchii tureckich więzień honor zabójcy zajmują najwyższe miejsce. A także w naszych [niemieckich] więzieniach traktowani są jak bohaterowie. Rodzina opiekuje się nimi oraz szanuje pamięć o nich”.

²⁹³ Regulacje tego rodzaju obecne są również w polskim kodeksie karnym: Art. 10§3: W wypadku określonym w §2 [odpowiedzialność karna sprawcy, który popełnił czyn po 15, a przed 17 rokiem życia] orzeczona kara nie może przekroczyć dwóch trzecich górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za przypisane sprawcy przestępstwo; sąd może zastosować także nadzwyczajne złagodzenie kary.

Art. 54§2: Wobec sprawcy, który w czasie popełnienia przestępstwa nie ukończył 18 lat, nie orzeka się kary dożywotniego pozbawienia wolności.

Art. 60§1: Sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary w wypadkach przewidzianych w ustawie oraz w stosunku do młodocianego [sprawca, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat i w czasie orzekania w pierwszej instancji 24 lat], jeżeli przemawiają za tym względy określone w art. 54§1 [względy wychowawcze].

²⁹⁴ G. M. Kressel, *Sorricide/filiacide...*, op. cit., s. 151.

rozwiązania rodzinnego sporu). W kontekście europejskim członkowie rodziny dodatkowo pomagają w ukryciu zabójstwa.

Dla skutecznego zwalczania przemocy honorowej koniecznym jest zatem ściąganie oraz karanie wszystkich osób zaangażowanych w czyn, a nie tylko sprawcy bezpośredniego. Bez tych pierwszych w wielu przypadkach nie doszłoby do jego popełnienia, a nierzadko pozostają one bezkarne. Pociągnięcie ich do odpowiedzialności nie jest jednak zadaniem łatwym, wymaga to bardzo dokładnego zbadania okoliczności sprawy oraz uzyskania obciążającego te osoby materiału dowodowego, co z kolei wymaga złamania „zmony milczenia” w samej rodzinie oraz we wspólnocie, której członkowie mogą, akceptując czyn sprawcy i potępiając ofiarę, odmówić zeznawania i udzielania jakichkolwiek informacji w postępowaniu karnym²⁹⁵. W literaturze znaleźć można jednak przykłady spraw, w których udało się skutecznie ściągać i karać jednostki zaangażowane w zabójstwo honorowe w sposób inny niż sprawstwo bezpośrednie. W 2004 roku holenderski sąd skazał czterech członków jednej rodziny pochodzenia tureckiego na kary pozbawienia wolności w sprawie o usiłowanie dokonania zabójstwa honorowego, które wymierzone zostały osobom biorącym udział w jego popełnieniu w różnym charakterze²⁹⁶.

Wspólnikami, nie w sensie prawnym, lecz faktycznym, są osoby pochwalające przemoc honorową, utrwalające w ten sposób naganne praktyki kulturowe. Społeczność mniejszościowa może ukrywać czyn, ponieważ ocenia go pozytywnie. Popieranie przemocy honorowej, podobnie jak dokonanie konkretnego czynu będącego jej przejawem, jest reakcją wyuczoną, rezultatem zasad i wartości nabytych w procesie socjalizacji w środowisku przykładającym dużą wagę do honoru i akceptującym atak na dobra prawne, takie jak życie i zdrowie, w celu jego odzyskania. Trzeba jednak pamiętać, że istnieje kategoria osób, których brak sprzeciwu wynika wyłącznie z obawy przed groźącymi im konsekwencjami otwartego, publicznego potępienia przestępstw honorowych. Mogłoby to

²⁹⁵ Dowody pozwalające na oskarżenie członków rodziny sprawcy można uzyskać na przykład przez kontrolę oraz utrwalanie treści rozmów telefonicznych czy innych metod komunikacji na odległość, takich jak komunikatory internetowe.

²⁹⁶ M. Siesling, J. T. Voorde, *The Paradox...*, op. cit., s. 164. Sprawa ta jest warta uwagi także dlatego, że głównym obiektem przemocy honorowej był w niej mężczyzna. 19-letnia dziewczyna przyznała się swojemu szwagrowi do spotkania się w tajemnicy z żonatym mężczyzną, mimo że „została obiecana” innemu. W odpowiedzi została ona uwięziona w domu swoich rodziców, co stanowiło pierwszy w tej sprawie przypadek przemocy honorowej. Po serii rodzinnych spotkań zapadła decyzja o zabójstwie kochanka dziewczyny, co z kolei jest charakterystyczne dla społeczności tureckiej, w której rozpowszechniony jest pogląd, że za utratę honoru kobiety odpowiada również mężczyzna doprowadzający swoim zachowaniem do transgresji. Zięć za pieniądze ciotki kupił broń i postrzelił kochanka, który ledwo uniknął śmierci. Za udział w spisku skazane zostały 4 osoby, najsurowszy wyrok otrzymał zięć (sprawca bezpośredni) oraz jego dziadek uznany za głównego konspiratora. Osobne kary za pozbawienie dziewczyny wolności otrzymał jej ojciec oraz rodzeństwo.

skazać jednostkę na utratę własnego honoru, społeczny ostracyzm, wykluczenie ze wspólnoty oraz nieść za sobą ryzyko przemocy ze strony innych członków grupy.

3.5.1. Sposób działania sprawców przestępstw honorowych

Zabójstwo honorowe można porównać do rytuału dokonanego w celu oczyszczenia honoru. Ważne jest w nim zatem nie tylko pozbawienie życia ofiary, ale także to, w jaki sposób osiągnięty zostanie ten skutek. W oczach sprawcy jego czyn nie jest czymś złym, to raczej naturalna, uzasadniona reakcja na naruszenie wzorów zachowania przez ofiarę. Można to porównać do prawnej „samopomocy”, czyli samodzielnego wymierzenia sprawiedliwości i przywrócenia stanu zgodnego z normami. Tradycyjnie przestępstwa honorowe dokonywane były publicznie, w miejscach takich jak centrum miasta, plac handlowy, bazar oraz w obecności świadków, bądź publicznie ogłaszano fakt ich popełnienia. Miało to przekazać całej wspólnocie informację o zmyciu hańby oraz udowodnić, że rodzina jest zdolna do kontrolowania zachowań swoich członków²⁹⁷. Nie powinno się również lekceważyć znaczenia prewencyjnego takiego sposobu wymierzania kary (można to porównać do publicznie wykonywanej kary śmierci, która spotykana była w Europie jeszcze w XIX wieku). Wszyscy członkowie wspólnoty mają zobaczyć, jakie konsekwencje grożą za niewłaściwe postępowanie. Wiedza grupy o zabójstwie zapewnia odzyskanie w jej oczach honoru przez całą rodzinę. Honor ma przecież charakter kolektywny i publiczny, jest „przeżywany otwarcie” przed innymi ludźmi²⁹⁸. Zdarzały się przypadki, w których po zatrzymaniu sprawca podnosił z dumą skute ręce, prezentując kajdanki, nie czując skruchy, lecz wprost przeciwnie – okazując dumę z tego, co zrobił²⁹⁹.

Sprawcy zabójstwa honorowego używają zwykle broni palnej (pistoletów lub karabinów), ponieważ jest ona najbardziej skuteczna, daje największą pewność, że zaatakowana osoba nie przeżyje. Jeżeli w konkretnej sprawie zdecydowano o konieczności zabójstwa (z powodu wagi transgresji lub tego, że żadna alterna-

²⁹⁷ A. A. An-Na'im, *The role of 'community discourse' in combating 'crimes of honour': preliminary assessment and prospects* (w:) *HONOUR' Crimes, paradigms...*, op. cit., s. 67. Współcześnie zabójstwa honorowe rzadziej niż w przeszłości dokonywane są publicznie czy w domu rodzinnym. Sprawcy wybierają raczej bardziej odległe oraz ukryte miejsca. Jest to wynik obawy przed możliwą reakcją ze strony państwa. Mniejszy niż kiedyś jest również społeczny stopień przyzwolenia na takie czyny.

²⁹⁸ A. K. Gill, *Introduction: 'Honour' and 'Honour' – Based Violence: Challenging Common Assumptions* (w:) *'Honour' Killing and...*, op. cit., s. 3.

²⁹⁹ Duma sprawcy ze swojego czynu może być widoczna również w trakcie postępowania karnego. Z kolei okazywanie skruchy może być przemyślanym działaniem sprawcy, obliczonym na uzyskanie łagodniejszej kary.

tywa nie może znaleźć zastosowania) to warunkiem odzyskania honoru jest wyłącznie śmierć ofiary, sama próba zabójstwa nie wystarczy. Sprawca oddaje zatem zwykle więcej niż jeden strzał. W ciałach ofiar znajdowano nawet kilkanaście pocisków, zwykle w głowie oraz klatce piersiowej. Strzały padają z bliska, kontynuowane są nawet, gdy atakowana osoba leży już na ziemi. W przypadku, gdy zabójstwo ma być dokonane w miejscu publicznym (na przykład na ulicy) sprawca podchodzi do swojej ofiary wprost, tak aby go widziała i nierzadko mówi jej co i dlaczego planuje zrobić. Powinien on być również spokojny i nie okazywać emocji przed, w trakcie oraz po swoim czynie³⁰⁰. Obok broni palnej używana jest również broń biała, przede wszystkim noże, którymi zadaje się dziesiątki ciosów. W trzech zabójstwach honorowych dokonanych bronią białą, które miały miejsce w Niemczech, sprawcy ugodzili swoje ofiary odpowiednio 40, 46 i 48 razy³⁰¹. Inne metody obejmują: uduszenie, powieszenie, zrzućenie z wysokości, zatrucie oraz podpalanie³⁰².

Sprawcy nie mają poczucia, że powinni się ukrywać, często sami oddają się w ręce policji lub spokojnie oczekują na jej przybycie w miejscu popełnienia czynu. To kolejny sposób na pokazanie wspólnocie, że honor został oczyszczony. Uwagi te dotyczą przede wszystkim Bliskiego Wschodu, chociaż zdarzały się podobne przypadki również w państwach europejskich. W Europie jednak świadomość złamania prawa sprawia, że sprawca może zacierać ślady starając się uniknąć odpowiedzialności karnej.

Co do zasady, przy przemoc honorowej nie powinno się współpracować z osobami trzecimi, a więc nie należącymi do rodziny. Nie akceptuje się na przykład wynajęcia kogoś obcego do dokonania zabójstwa. Korzystanie z usług takiej osoby nie tylko nie oczyści honoru rodziny, ale może nawet przynieść jej hańbę. Uważa się, że sprawy tego rodzaju powinny być rozwiązywane wyłącznie w gronie krewnych. Wyraźny wyjątek w tym zakresie występuje wśród społeczności kurdyjskiej, w której przemoc honorowa ma często charakter mniej osobisty oraz międzynarodowy. Kobieta może być wywieziona za granicę, gdzie zostanie pozbawiona życia lub krewni mieszkający na Bliskim Wschodzie przyjeżdżają w tym celu do Europy. Zdarza się również, że płaci się obcemu mężczyźnie za „rozwiązanie kwestii honoru”³⁰³.

³⁰⁰ C. van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings...*, op. cit., s. 74.

³⁰¹ D. Oberwittler, J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland 1996-2005...*, op. cit., s. 102.

³⁰² D. Hoyek i inni, *Murders of women...*, op. cit., s. 130. Przykładem uduszenia i pobicia jest sprawa śmierci Gülsüm S., która została zamordowana przez swojego ojca oraz brata. Sprawcy najpierw ją udusili, a następnie pobili kawałkami drewna tak dotkliwie, że trudno było zidentyfikować ciało. Zob. DPA/The Local, *Brother admits to 'honour killing' of sister for secret abortion*, 2009, wersja internetowa: <https://www.thelocal.de/20090403/18419>, z dnia 23 kwietnia 2020 roku.

³⁰³ J. Brandon, S. Hafez, *Crimes of the Community...*, op. cit., s. 56.

3.5.2. Udział kobiet w przemocach honorowych

W przestępstwach honorowych widoczny jest wyraźny podział ról w zależności od płci; mężczyzna go popełnia, a kobieta jest jego ofiarą. Nie oznacza to jednak, że inne kobiety nigdy nie są zaangażowane w takie czyny po stronie sprawcy. Co prawda rzadkością jest, by sprawca bezpośredni był płci żeńskiej (choć takie przypadki również się zdarzają), ale kobiety mogą brać w nim udział w innej roli, popierając, czy podlegając do przemoc³⁰⁴. Przestępstwa honorowe nie są wyłącznie wyrazem dążenia do zachowania przez mężczyzn kontroli nad życiem kobiety. Jest to również problem związany z przestrzeganiem norm wspólnotowych i zapewnienia jedności grupy, każdy przykład zabójstwa honorowego jest ważnym zdarzeniem w życiu rodziny oraz szerszej społeczności. Również kobiety dbają o to, by członkowie tych grup przestrzegali ich podstawowych zasad. Kontrolują się zatem wzajemnie, a w przypadku transgresji informują o niej otoczenie, a następnie mogą brać udział w podjęciu decyzji o użyciu przemoc fizycznej (wyrażają na nią zgodę otwarcie lub dorozumianie przez brak sprzeciwu), w tym o zabójstwie, pomagać w jego przygotowaniu lub podlegać do jego popełnienia³⁰⁵. Po dokonaniu czynu członkinie rodziny, często matki i siostry ofiary, nie zeznają przeciwko oskarżonemu opowiadając się w ten sposób po jego stronie i pokazując, że popierają jego postępowanie.

W społeczeństwie patriarchalnym na kobiety nałożony jest obowiązek nadzorowania zachowań innych kobiet, przy czym kobiety starsze dominują nad młodszymi³⁰⁶. Status starszych kobiet zależy między innymi od zachowań młodszych, które są kontrolowane w celu zachowania honoru przez całą rodzinę³⁰⁷. Popieranie przez kobiety przemoc honorowej służy zatem budowaniu respektu społecznego wobec rodziny, ale także ich samych; kobieta zapobiegająca i potępiająca transgresję jest ceniona oraz pozytywnie oceniana, realizuje ona oczekiwania wobec niej i udowadnia swoją lojalność wobec rodziny. Taka kobieta unika wstydu nie tylko dzięki postępowaniu zgodnym z narzuconym jej wzorami

³⁰⁴ Przykładem wyjątku, w którym sprawcą bezpośrednim była kobieta to zabójstwa Rukhsany Naz, która w 1999 roku zamordowana została przez swoją matkę oraz brata z powodu pozamałżeńskej ciąży. Zob. S. Hall, *Life for 'honour' killing of pregnant teenager by mother and brother*, The Guardian, 1999, wersja internetowa: <https://www.theguardian.com/uk/1999/may/26/sarahhall> z dnia 21 kwietnia 2020 roku.

³⁰⁵ T. Abbas, *Honour-related violence...*, op. cit., s. 26.

³⁰⁶ Center For Egyptian Women's Legal Assistance, *'Crimes of honour' as violence against women in Egypt (w:) HONOUR' Crimes, paradigms...*, op. cit., s. 141.

³⁰⁷ Starsze kobiety w rodzinie zapewniają podporządkowanie się młodszym. To samo w sobie jest przejawem patriarchy, który zakłada nie tylko dominację mężczyzn nad kobietami, ale także osób starszych nad młodszymi, w tym przypadku starszych kobiet nad młodszymi. Zob. U. Habiba, R. Ali, A. Ashfaq, *From Patriarchy to Neopatriarchy: Experiences of Women from Pakistan*, „International Journal of Humanities and Social Science” 2016, Vol. 6, No. 3, wersja internetowa: http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_6_No_3_March_2016/24.pdf?fbclid=IwAR1HWHB07ATm1SBrfVODT4uVSngxaaS8PGxTAbXiKkrFZxc7Gr94Vy5QbrwE, z dnia 20 kwietnia 2020 roku.

zachowania, ale także przez przyczynienie się do oczyszczenia honoru rodziny, gdy zostanie on naruszony przez kogoś innego. Narzędziem służącym temu może być plotka, podżeganie czy osobisty udział w zabójstwie. Akceptacja i uczestnictwo w przemoc honorowej jest w interesie kobiety, zapewnia utrzymanie jej pozycji i honoru. Motywować może ją również strach przed odpowiedzialnością, którą poniesie, jeśli nie potępi naruszenia normy. To właśnie strach sprawia, że niektóre matki zgadzają się na przemoc wobec własnych dzieci, w przeciwnym bowiem razie narażają się na niebezpieczeństwo utraty statusu społecznego, pobicia, wyrzucenia z domu, a nawet utraty życia.

3.6. Profil ofiary przestępstw honorowych

Jak już wielokrotnie wspomniano, statystyki potwierdzają, że przemoc honorowa jest ściśle związana z płcią oraz należy do kategorii przemoc ze względu na płeć. Według badań przeprowadzonych w Wielkiej Brytanii kobiety stanowią ponad 90% ofiar (od 94% do 96%), podczas gdy mężczyźni mniej niż 10%³⁰⁸. Bardzo szczegółowe dane dotyczące ofiar przemoc honorowej znalazły się w raporcie autorstwa P. Chesler:

- W skali całego świata kobiety stanowią 93% ofiar.
- Średni wiek ofiar zabójstw honorowych (ten rodzaj przemoc honorowej jest najłatwiejszy do śledzenia i mierzenia) na świecie wynosi 23 lata. Zdecydowana większość mieściła się w przedziale od 18 do 22 lat, zdarzały się jednak również przypadki starszych kobiet wobec których skierowana została przemoc³⁰⁹. Dla pokrzywdzonych powyżej 26 roku życia średni wiek wynosił 36 lat.
- Podział ofiar na podstawie kryterium pokrewieństwa ze sprawcą (na tej podstawie można jednocześnie ustalić, kto w rodzinie statystycznie najczęściej popełnia przestępstwa honorowe): połowa ofiar to córki lub siostry sprawcy, 25% to żony lub konkubiny. Pozostałe to matki, ciotki oraz kuzynki sprawcy.
- W 42% analizowanych przypadków sprawców zabójstwa było kilku, a w ponad 2/3 zabójstwo dokonane zostało w ramach rodzinnej współpracy.
- W Europie 96% sprawców stanowili muzułmanie, co automatycznie oznacza, że większość ofiar również wyznawała islam³¹⁰.

³⁰⁸ R. Aplin, *Policing...*, op. cit., s. 56. Dysproporcja między płciami ofiar jest większa w przypadku przemoc honorowej niż przy konwencjonalnej przemoc domowej. Według danych ONS (*Office for National Statistics*), brytyjskiego organu zajmującego się przeprowadzaniem spisów ludności oraz danymi statystycznymi z zakresu demografii) w sprawach przemoc domowej (*domestic abuse*) 83% ofiar to kobiety, a 17% mężczyźni.

³⁰⁹ Ibid.

³¹⁰ P. Chesler, *Worldwide trends in honor killings. Middle East Quarterly* 2010, Vol. 17, № 2, s. 3–11, wersja internetowa: <https://www.meforum.org/2646/worldwide-trends-in-honor-killings>, z dnia 21 kwietnia 2020 roku.

Kobietom niełatwo jest się wyrwać z ciągu przemocy honorowej, który może zakończyć się ich śmiercią. Przynależność do mniejszości pociąga za sobą kilka trudnych do pokonania barier³¹¹. Kobiety z mniejszości są pozostawione samym sobie oraz izolowane bardziej niż przeciętni młodzi ludzie. Dla wielu ogromnym problemem, często większym niż sama przemoc, jest to, że sprzeciw wobec rodziców, szukanie pomocy u podmiotów państwowych lub organizacji społecznych czy ucieczka z domu oznaczać może odrzucenie przez krewnych. Cechą charakterystyczną młodzieży o migranckich korzeniach jest silne poczucie przynależności do rodziny oraz uzależnienie od niej (emocjonalne, ale także faktyczne na przykład w zakresie finansowym). Ponadto, kobiety często nie dostrzegają tego, że są ofiarami niezgodnej z prawem przemocy; „interpretują to [przemoc] jako nieodłączną część swojej kultury”³¹². Jeżeli nawet kobieta zdaje sobie sprawę z naganności zachowania wobec niej, to samo zawiadomienie o przemocy również może być uznane za naruszenie norm kulturowych przynoszące wstyd rodzinie, co narazi ją na kolejne niebezpieczeństwa. Co więcej, świadomość zagrożenia oraz gotowość do zwrócenia się o pomoc do innych osób nie gwarantuje bezpieczeństwa. Znane są przypadki, w których ofiara zabójstwa szukała wcześniej wsparcia u policji, innych instytucjach państwa oraz u członków własnej rodziny³¹³. Nie przyniosło to jednak pożądanego rezultatu. Na Bliskim Wschodzie część funkcjonariuszy organów państwa może podzielać patriarchalne wartości w związku z czym odmawiają oni udzielenia ofierze pomocy, uważając, że zasługuje ona na karę. W Europie problemem może być zlekceważenie, niewierzenie kobiecie i zaakceptowanie narracji rodziny, która celowo wprowadza w błąd i kłamie, aby ją zdyskredytować i zmniejszyć jej wiarygodność. Typowe metody obejmują oskarżenie kobiety o nadużywanie alkoholu lub narkotyków, a także wyolbrzymianie lub wprost wymyślanie jej problemów psychicznych. Mogą to robić zarówno członkowie rodziny, jak i inne osoby

³¹¹ S.-B. Björktomta, *Honor-Based Violence in Sweden...*, op. cit.

³¹² A. Gill, *Honour Killings And The Quest For Justice In Black And Minority Ethnic Communities in the UK and Moving Toward A "Multiculturalism Without Culture"* (w:) *Constructing a Victim-Friendly Human Rights Approach to Forced Marriage In The UK*, UN 2009, s. 5, wersja internetowa: https://www.un.org/womenwatch/daw/egm/vaw_legislation_2009/Expert%20Paper%20EGMGPLHP%20_Aisha%20Gill%20revised_.pdf, z dnia 21 kwietnia 2020 roku. Dla innych kobiet podstawą ich złego traktowania miała być religia: „Cytował wersety Koranu i hadisy, wybrane w celu wzmocnienia kultury uległości i strachu (...) wersety zostały wyjęte z kontekstu i zmanipulowane w celu dopasowania do celów sprawcy. Sakina wyjaśniła, że jest analfabatką i polegała na interpretacji Koranu przedstawionej jej przez męża. Zdaniem Asiyi jej mąż sprawił, że ona i jej dzieci wierzyły, że wszystko czego chciał od rodziny jest tym czego chce Allah”. Są to przykłady instrumentalnego wykorzystania religii przez mężczyzn w celu uzasadnienia ich przemocy oraz dominacji nad kobietami. Zob. Z. Latif, *The silencing of women from the Pakistani Muslim Mirpuri community in violent relationships* (w:) *Honour, Violence, Women...*, op. cit., s. 32.

³¹³ A. Touma-Sliman, *Culture, national minority...*, op. cit., s. 187.

należące do wspólnoty ofiary. Jeżeli działania te okażą się skuteczne, to kobietę może spotkać dodatkowa surowa kara za samą próbę ratowania się od przemocy. W Wielkiej Brytanii wskazuje się także na problem obawy posądzenia o rasizm, co ogranicza aktywność pracowników służb w badaniu konkretnej sprawy³¹⁴.

3.6.1. Mężczyzna jako ofiara przestępstw honorowych

Męskie ofiary przestępstw honorowych to rzadkość. Istnieją jednak pewne przypadki, w których również mężczyzna może zostać pozbawiony życia lub spotkać się z inną formą przemocy. W pierwszej kolejności należy dokonać różniczenia między przemocą honorową w ścisłym sensie, a czynami do popełnienia których doszło w związku z honorem, ale nie spełniają one podstawowych cech przemocy honorowej *sensu stricto* będącej przedmiotem tej pracy, a więc sprawca nie jest krewnym ofiary, to nie rodzina decyduje o użyciu przemocy lub przemoc nie jest odpowiedzią na transgresję w zakresie wymaganych od kobiet wzorów zachowania. „Przemoc „honorowa” *sensu largo* obejmuje sytuację, w której dochodzi do kłótni między, zwykle całkowicie obcymi sobie, mężczyznami wywodzącymi się z tego samego kręgu kulturowego (obaj podobnie rozumieją honor), w trakcie której padają słowa prowadzące do obrazy honoru jednego z nich, w odpowiedzi na co reaguje on przemocą, czasami nawet pozbawiając życia drugą stronę konfliktu. Przemoc będzie szczególnie prawdopodobna, gdy obraza lub szyderstwo pada publicznie, w obecności innych członków wspólnoty. Nie jest to działanie zaplanowane, dochodzi do niego pod wpływem silnych emocji i nagłego afektu będącego wynikiem specyficznego rozumianego przez jednostkę honoru. Przedmiotem takiego sporu może być nie tylko osobisty honor jednego z jego uczestników, ale także honor kolektywny całej jego grupy, szczególnie gdy drugą stroną jest członek innej zbiorowości, na przykład innej rodziny czy plemienia.

Podstawowym powodem znacznie rzadszego atakowania mężczyzn jest to, że „nosicielami” honoru wspólnoty są kobiety. Męska transgresja jest traktowana łagodniej, podobnie jak przyczynienie się mężczyzny do złamania normy przez kobietę. Wyraźnie widać to wśród społeczności arabskich, w których bardzo rzadko zapada decyzja o zabójstwie „męskiego sprawcy” kobiecego wykroczenia, a więc przede wszystkim pozamałżeńskiego partnera seksualnego. Kobieta natomiast musi się w takim przypadku liczyć z groźbą śmierci. Inaczej jest w kulturze tureckiej, w której mężczyznę uznaje się za współwinnego cudzołóstwa, a sankcja wobec niego może być równie surowa jak wobec kobiety. Wyjaśnić to może wysoka liczba męskich ofiar w Niemczech, gdzie większość przypadków przemocy honorowej ma miejsce wśród mniejszości tureckiej, co nie powinno zresztą dziwić biorąc pod uwagę, że Turcy zdecydowanie dominują

³¹⁴ R. Aplin, *Policing...*, op. cit., s. 67.

wśród mieszkających w Niemczech muzułmanów. Mężczyźni nie padają ofiarami zabójstw honorowych również ze względu na obawę, że pozbawienia ich życia spowoduje spór z krewnymi ofiary i możliwość odwetu, „krwawej zemsty” z ich strony. Mężczyźni jest również łatwiej uciec po naruszeniu normy, co do zasady jest on bardziej samodzielny finansowo i życiowo (na przykład przez możliwość swobodniejszego podróżowania) niż przeciętna kobieta, dzięki czemu schronić się może w innej części państwa lub wyjechać za granicę.

Mimo wszystko w literaturze wyróżnia się kilka kategorii męskich zachowań, które mogą spotkać się przemocą. Dotyczą one przede wszystkim, podobnie jak w przypadku kobiet, sfery seksualnej oraz relacji z kobietami. Są to:

1. Samodzielny wybór partnerki seksualnej.
2. Odmowa zawarcia małżeństwa.
3. Bycie gejem, osobą biseksualną lub transseksualną. W takiej sytuacji istnieje wyraźna alternatywa dla przemocy w postaci zawarcia małżeństwa i posiadania dzieci (dobrowolnie lub będąc do tego zmuszonym przez rodzinę), a więc ukrywania swojej prawdziwej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej przed resztą wspólnoty.
4. Odmowa zastosowania przemocy honorowej wobec innej osoby: to wyraz dodatkowej presji wobec mężczyzny: jeżeli odmawia zastosowania przemocy to sam naraża się na niebezpieczeństwo³¹⁵.

Podsumowując rozważania prowadzone w rozdziale trzecim, w pierwszej kolejności podkreślić trzeba, że znacząca część społeczności migracyjnej w państwach takich, jak Wielka Brytania czy Niemcy boryka się z problemem marginalizacji społecznej oraz ekonomicznej. Ich oddzielenie od społeczeństwa przyjmującego będące wynikiem gettoizacji lub funkcjonowania jako „społeczeństwo równoległe” utrudnia realną integrację, obniża poziom życia oraz przyczynia się do utrwalenia nagannych praktyk kulturowych, które naruszają przepisy prawa karnego. Konsekwencje te są również rezultatem braku wsparcia ze strony państwa oraz oporu instytucji publicznych przed ingerencją w wewnętrzne sprawy wspólnoty mniejszościowej i przyzwolenia, by rządziła się w kwestiach społecznych własnymi zasadami opartymi na normach kulturowych. Marginalizacja związana jest z problemami takimi jak bezrobocie, brak pewności zatrudnienia, wykonywanie niskopłatnych zawodów oraz trudnościami w zdobyciu dobrego wykształcenia. Czynniki te mają negatywny wpływ na przeżycia psychiczne jednostki oraz na poziom jej osobistego honoru. Niski status społeczny oznacza, że jedynym dostępnym źródłem honoru staje się zachowanie krewnych płci żeńskiej, co przekłada się na zwiększenie nadzoru oraz kontroli nad ich życiem. Jed-

³¹⁵ A. K. Gill, *Introduction: 'Honour'...*, op. cit., s. 7.

nocześnie powoduje on wzrost uzależnienia migranta od jego własnej zbiorowości, która jest nie tylko źródłem indywidualnej tożsamości kulturowej, ale i udziela niezbędnej pomocy w życiu codziennym. Warunkiem dalszego wsparcia z jej strony jest utrzymanie statusu jej członka, co uzależnione jest również od tego, czy człowiek uznawany jest w jej gronie za osobą honorową.

Skala zjawiska przemocy honorowej jest trudna do oszacowania. Dane o tego rodzaju czynach nie zawsze są wiarygodne, a także w Europie problemem pozostaje opór przed ich zgłaszaniem. Informacja o popełnieniu przestępstwa kulturowego w wielu przypadkach nie dociera do organów ścigania. Najłatwiej ustalić liczbę najpoważniejszego z tych czynów, a więc zabójstwa honorowego. Średnio, w każdym ze wskazanych w tej pracy państw Europy Zachodniej, ma miejsce ponad 10 zabójstw honorowych w skali roku.

Katalog kobiecych zachowań, które mogą prowadzić do przemocy honorowej jest bardzo obszerny, a dwie najczęściej spotykane przyczyny to samodzielny, nieakceptowany przez rodzinę wybór partnera lub uznanie, że kobieta zachowuje się „zbyt zachodnio”, co potępiane jest przez jej społeczność. Specyfika Europy przejawiająca się obecnością obu płci w sferze publicznej oraz swobodą obyczajową w oczach niektórych przedstawicieli mniejszości sprzyja transgresji, co powoduje, że katalog ten jest obszerniejszy niż w kraju pochodzenia migranta.

Zabójstwo honorowe nie jest jedyną możliwą odpowiedzią na naruszenie przez kobietę kulturowo zdefiniowanych norm zachowania. Istnieje dla niego kilka alternatyw, z których niektóre nie opierają się na zastosowaniu przemocy fizycznej. Do najczęściej stosowanych zalicza się wykluczenie ze wspólnoty, odesłanie, rozwód lub wymuszone małżeństwo, które samo w sobie również jest przejawem przemocy opartej na honorze. Zdarzają się również przypadki, w których najbliższa rodzina ukrywa przed wspólnotą wykroczenie kobiety. Zwykle jednak alternatywą jest inny rodzaj przemocy, nie tylko o charakterze fizycznym, ale także symbolicznym, społecznym lub psychologicznym. Ważnym wnioskiem jest to, że przemoc eskaluje, każde kolejne naruszenie norm honorowych sprawia, że bardziej prawdopodobnym jest sięgnięcie po ostateczny środek oczyszczenia honoru jakim jest pozbawienia życia transgresorki. Kolejnym czynnikiem zwiększającym zagrożenie zabójstwa honorowego jest presja ze strony wspólnoty. Im więcej jej członków wie o naruszenie normy tym kara będzie surowsza; domaga się tego cała wspólnota bowiem jej honor również został naruszony.

Przyczyny przestępstw motywowanych kulturowo nie mają jednak wyłącznie charakteru społeczno-ekonomicznego. Szeroką kategorię czynników prowadzących do przemocy są cechy osobiste jednostki, jej osobowość oraz skłonność do

przemocy, a także sytuacja rodzinna, w której się znajdują. Czynniki te występują wspólnie, a im jest ich więcej, tym eskalacja przemocy staje się bardziej prawdopodobna. Sprawcą bezpośrednim jest najczęściej osoba, która silnie zinternalizowała wartości kulturowe swojej wspólnoty i ich nie kwestionuje. To mężczyzna przekonany o tym, że honor jest bardzo istotną wartością w życiu codziennym, akceptujący kontrolę nad rodziną oraz możliwość stosowania przemocy wobec swoich krewnych. Brakuje mu również materialnych źródeł honoru, jest niewykształcony oraz dotykają go problemy na rynku pracy. Badania potwierdzają, że większość sprawców należy do klasy niższej oraz nie jest zintegrowany, chociaż zdarzają się w tym zakresie wyjątki.

Pamiętać trzeba, że w przestępstwach motywowanych kulturowo nie uczestniczy wyłącznie sprawca bezpośredni. Jedną z podstawowych cech czynów zabronionych tego rodzaju jest udział w nich innych krewnych ofiary, popełnienie przestępstwa kulturowego w większości przypadków poprzedza rodzinne porozumienie dotyczące między innymi sposobu jego dokonania wyboru tego człowieka, który ma to osobiście zrobić. Kluczowe w walce z przemocą honorową jest ściganie i karanie innych osób w nią zaangażowaną. Udział rodziny jest jednocześnie jedną z podstawowych różnic między przemocą kulturową, a konwencjonalną przemocą domową. Dla tych pierwszych typowy jest również nie tylko brak potępienia sprawcy przez jego bliskich i wspólnotę, ale wprost jego celebrowanie. Widoczne jest to szczególnie przez brak woli współpracy z organami ścigania członków wspólnoty sprawcy oraz jego wysoki status, który zyskuje po dokonaniu czynu, a który widoczny jest już w trakcie odbywania kary więzienia.

Zabójstwo honorowe jest rytuałem tradycyjnie dokonywanym w miejscu publicznym, co w kontekście europejskim ma miejsce rzadziej z powodu braku akceptacji dla takich czynów ze strony państwa oraz społeczeństwa przyjmującego. Zabójca działa brutalnie, korzystając ze wszystkich możliwych metod, by mieć pewność, że ofiara straci życie. Przemoc honorowa jest szczególnym rodzajem przemocy ze względu na płeć, a zatem role płciowe w tych czynach są wyraźnie określone: mężczyzna jest sprawcą, a kobieta ofiarą. Pewne kobiety jednak aktywnie uczestniczą w przestępstwach kulturowych, utrwalają patriarchalną strukturę swojej społeczności kontrolując inne, szczególnie młodsze, kobiety, ale także nakłaniają oraz udzielają pomocy męskim sprawcom, a w wyjątkowych okolicznościach osobiście stosują przemoc. Wyróżnić można także przypadki, w których to przemoc skierowana zostaje przeciwko mężczyznom, aczkolwiek katalog czynów za które im ona grozi jest znacznie węższy niż w przypadku kobiet.

Zakończenie

Podsumowując rozważania przeprowadzone w tej pracy, stwierdzić należy, że kultura jest jednym z podstawowych czynników tworzących wspólnotę, a przy tym wywiera znaczący wpływ na życie jednostki. Kształtuje bowiem osobowość oraz tożsamość człowieka, a także stanowi podstawę dla jego zachowań, nierzadko wprost wymuszając określone sposoby postępowania. Kultura jest pojęciem wieloznacznym, ale z punktu widzenia tej pracy najbardziej przydatnym jest jej społeczne ujęcie, zgodnie z którym kultura składa się z wzorów postępowania jednostek, a jej celem jest regulowanie ich działań (przez nakazy i zakazy). Oddziałuje ona zatem na aktywność człowieka, sposób jego myślenia oraz rodzaj podejmowanych przez niego decyzji i wyborów życiowych.

We współczesnym, zglobalizowanym świecie, w którym stale wzrasta poziom współzależności, nie tylko politycznej lub gospodarczej, ale również kulturowej, nieuniknione są spotkania różnych kultur, w skład których wchodzi odmiennie, a w wielu przypadkach sprzeczne zasady i wartości. Jednym z możliwych skutków kontaktu międzykulturowego jest zderzenie, konflikt kultur. Szczególna postać kontaktu kulturowego ma miejsce w sytuacji pojawienia się kultury mniejszościowej w społeczeństwie, w którym dominuje inna kultura. Przykładem takiej sytuacji są migranci pochodzący z Bliskiego Wschodu żyjący w państwach Europy Zachodniej. Sprzeczność między normami rządzącymi grupą mniejszościową, a większościową może wystąpić na kilku płaszczyznach, w tym na poziomie prawa. W takim przypadku mowa jest o przestępstwach motywowanych kulturowo. Prawo zawsze wyraża wartości grupy dominującej, która w zależności od przyjętego modelu społeczeństwa może być większością populacji dzielącą wspólne wartości i zgadzającą się co do najważniejszych norm (model konsensualny) lub grupą, której udało się zdobyć władzę polityczną pozwalającą na narzucenie swoich wartości reszcie populacji (model konfliktowy). W demokratycznych i pluralistycznych współczesnych państwach europejskich członkowie społeczeństwa mają wpływ na kształt prawa i w zdecydowanej większości zgadzają się co do podstawowych wartości, które są chronione przez prawo, a w szczególności przez normy prawa karnego. Przestępstwa motywowane kulturowo są natomiast czynami, które chociaż naruszają prawo, to we wspólnocie sprawcy traktowane są jako zachowania naturalne, akceptowalne, a nawet wymagane w konkretnej sytuacji. Złamanie prawa jest zatem wynikiem postępowania zgodnego z wartościami własnej grupy. Warto podkreślić, że przestępstwa kulturowe to nie tylko czyny przeciwko życiu, zdrowiu oraz wolności przede wszystkim kobiet, ale właśnie takie zachowania są najbardziej widoczne, groźne dla spójności całego społeczeństwa oraz budzą największy sprzeciw.

Zjawisko przestępstw motywowanych kulturowych może występować w każdym społeczeństwie wielokulturowym, a więc takim, które tworzone jest przez wiele wspólnot kulturowych. Nie jest to zatem problem dotyczący wyłącznie państw europejskich. Z tego powodu przestępstwa motywowane kulturowo znajdują się w orbicie zainteresowania społeczności międzynarodowej, która walczy z nimi na poziomie prawa międzynarodowego. Działania ponadpaństwowe są szczególnie wyraźne w Europie. Rada Europy w 2011 roku przyjęła pierwszy i do dzisiaj jedyny wiążący akt normatywny dotyczący problematyki przemocy kulturowej w postaci Konwencji o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej (Konwencja Stambulska). Państwa-strony zostały w niej zobowiązane do kryminalizacji określonych w niej czynów oraz realnego ściągania i karania sprawców przestępstw motywowanych kulturowo. Odrzucono w niej „obronę przez kulturę”, a więc koncepcję zgodnie z którą pochodzenie kulturowe sprawcy oraz fakt, że jego zachowanie jest zgodne z normami, czy praktykami wspólnoty kulturowej, do której należy, stanowi okoliczność łagodzącą odpowiedzialność karną. Nastąpiło zatem odejście od esencjonalistycznej wizji kultury, zgodnie z którą kultura jest niezmienna i zawsze determinuje zachowania jednostki, która nie może uwolnić się od kulturowych nakazów i zakazów. Kultura, zgodnie z koncepcją konstruktywistyczną, ma bowiem dynamiczny charakter, stale się zmienia pod wpływem rozmaitych czynników. Jednym z nich jest kontakt kulturowy. Zetknięcie się z nową kulturą może spowodować zarówno odrzucenie niektórych praktyk kulturowych i przyjęcie nowych wartości, jak i wprost przeciwnie, doprowadzić do wzmocnienia norm kulturowych danej wspólnoty oraz silniejsze dążenia do zachowania własnej tożsamości kulturowej ze strony jej członków.

Dla udzielenia odpowiedzi na postawione we wstępie pracy pytanie badawcze dotyczące źródeł przestępstw motywowanych kulturowo w rozdziale drugim przeprowadzona została analiza następujących elementów składowych kultury dominującej na Bliskim Wschodzie: religii, honoru oraz kolektywizmu.

Islam, podobnie jak każda religia, jest blisko powiązany z kulturą; oba te fenomeny wzajemnie na siebie oddziałują. Na treści dogmatów religijnych wpłynęła istniejąca jeszcze przed powstaniem islamu kultura Półwyspu Arabskiego, a do dzisiaj islam wywiera ogromny wpływ na bliskowschodnią kulturę, odgrywając kluczową rolę w codziennym życiu wielu jednostek oraz kształtując treść prawa w państwach położonych w tym regionie świata. Pomimo nadreprezentacji sprawców najpoważniejszych przestępstw kulturowych identyfikujących się jako muzułmanie, należy stwierdzić, że normy islamu nie nakazują, ani nawet nie zawierają przyzwolenia na czyny, które popełnione w Europie zostaną zakwalifikowane do tej specyficznej kategorii przestępstw. Jediną instytucją reli-

gijną, którą można powiązać z przestępstwami kulturowymi, a konkretnie z zabójstwami honorowymi, jest *zina*, czyli prawnie zakazany stosunek płciowy utożsamiany z grzechem cudzołóstwa. Zgodnie z Koranem jest ona karana, ale sankcją nie jest śmierć. Co więcej, kara wymierzona ma być przez organy państwa po spełnieniu określonych wymogów proceduralnych i dotknąć może zarówno kobietę, jak i mężczyznę. W rzeczywistości społecznej to członkowie rodziny samodzielnie decydują o zastosowaniu przemocy, która skierowana jest właściwie wyłącznie przeciwko kobietom jako kara za bardzo szeroki katalog aktywności. Trzeba jednak podkreślić, że islam różnicuje pozycję kobiet i mężczyzn, stawiając w uprzywilejowanej pozycji tych drugich. Niezależnie od tego, czy jest to wynikiem „zmaskulinizowanej” interpretacji, czy literalnego brzmienia, normy islamu wykorzystywane są do utrzymania patriarchalnego systemu społecznego na Bliskim Wschodzie. Niekorzystna sytuacja kobiet nie jest jednak równoznaczna ze zgodą na popełnianie przeciwko nim przestępstw, dlatego też nie powinno się bezpośrednio wiązać samej religii, jak i jej wyznawców z takimi czynami. Jest to nie tylko niezgodne z prawdą, ale może również pociągnąć za sobą negatywne konsekwencje, takie jak stereotypizacja, groźba dyskryminacji oraz wzrost nastrojów antymuzułmańskich i antyimigranckich.

Podstawowym źródłem przestępstw kulturowych jest rozumiany w szczególności sposób honor, czego odzwierciedleniem jest wprowadzenie w literaturze pojęcia „przemocy honorowej” czy też „przestępstw honorowych”. Można je określić jako różne formy przemocy (nie tylko fizycznej) wobec członka rodziny, który swoim zachowaniem naruszył miał honor rodziny. Termin ten jest uszczegółowieniem pojęcia „przestępstwa motywowanego kulturowo” i stosuje się go zamiennie. Przestępstwa honorowe obejmują bowiem najpoważniejsze kategorie przestępstw kulturowych, przede wszystkim zabójstwa honorowe, wymuszone małżeństwa oraz seksualne okaleczanie kobiet.

Na Bliskim Wschodzie wyróżnić można dwa rodzaje honoru: *szaraf* (honor osobisty) oraz *ird* (honor rodziny, reputacja). Oba mają charakter zewnętrzny, ponieważ atrybut honoru przyznaje zewnętrzne audytorium i kolektywny, gdyż przynależą jednostce oraz całej grupie. *Na szaraf* mężczyzny składa się również *ird*, który zależy od zachowania kobiet z jego rodziny oraz żony, a opiera się przede wszystkim na ich relacjach z przeciwną płcią oraz sferze seksualnej. Transgresja, czyli naruszenie kulturowo zdefiniowanych norm zachowania przez kobietę, pociąga za sobą naruszenie honoru całej jej rodziny oraz szerszej wspólnoty, do której należy. Sposobem na odzyskanie honoru i zmycie wstydu może być użycie przemocy. Kobieta powinna zatem uniknąć jakichkolwiek sytuacji, które mogą zostać uznane za złamanie dotyczących jej wzorów postępowania. Oceny w tym zakresie dokonują zewnętrzni obserwatorzy, pozostali członkowie jej grupy. Ewentualne naruszenie norm ma zatem charakter subiektywny,

a utrata honoru możliwa jest w wyniku nieuzasadnionej pogłoski. Uzasadniony wydaje się wniosek, że w bliskowschodniej kulturze wstyd staje się ważniejszy niż honor i znacznie większy nacisk kładzie się na unikanie hańby, niż na osiągnięcie osobistych sukcesów. W praktyce lęk przed zdarzeniem mogącym spowodować wstyd doprowadził do narzucenia kobietom dalszych ograniczeń w ich codziennym życiu.

Z honorem ściśle związany jest kolektywistyczny charakter społeczeństwa na Bliskim Wschodzie; jednostka jest bardzo silnie związana ze swoją grupą. Jest to wynik również specyfiki tej części świata, w której nie wykształciły się silne instytucje państwowe, co przyczyniło się do zwiększenia znaczenia mniejszych grup społecznych oraz roli honoru w codziennym życiu człowieka. Honor jest wspólnym dobrem niemajątkowym całej wspólnoty, a jego naruszenie zachowaniem jednego jej członka niesie ze sobą szkodę dla pozostałych. Z tego powodu pojawia się zewnętrzny nacisk na ukaranie osoby naruszającej normy.

Na praktyki kulturowe prowadzące do popełniania przestępstw motywowanych kulturowo wpływa także prawo. Kształt prawa zależy od kultury, bowiem prawo wyraża wartości grupy dominującej w społeczeństwie. Jednocześnie prawo, a szczególnie prawo karne, jest instrumentem, za pomocą którego można kształtować i zmieniać postawy społeczne. W porządku prawnym wielu bliskowschodnich państw znajdują się regulacje utrwalające przemoc honorową, przede wszystkim przez ograniczenie odpowiedzialności karnej jej sprawców. W ten sposób legitymizowana jest przemoc wobec kobiet i patriarchalny system społeczny. Instytucje państwa akceptują wagę honoru w życiu codziennym oraz to, że może on być podstawą ataku na życie i zdrowie innych osób, co utrwała tego rodzaju przekonania wśród członków społeczeństwa. Zmiana w tym zakresie jest konieczna, aby poziom akceptacji przemocy honorowej zmniejszył się wśród mieszkańców Bliskiego Wschodu.

Procesy migracyjne oznaczają przenoszenie się ludzi wraz z ich kulturą do innych miejsc świata. To, w jaki sposób zareagują oni na kontakt z obcą dla nich kulturą oraz w jakim stopniu wyznawane przez nich wartości zmieniają się w nowym środowisku nie zależy tylko od nich samych, ale również od polityki państwa oraz postaw społeczeństwa przyjmującego wobec mniejszości. Odpowiedzią na zróżnicowanie kulturowe i etniczne wielu krajów na poziomie teoretycznym była ideologia wielokulturowości zakładająca uznanie i poszanowanie odrębności migrantów oraz prawo do zachowania własnej kultury. Różnorodność kulturowa oceniona została pozytywnie, jak element wzbogacający całość społeczeństwa. Wielokulturowość oznaczała również pojawienie się dylematów dotyczącego tego, jak liberalne państwo powinno reagować na praktyki określonej wspólnoty mniejszościowej, które oceniane są krytycznie przez społeczeństwo przyjmujące, a przy tym pociągają za sobą naruszenie prawa jako przestępstwa

motywowane kulturowo. Rządy poszczególnych państw Zachodniej Europy, mimo odmiennego podejścia do idei multikulturalizmu, nie były w stanie wypracować jasnego stanowiska wobec mieszkających w tych krajach mniejszości. Unikano zaangażowania w spory wewnątrz wspólnot migracyjnych, a przy tym pozwalano na postępującą marginalizację tych społeczności.

Problem marginalizacji społecznej oraz ekonomicznej dużej części migrantów jest wyraźnie widoczny w państwach takich jak Wielka Brytania czy Niemcy. Co więcej, grupy mniejszościowe są często oddzielone od reszty społeczeństwa w wyniku procesu „gettoizacji” lub powstania „społeczeństwa równoległego”. Utrudnia to realną integrację, mieszanie się kultur, przyjmowanie wartości i wzorów społeczeństwa dominującego, a także obniża jakość życia migrantów. W takich warunkach dochodzić może do utrwalania wzorów zachowań, których realizacja oznacza naruszenie prawa. W niektórych wspólnotach migracyjnych utrzymał się także patriarchalny system społeczny, w którym pozycja kobiet jest niska. Marginalizacja związana jest z problemami takimi jak bezrobocie lub wykonywanie niskopłatnych zawodów, brak pewności zatrudnienia oraz trudność w zdobyciu wykształcenia. Czynniki te mają negatywny wpływ na jednostkę, poziom jej osobistego honoru oraz przeżycia psychiczne. Niski status społeczny oraz trudna sytuacja materialna powoduje, że jedynym dostępnym źródłem honoru staje się zachowanie żeńskich krewnych, co powoduje zwiększenie kontroli nad ich zachowaniem.

W wielu przypadkach migranci są silnie uzależnieni od własnej wspólnoty. Kontakt z obcą kulturą może pociągnąć za sobą wzmocnienie indywidualnego poczucia przynależności do swojej pierwotnej społeczności oraz potrzebę ugruntowania osobistej tożsamości kulturowej, stąd zresztą obserwowalny proces utrwalenia pewnych praktyk kulturowych wśród członków diaspory. Grupa zapewnia wsparcie w postaci kapitału kulturowego, ale udziela ona także pomocy w życiu codziennym. Robi to jednak wyłącznie wtedy, gdy dana osoba ma status jej pełnoprawnego członka, co zależy od przyznania jej atrybutu honoru. Z tego powodu potrzeba zapewnienia zgodności zachowań z normami jest jeszcze silniejsza.

Przyczyną przestępstw motywowanych kulturowo nie są wyłącznie warunki społeczno-ekonomiczne. Ważną rolę w genezie tego typu czynów zabronionych są osobiste cechy jednostki, w tym kształt jej osobowości. Podsumowując najważniejsze cechy sprawcy stwierdzić można, że w większości przypadków są to mężczyźni, którzy silnie zinternalizowali określone wzory kulturowe oraz ich nie kwestionują. Są oni przekonani o istotności honoru w życiu codziennym oraz akceptują możliwość kontroli i stosowania przemocy wobec swoich krewnych. Statystyki potwierdzają, że należą oni do klasy niższej, brakuje im materialnych źródeł honoru oraz są niewykształceni i słabo zintegrowani.

Skala zjawiska przemocy honorowej jest trudna do oszacowania. Dane o tego rodzaju czynach nie zawsze są wiarygodne, a także w Europie problemem pozostaje opór przed ich zgłaszaniem do organów ścigania. Najłatwiej ustalić liczbę najpoważniejszego z tych czynów, a więc zabójstwa honorowego. Według szacunków badaczy w państwach Zachodniej Europy w skali roku ma miejsce około dziesięciu zabójstw honorowych.

Katalog kobiecych zachowań, które mogą prowadzić do przemocy honorowej jest bardzo obszerny, a dwie najczęściej spotykane przyczyny to samodzielny, nieakceptowany przez rodzinę wybór partnera lub uznanie, że kobieta zachowuje się „zbyt zachodnio”, co potępiane jest przez jej społeczność. Specyfika Europy przejawiająca się obecnością obu płci w sferze publicznej oraz swobodą obyczajową w oczach niektórych przedstawicieli mniejszości sprzyja transgresji, co powoduje, że katalog ten jest obszerniejszy niż w kraju pochodzenia migranta.

Obok zabójstwa i innych form przemocy fizycznej występują alternatywne sposoby odpowiedzi na naruszenie normy kulturowej. Zaliczyć do nich można zawarcie małżeństwa (zwykle wymuszonego), rozwód, odesłanie transgresorki do kraju pochodzenia lub wykluczenie jej z rodziny. Sposoby odpowiedzi na wykroczenie eskalują, a każde kolejne naruszenie normy zwiększa niebezpieczeństwo pozbawienia życia. Ryzyko zabójstwa rośnie również, gdy zachowanie niezgodne z wzorami trwa dłuższy czas, jest aktywnością szczególnie negatywnie ocenianą, wspólnota powzięła o nim informacje lub wywiera presję na rodzinę, aby wymierzona została kara.

Jedną z cech wyróżniających przestępstwa honorowe jest udział w ich popełnieniu krewnych ofiary, a w wielu przypadkach poprzedza je rodzinna narada, na której zapada wspólna decyzja o jego dokonaniu oraz wybiera się sprawcę bezpośredniego. Udział rodziny pozwala na odróżnienie przestępstw kulturowych od konwencjonalnej przemocy domowej. Dla tych pierwszych typowa jest również akceptacja czynu i celebrowanie jego sprawcy przez wspólnotę.

Przemoc honorowa jest szczególnym rodzajem przemocy ze względu na płęć, to wyraz sprawowania kontroli nad kobietami i ich dyskryminacji. Sprawcą jest do zasady mężczyzna, a ofiarą kobieta. Kobiety jednak aktywnie uczestniczą w czynach tego rodzaju w innej roli niż sprawca bezpośredni czynu. Nadzorują one zachowania innych kobiet, utrwalając w ten sposób patriarchalną strukturę społeczną. Mogą też nakłaniać lub pomagać do popełnienia przestępstwa, a w sytuacjach wyjątkowych osobiście sięgnąć po przemoc.

Warto pochylić się nad reakcją na przestępstwa motywowane kulturowo popełniane w Europie. Zabójstwa honorowe i inne przykłady przemocy z powodów kulturowych są bardzo medialnym tematem, a konkretne przypadki takich czynów mające miejsce w europejskich państwach są intensywnie relacjonowane.

Tworzy to fałszywe przekonania, że występują one znacznie częściej niż w rzeczywistości, podczas gdy statystyczny są to zdarzenia rzadkie. Gwałtowne reakcje na fakt ich popełniania widoczne są nie tylko ze strony mediów, ale i opinii publicznej oraz polityków. Jest to przede wszystkim wynikiem tego, że zbrodnie dokonywane w ramach mniejszości postrzegane są przez społeczeństwo przyjmujące jako groźniejsze, niż zbrodnie własnej grupy, stanowią bowiem dla niego coś nowego, nieznanego i niezrozumiałego. Dla niektórych przemoc honorowa jest symbolem nieudanej integracji wszystkich imigrantów, wyzwaniem dla polityki migracyjnej państwa, a także zagrożeniem dla porządku prawnego. Sprzeciw ze strony opinii publicznej wynika również z naruszania przez te czyny społecznego konsensusu (zgody w ramach kultury dominującej) dotyczącego najważniejszych wartości, takich jak indywidualność, wolność oraz równość płci. Prawo karne ma charakter etnocentryczny, chroni i wyraża interesy przede wszystkim większości populacji, stąd jego naruszenie przez członków mniejszości postrzegane jest jako szczególnie naganne.

Podkreślić należy, że przestępstwa motywowane kulturowo są skutkiem współistnienia wielu wspólnot kulturowych na obszarze jednego państwa. Ważnym jest jednak by czynom tym aktywnie przeciwdziałano, nie powinno się doprowadzać do sytuacji, w której panuje faktyczne przyzwolenie na ich popełnianie. Demokratyczne państwo liberalne ma obowiązek ochrony podstawowych praw człowieka, które przysługują każdemu, niezależnie od jego pochodzenia kulturowego. Prawo do zachowania własnej kultury nie jest tożsame ze zgodą na naruszanie praw konkretnych jednostek, stosowanie wobec nich przemocy i ich dyskryminację. Praktyki kulturowe nie powinny ograniczać praw takich jak wolność, życie, zdrowie oraz równość płci. Nakazy i zakazy chroniące te wartości są bezwzględnie wiążące dla wszystkich mieszkańców danego kraju. Niewłaściwe rozumienie idei wielokulturowości doprowadzić może do tego, że grupy imigranckie będą samodzielnie regulować sferę prywatną swoich członków za pomocą kontrowersyjnych praktyk, utrzymując przy tym patriarchalną strukturę społeczną.

W ostatnich latach państwa Europy Zachodniej podjęły wyraźne działania w celu eliminacji zjawiska przemocy honorowej, zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym. Samo prawo karne nie jest wystarczającym narzędziem dla skutecznego przeciwdziałania przestępstwom motywowanym kulturowo. Jest ono środkiem ostatecznym, *ultima ratio*, które wspierane powinno być przez inne działania organów państwa. Prawo karne pozostaje niezbędnym sposobem reakcji, gdy do czynu faktycznie dojdzie. W takiej sytuacji konieczne jest skuteczne ściganie oraz karanie sprawcy bezpośredniego, któremu powinna być wymierzona sankcja odpowiadająca wadze jego przestępstwa i naruszonych dóbr prawnych. Ścigane powinny być również inne osoby zaangażowane w czyn,

które w większości przypadków są krewnymi sprawcy oraz ofiary. Dla eliminacji przestępstw kulturowych z życia społecznego, obok stosowania prawa karnego, potrzebna jest walka z kulturowymi źródłami tego rodzaju przestępstw, ale także czynnikami społeczno-ekonomicznymi zwiększającymi prawdopodobieństwo ich występowania. Wymaga to zaangażowania wielu różnych instytucji państwa, przede wszystkim w zakresie polityki społecznej i edukacyjnej, skutecznej integracji mniejszości oraz zapewnienia pomocy ofiarom przemocy kulturowej i osobom szczególnie zagrożonym wiktyimizacją.

Uzasadnionym jest wniosek, że ograniczenie występowania przestępstw motywowanych kulturowych uzależnione jest od realnego dialogu międzykulturowego między przedstawicielami społeczeństwa przyjmującego a mniejszościowego, a przy tym zapewnienie głosu słabszym członkom wspólnoty. Ważną rolę w tym zakresie mają, obok reprezentantów władz publicznych, jednostki darzone autorytetem i szacunkiem w mniejszości, takie jak duchowni, oraz pozarządowe organizacje społeczne. Współpraca wszystkich tych podmiotów może pomóc w wyeliminowaniu najbardziej nagannych praktyk kulturowych określonej wspólnoty, a przy tym przekonaniu jej członków, że działania te nie są atakiem na całą ich kulturę, lecz jedynie sposobem na udzielenie pomocy i poprawienie sytuacji najbardziej zagrożonych osób wchodzących w skład tej społeczności.

Bibliografia

1. Akty prawne

- Kodeks Karny Republiki Federalnej Niemiec (*Strafgesetzbuch*) z 1872 roku, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html.
- Kodeks Karny Republiki Francuskiej (*Code pénal*) z 1994 roku, https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=F1180B9319FC49BB05FA36B3A9368451.tplgfr26s_1?cidTexte=LEGITEXT000006070719&dateTexte=20200224.
- Kodeks Karny Republiki Iraku z 1969 roku, <https://www.refworld.org/docid/452524304.html>.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 roku, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_POL.pdf.
- Konwencja ONZ w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 1979 roku, <https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Konwencja-Likwidacja-dyskryminacji-kobiet.pdf>.
- Konwencja Rady Europy w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 roku, https://www.niebieskalinia.pl/spaw/docs/konwencja_PL.pdf.
- Konwencja ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych z 1995 roku, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/konwencja-ramowa-rady/konwencja-ramowa-rady/6768,Konwencja-ramowa-Rady-Europy-o-ochronie-mniejszosci-narodowych.html>.
- Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych z 19 grudnia 1966 roku, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380167/T/D19770167L.pdf>.
- United Nations General Assembly, Resolution 55/66, Working towards the elimination of crimes against women committed in the name of honour, 2001, <https://daccess-ods.un.org/TMP/6215273.14186096.html>.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. 1997 Nr. 88 poz. 553 z późn. zm.

2. Orzeczenia

- Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Opuz v. Turcja, skarga numer 33401/02, 2009, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-92945%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92945%22]}).

3. Dokumenty drukowane

- Abbas T., *Honour-related violence towards South Asian Muslim women in the UK: a crisis of masculinity and cultural relativism in the context of*

- Islamophobia and the 'war on terror' (w:) Honour, Violence, Women and Islam*, red. M. M. Idriss, T. Abbas, New York 2010.
- Al-Sharmani M., *Islamic Feminism Transnational and national reflections*, „Approaching Religion” 2014, Vol. 4, No. 2.
- Amirthalingam K., *Culture, Crime and Culpability: Perspectives on the Defence of Provocation (w:) Multicultural Jurisprudence Comparative Perspectives on the Cultural Defense*, red. M.-C. Foblets, A. D. Renteln, Oxford and Portland 2009.
- An-Na'im A., *The role of 'community discourse' in combating 'crimes of honour': preliminary assessment and prospects (w:) 'HONOUR' Crimes, paradigms and violence against women*, red. L. Welchman, S. Hossain, London & New York 2005.
- Aplin R., *Policing UK Honour-Based Abuse Crime*, London 2019.
- Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M., *Psychologia Społeczna*, Poznań 2012.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999.
- Błachut J., *Problemy związane z pomiarem przestępczości*, Warszawa 2007.
- Bierzanek R., Symonides J., *Prawo Międzynarodowe Publiczne*, Warszawa 2004.
- Brandon J., Hafez S., *Crimes of the Community: Honour-based Violence in the UK*, London 2008.
- Center For Egyptian Women's Legal Assistance, *'Crimes of honour' as violence against women in Egypt (w:) 'HONOUR' Crimes, paradigms and violence against women*, red. L. Welchman, S. Hossain, London & New York 2005.
- CHANGE, *Honour-Based Violence in the UK*, 2004.
- Connors J., *United Nations approaches to 'crimes of honour' (w:) 'HONOUR' Crimes, paradigms and violence against women*, red. L. Welchman, S. Hossain, London & New York 2005.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Tom II, Warszawa 2007.
- Dodd P. C., *Family Honor and the Forces of Change in Arab Society*, „International Journal of Middle East Studies” 1973, Vol. 4, No. 1.
- Eck van C., *Purified by Blood: Honour Killings amongst Turks in the Netherlands*, Amsterdam 2003.
- Eltahawy M., *Headscarves and Hymens: Why the Middle East Needs a Sexual Revolution*, London 2015.
- Gill A. K., *Introduction: 'Honour' and 'Honour'-Based Violence: Challenging Common Assumptions (w:) 'Honour' Killing and Violence Theory, Policy and Practice*, red. A. K. Gill, C. Strange, K. Roberts, London 2014.
- Gill A. K., *Social and Cultural Implications of "Honor" – Based Violence (w:)*

- International Human Rights of Women*, red. N. Reilley, Auckland 2019.
- Gosewehr D., Verheijden A., *Eerwraak en bloedwraak onder Turken in Nederland*, Undergraduate thesis in criminology, Amsterdam 1983.
- Grzyb M., *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnokarne*, Warszawa 2016.
- Hoyek D., Sidawi R. R., Mrad A. A., *Murders of women in Lebanon: 'crimes of honour' between reality and the law* (w:) *'HONOUR' Crimes, paradigms and violence against women*, red. L. Welchman, S. Hossain, London & New York 2005.
- Husseini R., *Murder in the Name of Honor: The True Story of One Woman's Heroic Fight Against an Unbelievable Crime*, Oxford 2009.
- Jastrzębski A., *Osoba a osobowość: psychologiczne koncepcje osobowości w świetle klasycznej antropologii filozoficznej*, „Roczniki Filozoficzne” 2009, Tom LVII, numer 1.
- Jawad H., *The Rights of Women in Islam: An Authentic Approach*, Londyn 1998.
- Khan T. S., *Beyond Honour: A Historical Materialist Explanation of Honour Related Violence*, Karachi 2006.
- Kłosowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 2005.
- Konarska-Wrzosek V., Lach A., Lachowski J., Oczkowski T., Zgoliński I., Ziółkowska A., *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzosek, Warszawa 2018.
- Kowalska B., *Kobiety, Rozwój, Obywatelstwo w Haszymidzkim Królestwie Jordanii*, Kraków 2013.
- Krajewski K., *Podstawowe tezy teorii naznaczenia społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, Rok XLV, zeszyt 1.
- Kressel G. M., *Sorricide/filiacide: homicide for family honour*, „Current Anthropology” 1981, No. 22.
- Kroeber A., *Istota kultury*, Warszawa 1989.
- Kymlicka W., *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1995.
- Latif Z., *The silencing of women from the Pakistani Muslim Mirpuri community in violent relationships* (w:) *Honour, Violence, Women and Islam*, red. M. M. Idriss, T. Abbas, New York 2010.
- Lévi-Strauss C., *Miejsce antropologii wśród nauk społecznych* (w:) *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. A. Mencil, Warszawa 2003.
- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 2000.
- Łodziński S., *Wielokulturowość i prawa mniejszości. Zmieniające się wizje inte-*

- gracji imigrantów w Europie (w:) *Wielokulturowość – Międzykulturowość – Transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007.
- MacIntyre A., *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*, Warszawa 1996.
- Maier S., *Honor Killings and the Cultural Defense in Germany (w:) Multicultural Jurisprudence Comparative Perspectives on the Cultural Defense*, red. M.-C. Foblets, A. D. Renteln, Oxford and Portland 2009.
- Mallicoat S. L., *Women and Crime: A Text/Reader*, Thousand Oaks 2012.
- Marek A., Skowron-Nalborczyk A., *Nie bój się islamu: leksykon dla dziennikarzysty*, Warszawa 2005.
- Mernissi F., *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Muslim Society*. Revised edition, Bloomington and Indianapolis 1987.
- Mueller C., *Integrating Turkish Communities: A German Dilemma*, „Population Research and Policy Review” 2006, vol. 25, No. 5/6.
- Oberwittler D., Kasselt J., *Ehrenmorde in Deutschland. Eine Untersuchung auf der Basis von Prozessakten [Honour Killings in Germany. A study based on prosecution files]*, Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law, Freiburg 2011, Executive Summary.
- Oberwittler D., Kasselt J., *Honor Killings (w:) The Oxford Handbook of Gender, Sex and Crime*, red. R. Gartner, B. McCarthy, Oxford 2014.
- Paleczny T., *Typy tożsamości kulturowej a procesy globalizacji (w:) Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, red. K. Gorlacha, M. Niezgodą, Z. Seręga, Kraków 2004.
- Payton J., *Collective crimes, collective victims: a case study of the murder of Banaz Mahmood (w:) Honour, Violence, Women and Islam*, red. M. M. Idriss, T. Abbas, New York 2010.
- Płatek M., *Zabójstwa na tle honoru. Problem wyznania czy dyskryminacji ze względu na płeć (w:) Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2012.
- Roberts K., *Towards a Psychologically Oriented Motivational Model of Honour-Based Violence (w:) ‘Honour’ Killing and Violence Theory, Policy and Practice*, red. A. K. Gill, C. Strange, K Roberts, London 2014.
- Schneider H. J., *Przyczyny przestępczości. Nowe aspekty międzynarodowej dyskusji o teoriach kryminologicznych*, „Archiwum Kryminologii” 1998, Tom XXIII-XXIV.
- Sen P., *‘Crimes of honour’, value and meaning (w:) ‘HONOUR’: Crimes, Paradigms and Violence Against Women*, red. L. Welchman, S. Hossain, Londyn 2005.
- Shah N. A., *Women, the Koran and International Human Rights Law The Experience of Pakistan*, Leiden 2006.

- Sidahmed A. S., *Problems in Contemporary Applications of Islamic Criminal Sanctions: The Penalty for Adultery in Relation to Women*, „British Journal of Middle Eastern Studies” 2001, Vol. 28, No. 2 Nov.
- Sieckmann J. R., *Reconstructing Relativism. An Analysis of Radbruch's Philosophy of Law*, „ARSP: Archiv für Rechts und Sozialphilosophie” 2009, Vol. 95, No. 1.
- Siesling M., Voorde J. T., *The Paradox of Cultural Differences in Dutch Criminal Law (w:) Multicultural Jurisprudence Comparative Perspectives on the Cultural Defense*, red. M.-C. Foblets, A. D. Renteln, Oxford and Portland 2009.
- Sillamy N., *Słownik psychologii*, Katowice 1995.
- Song S., *Justice, Gender, and the Politics of Multiculturalism*, Cambridge University Press 2007.
- Staszczak Z., *Słownik etnologiczny: terminy ogólne*, Warszawa 1987.
- Thao Pham T., *Moroccan Immigrant Women in Spain: Honor and Marriage*, Lexington Book 2013.
- Touma-Sliman A., *Culture, national minority and the state: working against the 'crime of family honour' within the Palestinian community in Israel (w:) 'HONOUR' Crimes, paradigms and violence against women*, red. L. Welchman, S. Hossain, London & New York 2005.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002.
- Welchman L., Hossain S., *Introduction: 'Honour', Rights and Wrongs (w:) 'HONOUR': Crimes, Paradigms and Violence Against Women*, red. L. Welchman, S. Hossain, Londyn 2005.
- Werbner P., *Pakistani migration and diaspora religious politics in a global age (w:) Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*, M. Ember, C. R. Ember, I. Skoggard, New York 2005.
- Wojciechowski S., *Terroryzm na początku XXI wieku. Pojęcia, Przejawy, Przyczyny*, Poznań 2013.
- Woodman G. R., *The Culture Defence in English Common Law: the Potential for Development (w:) Multicultural Jurisprudence Comparative Perspectives on the Cultural Defense*, M.-C. Foblets, A. D. Renteln red., Oxford and Portland 2009.
- Woodward K., *Social Sciences: The Big Issues*, London 2003.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie Prawo Karne. Część Ogólna*, Kraków 2014.
- Zybertowicz A., *Konstruktywizm jako orientacja metodologiczna w badaniach społecznych*, ASK 1999.

4. Dokumenty internetowe

- Abu-Rabia A., *Family Honor Killings: Between Custom and State Law*, „The Open Psychology Journal” 2011, <https://benthamopen.com/contents/pdf/TOPSYJ/TOPSYJ-4-34.pdf>.
- Akhmetova E., *Women's Rights: The Qur'anic Ideals and Contemporary Realities*, 2015, https://www.researchgate.net/publication/281596838_Women's_Rights_The_Qur'anic_Ideals_and_Contemporary_Realities.
- Al-Bukhari S., *Vol. 7, Book 62, Hadith 148*, <http://islam.worldofislam.info/index.php/glossary/200-dictionary-ah>.
- Al-Wazir Y., *Jordan abolishes rape law, it must follow suit with honor killing law*, Al-Arabiya, 2017, <https://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2017/04/30/Jordan-abolishes-rape-law-it-must-follow-suit-with-honor-killing-law>.
- Badawi J., *The Status of Women in Islam*, http://www.islamswomen.com/articles/status_of_women_in_islam.php.
- BBC, *Turkey referendum: The numbers that tell the story*, 2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-39619354>.
- Beller J., Kröger Ch., Hosser D., *Disentangling Honor-Based Violence and Religion: The Differential Influence of Individual and Social Religious Practices and Fundamentalism on Support for Honor Killings in a Cross-National Sample of Muslims* (w:) *Journal of Interpersonal Violence*, 2019, https://www.researchgate.net/publication/335443053_Disentangling_Honor-Based_Violence_and_Religion_The_Differential_Influence_of_Individual_and_Social_Religious_Practices_and_Fundamentalism_on_Support_for_Honor_Killings_in_a_Cross-National_Sample_of_M.
- Benlafquih Ch., *Modesty (haya): Inner and outer*, Arab News, 2012, <https://www.arabnews.com/modesty-haya-inner-and-outer>.
- Bernard T. J., *The Distinction between Conflict and Radical Criminology*, „The Journal of Criminal Law and Criminology” 1981, Vol. 72, No. 1, <https://www.jstor.org/stable/1142914?seq=1>.
- Bernburg J. G., *Anomie Theory* (w:) *Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, Oxford 2019, https://www.researchgate.net/publication/332057713_Anomie_Theory_Oxford_Research_Encyclopedia_of_Criminology_and_Criminal_Justice.
- Beyers J., *Religion and culture: Revisiting a close relative*, HTS Teologiese Studies/Theological Studies, 2017, <https://hts.org.za/index.php/HTS/article/view/3864>.

- Björktomt S. B., *Honor-Based Violence in Sweden – Norms of Honor and Chastity*, „Journal of Family Violence” 2019, Volume 34, <https://link.springer.com/article/10.1007/s10896-019-00039-1>.
- Black P., *Conflict Theories of Crime*, 2014, https://www.researchgate.net/publication/282816469_Conflict_Theories_of_Crime.
- Bobako M., *Feminizm islamski. Niechciane dziecko islamu politycznego*, „Praktyka Teoretyczna” 2013, Tom 8, Nr 2, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/prt/article/view/2928>.
- Broeck van J., *Cultural Defence and Culturally Motivated Crimes (Cultural Offences)*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2001, Vol. 9/1, <http://jthomasniu.org/class/781/Assigs/vanbroeck-cultdef.pdf>.
- Brzezińska J., *Islam i Feminizm – ruch kobiet w Egipcie na rzecz równouprawnienia płci*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 2011, 39, <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/868/08brzezinskaFolia%2039.pdf>.
- Canada Department of Justice, *Preliminary Examination of so-called “Honour Killings” in Canada*, 2016, <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/cj-jp/fv-vf/hk-ch/p1.html#a1>.
- Chesler P., *Worldwide trends in honor killings*, „Middle East Quarterly” 2010, Vol 17, No 2, <https://www.meforum.org/2646/worldwide-trends-in-honor-killings>.
- Child Rights International Network, *The minimum age of criminal responsibility*, <https://home.crin.org/issues/deprivation-of-liberty/minimum-age-of-criminal-responsibility>.
- Cohan J. A., *Honor killings and the cultural defense*, „California Western international law journal” 2010, 4(7), https://www.researchgate.net/publication/309419115_Honor_Killings_and_the_Cultural_Defense.
- Coogle A., *Recorded ‘Honor’ Killings on the Rise in Jordan*, Human Rights Watch, 2016, <https://www.hrw.org/news/2016/10/27/recorded-honor-killings-rise-jordan>.
- Crabtree S., *Gallup, Religiosity Highest in World's Poorest Nations*, 2009, <https://news.gallup.com/poll/142727/religiosity-highest-world-poorest-nations.aspx>.
- Demir D., *Honour killings of girls and women*, Amnesty International 1999, https://www.academia.edu/9872947/Honour_killings_of_girls_and_women.
- DPA/The Local, *Brother admits to ‘honour killing’ of sister for secret abortion*, 2009, <https://www.thelocal.de/20090403/18419>.

- Dudek M., *Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defence i prawa karnego w dobie multikulturalizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, No. 2(3), <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8a9a7e1e-5a09-4f90-8bd1-5a5ee7bb5b93>.
- Eisner M., Ghuneim L., *Belief that Honour Killings are ‘Justified’ Still Prevalent among Jordan’s Next Generation, Study Shows*, University of Cambridge Research 2013, <https://www.cam.ac.uk/research/news/belief-that-honour-killings-are-justified-still-prevalent-among-jordans-next-generation-study-shows>.
- Eltahawy M., *Why Do They Hate Us?*, Foreign Policy, 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/04/23/why-do-they-hate-us/>.
- Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/>.
- Eurostat, *Migration and migrant population statistics, Table 5: Foreign-born population by country of birth*, 2018, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_22.3_million_non-EU_citizens_living_in_the_EU_on_1_January_2018.
- Female Genital Mutilation Country Profiles – Indonesia Statistical profile on female genital mutilation/cutting*, UNICEF 2019, <https://data.unicef.org/resources/fgm-country-profiles>.
- Femicide, A Global Issue that Demands Action*, Academic Council on the United Nations System (ACUNS) Vienna Liaison Office 2013, http://www.genevadeclaration.org/fileadmin/docs/Co-publications/Femicide_A%20Gobal%20Issue%20that%20demands%20Action.pdf.
- Freud Z. *Pisma społeczne, Dzieła Tom 4*, Warszawa 1998, <http://www.mhl.elsat.net.pl/jamamijama/Zygmunt%20Freud%20-%20Kultura%20jako%209Fr%F3d%B3o%20cierpie%F1.pdf>.
- Ganley E., *Muslim headscarf debate divides France, in climate of hate*, Associated Press, 2019, <https://apnews.com/e18cb0e553b24822b5782ec43ac4ae2f>.
- Gasiul H., *Kontrowersje wokół teorii cech oraz próby ich rozstrzygnięcia*, „Studia Psychologica” 2001, nr 2, wersja internetowa: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_Psychologica/Studia_Psychologica-r2001-t-n2/Studia_Psychologica-r2001-t-n2-s137-156/Studia_Psychologica-r2001-t-n2-s137-156.pdf
- Gill A. K., *Honour Killings And The Quest For Justice In Black And Minority Ethnic Communities in the UK and Moving Toward A “Multiculturalism Without Culture” (w:) Constructing a Victim-Friendly Human Rights Approach to Forced Marriage In The UK*, UN 2009, <https://>

- www.un.org/womenwatch/daw/egm/vaw_legislation_2009/Expert%20Paper%20EGMGPLHP%20_Aisha%20Gill%20revised_.pdf.
- Gomaa A., *The Islamic view on female circumcision*, „African Journal of Urology” 2013, Volume 19, Issue 3, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1110570413000313?via%3Dihub>.
- Grillo R. D., *Reflections on British Multiculturalism, 1967-2014*, 2015, https://www.researchgate.net/publication/282002026_Reflections_on_British_Multiculturalism_1967-2014.
- Gutkowska A., *Kulturowa przemoc ze względu na płeć. Przypadek zabójstw na tle honoru*, „Archiwum Kryminologii” 2013 (XXXV), <http://czasopi-sma.inp.pan.pl/index.php/ak/article/view/97>.
- Habiba U., Ali R., Ashfaq A., *From Patriarchy to Neopatriarchy: Experiences of Women from Pakistan*, „International Journal of Humanities and Social Science” 2016, Vol. 6, No. 3, http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_6_No_3_March_2016/24.pdf?fbclid=IwAR1HWPB07ATm1SBfrVODT4uVSngxaaS8PGxTAbXiKkrFZxc7Gr94Vy5QbrwE.
- Hailé J., *Honour Killing Its Causes & Consequences: suggested strategies for the European Parliament*, Directorate-General for External Policies, Policy Department External Policies 2007, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/droi_2627052008_honour_killing/droi_2627052008_honourkillingen.pdf.
- Hall S., *Life for 'honour' killing of pregnant teenager by mother and brother*, The Guardian, 1999, <https://www.theguardian.com/uk/1999/may/26/sarahhall>.
- Hańderek J., *Pojęcia i definicje kultury (w:) Filozofia kultury*, red. P. Mróz, Kraków 2015, <http://www.pjac.uj.edu.pl/documents/30601109/98855445/fk02%20ha%C5%84derek%20poj%C4%99cia%20i%20definicje%20kultury.pdf>.
- Helba C., Bernstein M., Leonard M., Bauer E., *Report on Exploratory Study into Honor Violence Measurement Methods*, 2015, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/bjs/grants/248879.pdf>.
- Her Majesty's Government of the United Kingdom, *The Right to Choose: Multi-agency statutory guidance for dealing with forced marriage*, 2014, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/70194/forced_marriage-right-to-choose.pdf.
- Holt G., *Why do families kill their daughters?*, BBC, 2014, <https://www.bbc.com/news/world-asia-27619669>.
- Home Office, *Country Policy and Information Note Iran: Honour crimes against*

- women, 2017, https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2017/10/26/uk_iran_honour_crimes_oct.2017.pdf .
- Human Rights Watch, *Honoring the Killers Justice Denied For “Honor” Crimes in Jordan*, 2004, <https://www.hrw.org/report/2004/04/19/honoring-killers/justice-denied-honor-crimes-jordan>.
- Institut national de la statistique et des études économiques, *Étrangers – Immigrés, Tableaux de l'économie française 2018*, <https://www.insee.fr/fr/statistiques/3303358?sommaire=3353488#consulter>.
- Institut national de la statistique et des études économiques, *Être né en France d'un parent immigré 2015*, <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2575541>.
- Islam Online Archive, Fatwa Bank, *Honor Killing from an Islamic Perspective*, <https://archive.islamonline.net/?p=874>.
- Islamic Center of Tucson, *Equality of Men and Women*, <https://www.masjidtucson.org/submission/perspectives/women/equality.html>.
- Jedlecka W., *Formy i rodzaje przemocy*, 2017, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89200/PDF/02_Jedlecka_W_Formy_i_rodzaje_przemocy.pdf.
- Janeta M., *Migranci a społeczność przyjmująca. Uwarunkowania strategii akulturacyjnych a kontakty ze społecznością przyjmującą*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2011, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-a38f393c-dbf6-4fec-8cab-b79126ba7776>.
- Kalwas P. I., *Piekło Egipcjanek: Kobieta zwodzi mężczyznę tym, co ma pomiędzy nogami. Dlatego należy to wyciąć*, „Duży Format, Gazeta Wyborcza” 2015, <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,138929,18555629,pekklo-egipcjanek-kobieta-zwodzi-mezczyzne-tym-co-ma-pomiedzy.html>.
- Kania M., *Spory wokół obrony przez kulturę w kontekście debat na temat wielokulturowości*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, No. 2(14), https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/38284/kania_spory_wokol_obrony_przez_kulture_w_kontekscie_debat_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Komisja Europejska, *Integracja obywateli państw trzecich*, 2005, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_05_290.
- Koran, tłumaczenie J. Bielawski, http://www.planetaislam.com/koran_bielawski.html.
- Korge J., *Lenient Courts German Justice Slammed in Honor Killing Study*, SPIEGEL International 2011, <https://www.spiegel.de/international/germany/lenient-courts-german-justice-slammed-in-honor-killing-study-a-777997.html>.
- Krumm T., *Germany's Turkish Voters – What Do We Know?*, 2018, <https://>

- www.researchgate.net/publication/325069450_Germany's_Turkish_Voters_-_What_Do_We_Know.
- MacDonald A., *'No, na, hayir!' Turks in Britain vote in presidential referendum*, Middle East Eye 2017, <https://www.middleeasteye.net/news/no-na-hayir-turks-britain-vote-presidential-referendum>.
- Maher A., *Many Jordan teenagers 'support honour killing'*, BBC News, 2013, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22992365>.
- Mansur Y., Shteiwi M. M, Murad N., *The Economic Underspinning of Honor Crimes in Jordan*, Mathlouma, Jordan 2009, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CRC/Shared%20Documents/JOR/INT_CRC_NGO_JOR_15745_E.pdf.
- Matthews L. J., Brown R. A., Kennedy D. P., *A Manual for Cultural Analysis*, Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2018, wersja internetowa: <https://www.rand.org/pubs/tools/TL275.html>.
- Ministry of Housing, Communities and Local Government, *The Pakistani Muslim Community in England. Understanding Muslim Ethnic Communities*, 2009, https://www.researchgate.net/publication/330324137_Understanding_Muslim_Ethnic_Communities_-_Summary_Report.
- Muslim S., *Book 1, Hadith 56*, <https://sunnah.com/muslim/1/60>.
- Muslim S., *Book 17, Hadith 4191*, <https://sunnah.com/muslim/29/17>.
- Norheim T., Bjorvand Bjørkøy A. M., *The concept of honour and honour narratives*, 2007, <https://www.idunn.no/literature-and-honour/1-the-concept-of-honour-and-honour-narratives>.
- Oberwittler D., Kasselt J., *Ehrenmorde in Deutschland 1996-2005, Eine Untersuchung auf der Basis von Prozessakten*, Köln 2011, https://www.zwangsheirat.de/images/downloads/arbeitsmaterial/2011_bka_studie.pdf.
- Office for National Statistics, *Full story: What does the Census tell us about religion in 2011?*, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/articles/fullstorywhatdoesthecensustellusaboutreligionin2011/2013-05-16>.
- Okeke T. C., Anyaehie U. S. B., Ezenyeaku C. C. K., *An Overview of Female Genital Mutilation in Nigeria*, „Annals of Medical and Health Science Research” 2012 Jan-Jun; 2(1), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3507121/>.
- Oxford Learner's Dictionaries, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>.
- Parfieniuk I., *Między marginalizacją a integracją. Wybór jednostkowych strategii akulturacyjnych i ich uwarunkowania (w:) Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, red.

- J. Nikitorowicz, D. Misieju, Białystok 2009, <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/2809>.
- Parlament Europejski, *Konwencja stambulska: wszystkie kraje członkowskie powinny ją bezzwłocznie ratyfikować*, 2019, wersja internetowa: <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20191121IPR67113/konwencja-stambulska-wszystkie-kraje-powinny-ja-bezzwlocznie-ratyfikowac>.
- Pew Research Center, *The Growth of Germany's Muslim Population*, 2017, <https://www.pewforum.org/essay/the-growth-of-germanys-muslim-population/>.
- Pidd H., Halliday J., Wolfe-Robinson M., Parveen N., *Children in the dock Age of criminal responsibility must be raised, say experts*, The Guardian, 2019, <https://www.theguardian.com/society/2019/nov/04/age-of-criminal-responsibility-must-be-raised-say-experts>.
- Rendall M., Salt J., *The foreign-born population, Focus People and Migration, Office for National Statistics*, 2005, https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20100521053049/http://www.statistics.gov.uk/downloads/theme_compendia/fom2005/08_FOPM_ForeignBorn.pdf.
- Sadowa K., *Ghayra i namus a zjawisko zbrodni „honorowych” w społecznościach muzułmańskich – zarys problemu*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, zeszyt IX, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/78318/18_Sadowa_K_Ghayra_i_namus_a_zjawisko_zbrodni_honorowych_w_spolecznosciach_muzulmanskich.pdf.
- Schneider C. L., *Police Power and Race Riots*, 2008, https://www.researchgate.net/publication/249674576_Police_Power_and_Race_Riots.
- SeekersGuidance Global Islamic Seminary, *Shaykh Jamir Meah, Am I a 'Dayyuth' If I Let My Wife Go out Without Hijab and How Do I Maintain Protective Jealousy (Ghayrah)?*, <https://seekersguidance.org/answers/general-counsel/dayyuth-let-wife-go-without-hijab-maintain-protective-jealousy-ghayrah/>.
- Sitarz O., *Culture defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007-2008 (XXIX-XXX), 643-652, <http://czasopisma.inp.pan.pl/index.php/ak/article/view/288>.
- Słownik Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/>.
- So-called “honour crimes” Report, Committee on Equal Opportunities for Women and Men, Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, 2003, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10068&lang=EN>.
- Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/>.

- Suchocka A., Królikowska I., *Kreowanie tożsamości kulturowej jako wyzwanie XXI wieku*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej Kwartalnik” 2014, nr 4, <http://colloquium.elsite.eu/images/numery/XVI/ASIK.pdf>.
- Szyfer A., *Tożsamość kulturowa: implikacje teoretyczne i metodologiczne*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1997, 1, http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r1997-t1/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r1997-t1-s159-167/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r1997-t1-s159-167.pdf.
- Tag-Eldin A., Gadallah M. A., Al-Tayeb M. N., Abdel-Aty M., Mansour E., Sallem M., *Prevalence of female genital cutting among Egyptian girls*, „Bulletin of the World Health Organization” 2008, Volume 86, Number 4, <https://www.who.int/bulletin/volumes/86/4/07-042093/en/>.
- The Migration Observatory at the University of Oxford, *Migration in Great Britain: Census Factsheet 2014*, <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migration-great-britain-census-factsheet>.
- The World Economic Forum, *The Global Gender Gap Report 2018*, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf.
- Tomer-Fishman T., *Cultural Defense*, „Cultural Offense”, *Or No Culture At All? An Empirical Examination Of Israeli Juridical Decisions in Cultural Conflict Criminal Cases And if the Factors Affecting Them*, „The Journal of Criminal Law & Criminology” 2010, t. 100, nr 2, <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7354&context=jclc>.
- Tonry M., *Why Crime Rates Are Falling Throughout the Western World*, University of Minnesota Law School, 2014, http://www.antonioacasella.eu/nume/Tonry_2014.pdf.
- UN Women, *Reforming the laws that forced women to marry their rapists*, 2019: <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2019/6/feature-story-of-change-reforming-laws-that-forced-women-to-marry-their-rapists>.
- United Nations Egypt, *Social, Economic and Legal Empowerment of Egyptian Women, Joint Programme proposal submitted by: United Nations Development Programme (UNDP), United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women), United Nations Population Fund (UNFPA)*, 2013, [https://www.undp.org/content/dam/egypt/docs/Women%20Empowerment/Women_Empowerment_Swedish_Proposal_26Nov2013%20\(2\).pdf](https://www.undp.org/content/dam/egypt/docs/Women%20Empowerment/Women_Empowerment_Swedish_Proposal_26Nov2013%20(2).pdf).

- United Nations Population Fund, *State of the World Population 2000, Lives Together, Worlds Apart: Men and Women in a Time of Change*, https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/swp2000_eng.pdf.
- Waldron J., *Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative*, „University of Michigan Journal of Law Reform” 1992, Volume 25, Issues 3&4, <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1722&context=mjlr>.
- Warylewski J., *Wybrane zagadnienia problemów wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce wobec zróżnicowania kulturowego społeczeństwa*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2014, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/SIT/article/view/SIT.2014.033/5082>.
- Włodarczyk E., *Kultura* (w:) *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, tom II, red. J. Pilch, Warszawa 2003, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12629/1/Wlodarczyk%20E_Kultura.pdf.

ISBN 978-83-66676-08-4